

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

1	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 60 NOVA VRSTA 25	STR. 1-135	MARIBOR	1989
----------	---	----------------------------	------------	---------	-------------

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

Anton Vratuša: DVANAJST LET MEDNARODNE TRIBUNE »SOCIALIZEM V SVETU« Twelve years of the International Tribune »Socialism in the World«	3
Dušan Nečak: 70 LET JUGOSLAVIJE — OBLETNICE IN PRELOMNICE 70 Years of Yugoslavia — Anniversaries and Turning — Points	15
Vanež Šiftar: PREKMURJE 1918—1920 (okupacija) Prekmurje 1918—1920 (Occupation)	33
Janez Nemeč: PRAVO V PREKMURJU PO 12. avgustu 1919 The Law at Prekmurje after 12. august 1919	54
Mirko Križman: PESMI O SLOVENSКИH KMEČKIH UPORIH MED ZNANOSTJO, UMETNOSTJO IN IDEOLOGIJO Poems about Slovene peasant uprisings between Science, Art and Ideology	65
Sergej Vrišer: NEKAJ BAROČNIH KIPARSKIH DEL V NOVI LUČI Some Baroque Sculptures in a new Light	83
Andreja Vrišer: NOŠA NA DVEH MUZEJSKIH SLIKAH The Garb on two Pictures of the Museum	91
Jožc Curk: GRAD GORNJI MARIBOR IN NJEGOVO KULTURNOZGODOVINSKO SPOROČILO The Castle of Uper Maribor and its Cultural Historical Message	99
Iva Mikl Curk: POSKUS DOPOLNITI VEDENJE O KOLONIZACIJI V RIMSKEM PTUJU An Attempt to Improve the Knowledge about the Colonization at the Roman Ptuj	109

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstracts« in »America: History and Life«.

Abstracts of articles of this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Na naslovni strani je fotografija kipa sv. Barbare
On the title-page is the photography statue of saint Barbara

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 80 — Nova vrsta 25

1. zvezek

1989

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1989

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračić,
Franc Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremensšek, Matija Malešič,
Ivan Sernec, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

Dr. Vladimir Bračić, Marjeta Ciglenički, dr. Bruno Hartman,
dr. Jože Koropec, mag. Marjan Matjašič, dr. Jože Rajhman,
Irena Šavel, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

Dr. Vladimir Bračić
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-212 895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25 681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Raziskovalne skupnosti Slovenije, Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Maribor, Kulturne skupnosti Maribor

RAZPRAVE

DVANAJST LET MEDNARODNE TRIBUNE »SOCIALIZEM V SVETU«

Anton Vratuša*

UDK 321.74(100)(063)

VRATUŠA Anton: Dvanajst let Mednarodne tribune »Socializem v svetu«. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, str. 3-14.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Študija Dvanajst let Mednarodne tribune »Socializem v svetu« vsebuje štiri poglavja. Te so:

1. Razlaga pobude ter znanstvene in filozofske osnove in izvedbe namena
2. Socio-politična in ideološka sestava udeležencev
3. Vključevanje glavnih teoretičnih in političnih problemov v dnevne rede srečanj Okroglih miz v 12. letih
4. Vloga in perspektive Okroglih miz in izzivi za Jugoslavijo

UDC 321.74(100)(063)

VRATUŠA Anton: Twelve years of the International Tribune »Socialism in the World«. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, p. 3-14.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The study »Twelve years of the International Tribune »Socialism in the World« containing four parts. They are:

1. Explanation of the initiative and of scientific and philosophic and implementation aims
2. Socio-political and ideological structure of participants
3. Implication of major theoretical and political issues on the agenda of the Round Table's Sessions through twelve years.
4. The role and perspectives of the Round Table and challenges for Yugoslavia.

1. Oktobra 1976. leta so se prvič zbrali v hotelu »Croatia« v Cavtatu teoretiki in aktivisti socializma in drugih naprednih demokratičnih družbenih gibanj v sodobnem svetu na Okrogli mizi Mednarodne tribune »Socializem v svetu«. Prišli so z vseh kontinentov iz različnih gibanj in organizacij marksistične in sploh napredne, socialistične naravnosti. Nastopali so v osebnem imenu in ne kot predstavniki organizacij in ustanov, katerim pripadajo, čeprav je večina med njimi prišla na to mednarodno srečanje po izrecni odobritvi svojih organizacij ali ustanov. Tako je bila omogočena svobodnejša in plodnejša menjava mnenj in odprta razprava o problemih socializma in drugih perečih vprašanjih človeštva v sodobnih družbenozgodovinskih pogojih v atmosferi medsebojnega razumevanja.

Pobudo za organiziranje mednarodne teorijsko-politične tribune je dal 1974. leta beograjski časopis »Marksizam u svetu«. Na njej naj bi marksisti in drugi socialistični teoretiki in aktivisti razpravljali o perečih vprašanjih socialistične teorije in prakse. Tej iniciativi sta se kasneje pridružila še časopisa »Socijalizam« in »Aktualna pitanja socijalizma«, kakor tudi »Centar za društvena istraživanja«

* Akademik, dr. h. c., dr. Anton Vratuša, Ljubljana

(CDI) pri Predsedstvu CK ZKJ — vsi iz Beograda. Naslednjega leta so na širšem posvetovanju jugoslovanskih marksistov sklenili, da bodo formirali Mednarodno tribuno »Socializem v svetu«, ki naj bi vsako leto organizirala »Okroglo mizo« v Cavtatu.¹

V začetku 1976 je Predsedstvo CK ZKJ imenovalo Svet Mednarodne tribune »Socializem v svetu« in organizacijski odbor. Svet koncipira in usmerja idejno in znanstveno politiko Mednarodne tribune, Organizacijski odbor pa se bavi s konkretnimi pripravami vsakoletne »Okrogle mize«. Prva je bila oktobra 1976. leta, za njo pa so se vrstile vsako leto jeseni po ena, vsaka s posebno problematiko. (Priloga 1) Naslov tematike za naslednjo »Okroglo mizo« se, praviloma, odredi že na predhodnem mednarodnem srečanju, ob sodelovanju vseh udeležencev. O razdelani zasnovi vsebine razpravlja in jo odobri že v prvih mesecih naslednjega leta Svet Mednarodne tribune »Socializem v svetu« in daje osnovno usmeritev glede avtorjev za glavne prispevke »Okrogle mize«. Uresničevanje dogovorjenega pa je v rokah Organizacijskega odbora in tajnika Sveta Mednarodne tribune, neutrudljivega profesorja Miloša Nikolića, enega vodečih marksističnih teoretikov pri nas.

Za ustanovitev Mednarodne tribune »Socializem v svetu« je bilo več razlogov. Med najpomembnejšimi so vsekakor: rastoča medsebojna odvisnost v sodobnem svetu ter nujnost medsebojne razmenjave izkušenj in informacij med ljudmi enakih ali podobnih pogledov na socializem in sploh na napredek v svetu, želja po okrepitvi kritične teorijske in idejne komunikacije med nosilci napredka v sodobnih pogojih boja za socializem, boj za hitrejše premagovanje dogmatizma, za večjo učinkovitost socialističnega sistema ter za demokratizacijo odnosov v socialistični družbi ter za postavljanje odnosov med socialističnimi državami na temelje resnične enakopravnosti; potreba za ustvarjalnim razvojem teorije in prakse znanstvenega socializma; želja Jugoslavije, da v okviru mednarodnih teorijskih komunikacij seznanja druge s teorijskimi ugotovitvami lastne socialistične revolucije ter da preverja in primerja lastne pridobitve v luči teorije in prakse drugih revolucionarnih gibanj.

Natšeti razlogi in motivi vsekakor niso trenutnega ali priložnostnega značaja. Zasidrani so v sodobni stvarnosti. Z njimi se stalno soočajo vsa napredna gibanja. Naravno je torej, da je jugoslovanska pobuda vzbudila splošno pozornost in odmevnost med teoretiki in aktivisti različnih struj v sodobnem socializmu, in da so srečanja v Cavtatu kmalu postala mesto iskrenih in zavzetih razprav o bistvenih vprašanjih našega časa in zlasti sodobnega socializma.

Kako tudi ne bi, ko nas vsakodnevne izkušnje učijo, da se samostojen razvoj socializma v soglasju z danimi zgodovinskimi družbenopolitičnimi, kulturnimi in civilizacijskimi pogoji v posamezni deželi kar naprej sooča s preprekami prevladujočega idejnega dogmatizma, političnega hegemonizma, ekonomsko-tehnološkega monopola in diktata. Dalje, v pogojih rastoče internacionalizacije kapitala in nove tehnološke revolucije se svetovno gospodarstvo vse bolj povezuje in medsebojna odvisnost narodov raste. To pa v pogojih imperializma in prevladujoče politike s pozicije sile ter delitve sveta na vojno-politične bloke in področja interesov velesil in zoperstavljenih svetovnih blokov pod njihovim vodstvom preti z novim podrejanjem samostojnih narodov in svetovnih naprednih procesov tuji dominaciji. Nujno je torej, da tudi nosilci socializma kot svetovnega procesa širijo in poglobljajo področje medsebojnega razumevanja in krepijo skupno moč.

Vsak napredek v razčiščevanju bistva sodobnih procesov in odnosov v svetu ter položaja in vloge socializma v njem vsekakor deluje v tej smeri. Enako tudi

¹ Že nekaj let se med organizatorji »Okrogle mize« udeleži tudi Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »Edvard Kardelj«. Pomemben prispevek k uspehu srečanj v Cavtatu dajejo tudi univerze in druge znanstveno-raziskovalne institucije v Jugoslaviji.

vsak napredek v krepitvi kritične teorijske in idejne komunikacije med njimi. Razen tega, v svetu vse večje medsebojne odvisnosti, vsako zapiranje vase slabi moč socializma in povečuje nevarnost stagnacije revolucionarnih procesov in dogmatizacije lastne teorijske družbene misli in birokratiziranja lastne socialistične prakse. Svoboden pristop in aktivna udeležba delovnega ljudstva in občanov in odprtost družbe za ravnopravno mednarodno sodelovanje sami po sebi predstavljajo obrambo pred dogmatizacijo in birokratizacijo v lastni sredini, obenem pa omogočajo merodajno oceno o tem, kateri koraki v izgradnji socializma dejansko pomenijo prispevek k obogatitvi in razvoju marksizma ter napredka znanosti in civilizacije v svetu, kakor tudi k dvigu njegove učinkovitosti in resnični demokratičnosti v praksi.

Dejstvo je, da se po II. svetovni vojni ne more več govoriti o imperialistični obkrožitvi socializma in da je bodočnost sveta, demokracije, humanosti in civilizacije odvisna v prvi vrsti od razvoja socializma tako v posameznih državah, kjer je delavski razred na oblasti in v njihovih medsebojnih odnosih kakor tudi od razvoja socializma kot svetovnega procesa.

Pri tem stališču je posebej vztrajal Edvard Kardelj v svojih teoretičnih delih in v politični praksi. Na takem prepričanju se v Jugoslaviji razvija samoupravni socialistični sistem na pridobitvah narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije, njena mednarodna politika pa temelji na principih neuvrščenosti, to je na aktivni miroljubni koeksistenci držav in narodov različnih družbenih sistemov ter na politiki dobrega sosedstva in odprtih meja. Eno in drugo govori o izrednem interesu Jugoslavije za tvorno mednarodno izmenjavo izkušenj v teoriji in praksi socializma, obenem jo pa tudi usposablja, da bo nosilka take akcije. V vseh teh navedenih dejstvih je tudi odgovor na vprašanje, zakaj je pobuda z Mednarodno tribuno »Socializem v svetu« uspela.

Vsako srečanje na svoj način preverja in potrjuje izvirno koncepcijo Mednarodne tribune¹, prispeva pa tudi po kamenček za nadaljnjo izpopolnitev in obogatitev njene idejne in znanstvene zasnove.

Danes je Mednarodna tribuna že priznana mednarodna ustanova s pomembno odmevnostjo v svetu. V njej se zbere vsako leto več desetih teoretikov, znanstvenikov in drugih družbenih delavcev, »aktivistov socializma« praktično z vseh celin našega planeta² na petdnevno razpravo o vprašanjih socializma, sodobne znanstvene misli in civilizacije v svetu.

Okrog polovice udeležencev iz tujine je praviloma bilo iz Evrope, iz Afrike med 15 in 20 %, približno toliko iz Azije, iz Južne Amerike nekaj manj, iz ZDA in Kanade pa okrog 5—7 %. (Priloga 2).

Skupna udeležba v prvih desetih letih je bila sorazmerno najštevilnejša iz Italije (48), Francije (43), ZDA (31), Španije (22), V. Britanije (22), Sovjetske zveze (21), Romunije (17), Indije, Japonske, DNR Koreje, Portugalske (po 16), Grčije, ZR Nemčije (po 15), itd.

Tako se na svoj način zapolnjuje praznina, ko dolgo časa ni bilo prave razprave med marksisti, znanstveniki in teoretiki iz komunističnih, socialističnih, social-demokratičnih in drugih naprednih in demokratičnih strank in gibanj in ko so določene dogme vladale kot obvezna stališča za vse, ter so se vrstile enostranske obsodbe in ekskomunikacije, socialistične prakse drugih pa so zamolčevali ali pa omalovaževali.

¹ V programskem dokumentu Mednarodne Tribune »Socializem v svetu« iz 1975. leta se med njegovimi osnovnimi cilji navajajo te-le naloge: spoznavanje, boljše razumevanje in razvijanje kritičnega dialoga med marksističnimi misleci in revolucionarnimi borci, ki delujejo v različnih družbeno-zgodovinskih razmerah, oziroma izražajo različno revolucionarno prakso, teoretične tradicije in smeri v okviru marksistične in socialistične misli nasploh.

² V skupni številki 605 je vsak udeleženec štet samo enkrat. Ker pa je dobra petina udeležencev iz tujine na Okrogli mizi bila po dva: do petkrat (le po 2 udeležence iz tujine sta bila po 8, 8, 10-krat) je na dvanajstih Okroglih mizah sodelovalo skupno preko 1000 tujih povabljenecv in podobno število jugoslovanskih udeležencev in opazovalcev.

2. Analiza seznama udeležencev na dvanajstih »Okroglih mizah« v Cavtatu kaže nekaj značilnosti zlasti s stališča števila, geografskega razporeda in politične pripadnosti ter idejne in strokovne opredeljenosti in poklica. (Priloga 3)

Na prvi Okrogli mizi (1976) je bilo sorazmerno najmanjše število tujcev. Šlo je pač za prvo srečanje te vrste. Organizatorjem namreč ni bila lahka opredelitev, koga povabiti, povablencem pa ni bilo enostavno, kako odgovoriti. Prvi so se vsekakor trudili, da bi v okviru razpoložljivih sredstev zagotovili čim širšo osnovo Okrogle mize, vendar brez padanja v preveč raznolike sestave, drugim pa je v večini bilo le malo znano, kaj jih pravzaprav čaka v Cavtatu. Vedeli so, da je Jugoslavija neuvrščena dežela in da deluje kot samostojen mednarodni dejavnik. Večini gotovo ni bilo neznan, da se v Jugoslaviji razvija samoupravni socialistični sistem. Nekateri iz držav realnega socializma, in iz komunističnih partij dogmatske orientacije je verjetno vznemirjal ta »revizionizem« Jugoslovanov, nekateri iz social-demokratskih strank pa so bili pod vplivom razmišljanja, zakaj v Jugoslaviji ni večstrankarske parlamentarne demokracije. Prevladala je želja, da bi se na mestu seznanili s stvarnostjo Titove Partije in dežele, ki sta imeli hrabrost, da osemindesetega leta rečeta Stalinu NE. Bila je močnejša kot morebitni dvomi in predsodki. Prišli so v pomembnem številu. Vseh skupaj iz tujine je bilo 53, in sicer: iz socialističnih držav 10, iz KP 9, iz socialističnih strank 10, iz vladajočih strank dežel v razvoju (DvR) 7, iz drugih naprednih strank 2, znanstveniki in kapitalističnih držav 12, znanstveniki iz DvR 3. Iz osvobodilnih gibanj ni bilo nikogar. Bili so kar plodni: na tri udeležence sta prišla povprečno dva referata. Že čez 3 leta (1979) se je število udeležencev iz vseh kategorij skoraj podvojilo, število znanstvenih delavcev iz DvR pa je doseglo svoj vrh — tega leta jih je bilo 20.

V letih 1979, 1980 in 1981 je bilo število udeležencev iz tujine najvišje (113, 132, 133) po letu 1984 pa se je prvenstveno zavoljo finančnih omejitev ustalilo na povprečju 85—95. Tudi to število je bilo prepričljivo. (Priloga 3) Sestava po politični pripadnosti je ostala v glavnem ista, le število udeležencev iz vladajočih strank v DvR in znanstvenikov iz teh držav se je ponovno občutno znižalo — ravnotako zavoljo pomanjkanja sredstev. (Priloga 4)

Udeleženci iz socialističnih dežel in komunističnih partij so bili sorazmerno najštevilnejši — saj skupaj predstavljajo skoraj polovico vseh udeležencev. Takoj za njimi pridejo znanstveniki in teoretiki iz kapitalističnih držav. Udeležba članov socialističnih in social-demokratskih strank se giblje okrog 15 %, podobno kakor udeležba članov vladajočih strank DvR. Precej izpod 10 % je udeležba članov drugih naprednih strank in znanstvenikov iz DvR. Skupno število udeležencev iz vrst znanstvenikov (95 + 54) pa je večje od skupnega števila udeležencev iz socialističnih držav.

Priloga 4 kaže, da se Okrogle mize v Cavtatu udeležujejo člani praktično vseh komunističnih partij (razen Vietnama), ki danes nekaj pomenijo v svoji sredini in v mednarodnem delavskem gibanju, da je število prisotnih članov vladajočih strank v DvR skoraj enako številu udeležencev iz komunističnih partij, ter da je skupno število socialističnih (social-demokratskih) in drugih progresivnih strank na srečanjih v Cavtatu dvakrat večje od števila komunističnih partij.

Vse te primerjave govorijo o družbenopolitični in idejni širini in pestrosti ter znanstveni kvaliteti sestave udeležencev na Okroglih mizah v Cavtatu.

Udeležba znanstvenih delavcev iz kapitalističnih držav je vsa leta bila na višini okrog 20. Njihov interes za »Okroglo mizo« se kaže tudi v tem, ker udeleženci iz teh vrst v vse večjem številu sami plačajo svoj prihod v Cavtat.

Če merimo po številu prijavljenih referatov na posamezni Okrogli mizi, lahko rečemo, da je »produktivnost« v glavnem ostala na ravni iz 1976. leta. Najnižja je bila v letih najštevilnejše udeležbe (1979—1981). Takrat je število prijavljenih

prispevkov bilo dvakrat manjše od števila udeležencev. Večina referatov se je odlikovala po znanstveni dognanosti in kompetentnosti. Udeleženci iz Afrike so se razen nekaj izjem (Samir Amin, Gamal Abdel-Malek(???) v največji meri omejevali na analizo družbenih odnosov, procesov in pogojev v lastni sredini.

Udeležencev iz Jugoslavije je v 12 letih bilo 323. Dejansko pa jih je sodelovalo le nekaj manj kot tujcev, to se pravi okrog tisoč; pomembno število Jugoslovancev je namreč sodelovalo tudi po štiri in večkrat. Gre predvsem za člane Sveta Mednarodne tribune ter Organizacijskega odbora in sekretariata. Tudi Jugoslavoani so sodelovali z večjim številom referatov in drugih prispevkov. S smislom za dolžnost gostiteljev ter usmerjenostjo Jugoslovancev zlasti na individualne osebne kontakte s tujci se je dalo zagotoviti, da je bilo bivanje tujih udeležencev na vseh srečanjih v Cavtatu koristno in prijetno.

3. Tematika Mednarodne tribune »Socializem v svetu« je bila na vseh Okroglih mizah bogata in pestra, vendar pa vsa v okviru osnovne problematike; to se pravi razvoja socializma kot svetovnega procesa. O tem govorijo tudi naslovi posameznih srečanj. (Priloga 1).

Referati in razprava na prvi Okrogli mizi 1978. leta »Socializem v sodobnem svetu« predstavljajo v bistvu program tematike za celo desetletje, s težiščem na različnih aspektih socialističnega razvoja v svetu. Bavijo se pretežno s sodobno problematiko socializma, vendar pa so v njih tudi pomembne ugotovitve, ki se nanašajo na oceno prehojene poti, razvoja socializma. To omogoča lažje razumevanje sedanjosti in tudi predvidevanje in koncipiranje bodočih procesov.

Prijavljene študije in referati vsebujejo zlasti vsestransko in kritično analizo političnih sistemov s stališča razvoja socializma (1977), obravnavajo problem subjektivnih sil socializma (1979), razmišljajo o participaciji in samoupravljanju (1980) kot dejavnikih socialističnega razvoja, in instrumentih oziroma nosilcih neposredne socialistične demokracije ter vzpostavljanja družbeno-ekonomskih odnosov, ki vodijo k eliminaciji eksploatacije človeka po človeku in ustvarjanju družbenih pogojev za svobodno delovanje človekove ustvarjalne sposobnosti. Na dnevnem redu je bilo tudi vprašanje dežel v razvoju v luči odnosov Sever-Jug in celotnega mednarodnega ekonomskega sistema (1978), eno od bistvenih vprašanj s stališča socializma kot svetovnega pojava. Enakega pomena za razvoj socializma so tudi vprašanja znanosti, tehnologije in strategije razvoja sploh (1981), problemi miru in socializma (1984), socializem in ekonomija (1988) ter nacionalno vprašanje in socializem (1987).

Mnogo truda je bilo vložena, da bi se razsvetlila stališča do nekaterih temeljnih vprašanj sodobne civilizacije do znanstvenega socializma v teoriji in praksi. Na to problematiko je bila osredotočena pozornost kar na dveh zaporednih »Okroglih mizah«. V mislih imam teme iz 1982. leta (Marksistična misel danes) in iz 1983. leta (Marx, marksizem in sodobnost). Problemi bodočnosti in vprašanja socializma jutri so bila praktično prisotna na vseh Okroglih mizah, zlasti pa ob temi »Socializem na pragu XXI. stoletja« (1985).

Še dva kompleksa vprašanj sta bila prisotna praktično na vseh okroglih mizah. Prvi se nanaša na kapitalizem in njegove pojavne oblike ter vpliv tega družbenega sistema na dogajanja in odnose v sodobnem svetu, vključujoč procese v samem socializmu. Drugi pa zajema družbeno-zgodovinsko bistvo in koncepcijo gibanja neuvrščenosti kot dejavnika v boju za samoodločbo narodov, njihov svobodni razvoj in nemoteno izbiro lastnega družbenega sistema, suvereno koriščenje lastnih naravnih virov in razpolaganje z lastnim narodnim dohodkom ter enakopravnega mednarodnega sodelovanja in kot edine miroljubne alternative politiki mednarodne dominacije in hegemonije.

Ni naloga te študije, da bi podrobneje obravnavala vsa vprašanja socialistične teorije in prakse, ki so bila predmet razprave na dvanajstih Okroglih mizah

v Cavtatu. To tudi ne bi bilo mogoče. Gre namreč za preko sedemsto referatov in za izredno obsežno gradivo z razprav, kar skupno obsega okrog enajsttisoč strani v časopisu »Socializem v svetu«, ki redno objavlja referate in razprave na Okrogli mizi v Cavtatu. Zato naj se omejim le na pregled nekaterih poudarkov s stališča socialistične teorije in prakse, ki imajo danes posebno aktualnost iz izbranih tematskih sklopov. Sem spadajo na primer: sodobni kapitalizem, mir v sodobnem svetu, teorija, strategija in taktika socializma, samoupravljanje in participacija, nacionalno vprašanje in bodočnost socializma.

Iz kompleksa vprašanj, ki se nanašajo na **sodobni kapitalizem**, so bila predmet podrobnejše obdelave zlasti ta-le vprašanja: "dvojna narava krize kapitalizma, daljši intervali cikličnega razvoja v kapitalizmu, medsebojni vplivi ekonomske in politične krize kapitalizma, nastop monetarizma in kritika države v kapitalizmu, monopolizacija, razredna borba v sodobnem kapitalizmu; v zvezi z vsemi temi problemi pa vprašanje strategije socializma v razvitih državah kapitalizma danes.

Osnovno sporočilo razprav v Cavtatu o tem kompleksu vprašanj bi se dalo strniti v ti dve ugotovitvi: v kapitalizmu delujejo močne restavratorske sile, ki zožujejo možnosti demokracije in poglobljajo procese odtujitve in dehumanizacije, z druge strani pa se krepijo pogoji revolucionarnih sprememb ob novih prodorih znanosti in tehnologije. Dinamika uresničevanja tendence po spremembah bo odvisna od revolucionarne prakse ljudi, jasnosti teoretične misli in ustrezne strategije za odpiranje novih poti za uresničevanje postavljenih smotrov. Nove proizvodne sile (atomska energija, računalniki, automatizacija, kibernetika) ustvarjajo pogoje za prehod iz siromaštva v obilje in za osvobajanje od izčrpavajočih fizičnih naporov ter prehod v ustvarjalno koriščenje človekovega znanja in uma. Toda v kapitalističnem sistemu rezultati tega novega revolucionarnega potenciala modernih proizvodnih sil gredo v korist akumulacije v rokah kapitalistov, za tekmo v oboroževanju, za tehnološko kolonizacijo manj razvitih, za jačanje političnega monopola in za centralizacijo moči v rokah državne birokracije in tehnokracije.

V tem nasprotju so razpravljalci videli osnovne vire krize sodobnega kapitalizma. Kljub temu po njihovem mnenju ni pričakovati hitrega zloma kapitalističnega sistema. Prehod od kenzijanizma na neoliberalistični monetarizem ob pospeševanju vloge trga pomeni udarec konceptu države blagostanja in pogloblja nasprotja v kapitalizmu. Namesto politike polne zaposlenosti in dogovora med delom in kapitalom na tržišču delovne sile, se neoliberalizem opredeljuje za rast relativnega viška vrednosti ob tekmi na svobodnem tržišču, pušča ob strani vprašanje nezaposlenosti in drastično klesti izdatke za »družbeno blaginjo«. Problem rasta proizvodnje in zaposlenosti je podrejen vprašanju stabilnosti cen. To podaljšuje funkcioniranje kapitalizma, toda njegove ustvarjalnosti ne jača. Zato sorazmerna umiritev današnje ekonomske krize ne more biti trajnejša.

Tako splošno družbeno stanje zahteva določene spremembe tudi v strategiji socialističnih sil. Za revolucionarno preobrazbo kapitalistične družbe, za uresničitev demokratske socialistične alternative v teh deželah je potrebno zavestno in organizirano delovanje naprednih sil v družbeni bazi in ne samo ali predvsem v obliki koalicij vrhov političnih strank. Dalje, izrednega pomena za povrnitev privlačnosti socializma v sodobnem svetu sta boj za večjo gospodarsko učinkovitost in inovativnost ter akcija za vsestranske demokratične reforme ob doslednem spoštovanju človekovih pravic v socialističnih deželah. Demokracija ni ena od poti v socializem, ampak je pot v socializem. Izvoz revolucije je v nasprotju z osnovnimi načeli socializma. Na mednarodnem torišču je nujna odločna akcija

* Glej A. G. Frank v »Socializam u svetu«, št. 12, 1978, E. Altvater, »Socializam u svetu«, št. 42, 1984, in zlasti še v številnih dvanajstega letnika, kjer je objavljeno gradivo z XII. Okrogle mize (1986).

za samoopredelitev narodov in njihov svoboden izbor družbenega sistema za pospeševanje razvoja dežel v razvoju, za korenit in hitrejši proces razoroževanja, za likvidacijo kriznih žarišč v svetu in vsestransko krepitev pogojev za ravnopravno mednarodno sodelovanje na principih miroljubne koeksistence držav in narodov brez ozira na njihove družbene sisteme.

Razprava o samoupravljanju in participaciji ni dala ničesar bistveno novega glede teorije samoupravljanja, prispevala pa je pomembno gradivo iz prakse participacije v različnih družbeno-političnih pogojih. Bila je pod močnim vplivom razdora med delavskim razredom in njegovo avantgardo na Poljskem, razcepljenostjo leveice v Evropi in krize evrokomunizma. Inertnost v deželah »realnega socializma« je bila predmet splošne kritike. Vse jasnejši pojavi ekonomske in politične krize v Jugoslaviji tudi niso mogli biti vir posebnega navdiha. Zato je bilo v razpravi precej negotovosti, nedorečenih, enostranskih in navzkrižnih stališč tako glede družbeno-ekonomske in politične vsebine samoupravljanja kakor tudi glede možnosti njegove polnejše realizacije v neposredni bodočnosti.

Bila je splošna ocena, da Jugoslavija ima zgodovinsko zaslugo, ker »je razvila idejo socialističnega samoupravljanja in na njej utemeljila demokratski program socialistične izgradnje«. V naporu, da bi v teoriji in praksi premagala odnose eksploatacije in dominacije, »je postavila proizvajalca in delovnega človeka v center družbenega odločanja v proizvodnem procesu in v družbi kot celoti; tako je naznanila novo etapo v razvoju socializma«.

V tem okviru je bilo podrobneje razpravljano tudi o problemu družbene lastnine, o odnosu države in samoupravljanja v socializmu in tudi sicer, o planiranju in vlogi tržišča, o družbeno-zgodovinskih omejitvah uresničevanja ciljev samoupravljanja na različnih ravneh razvoja proizvodnih sil, kulture, civilizacije in socialistične zavesti, o specifični podobi in konkretni vsebini jugoslovanskega »fenomena« kot takega. Širših in globljih razprav sicer ni bilo, bila pa je postavljena jugoslovanskim udeležencem vrsta vprašanj. Čujmo nekatera med njimi: V kakšnem razmerju so samoupravno dogovorjene cene in tiste, ki se svobodno oblikujejo na trgu? Ali deluje tržišče kapitala? Kako se vpliva na tehnološki razvoj samoupravnega podjetja? Kakšna je dejanska stopnja samostojnosti samoupravnih podjetij? Kakšen je položaj sindikatov v jugoslovanski družbi in kakšna je njihova vloga pri delovanju samoupravljanja? Kakšen je odnos Zveze komunistov do organov samoupravljanja? Kako se rešuje vprašanje gospodarske in družbene rentabilnosti v samoupravnem sistemu? Kakšni so okviri neposredne demokracije? Kako se odloča na zboru delavcev in na referendumu? Kakšne so razlike v višini osebnega dohodka in standarda delavcev in funkcionarjev? Ali imate izdelano politiko obveznosti podjetja, da odpirajo nova delovna mesta? itd.

Postavljena vprašanja vsekakor zadevajo nekatere osrednje in najbolj občutljive probleme v zvezi s teorijo in prakso socialističnega samoupravljanja v Jugoslaviji v sedanjih pogojih, odkrivajo pa tudi stopnjo razvoja marksistične misli na tem področju. V zvezi s tem so pomembne zlasti te-le ugotovitve Okrogle mize. Participacija in samoupravljanje sta v teoriji in praksi socializma vsekakor temi, katerih se strategija organiziranih socialističnih sil nikakor ne more izogniti. Velike pa so razlike med teorijo in prakso samoupravljanja ter med normo in prakso. Iluzija je smatrati, da nacionalizacija sredstev za proizvodnjo sama po sebi že pomeni socializem, ali da zakon o predaji državnih podjetij v upravljanje delavcem sam po sebi vzpostavlja samoupravljanje. To je naloga generacij in dolgotrajen proces, katerega izid je odvisen od uspešnosti zavestnega boja organiziranih socialističnih sil z nosilci starega sistema in z odpori v lastnih vrstah (birokratizem), od razvoja socialistične zavesti, od učinkovitosti socialističnega

sistema in njegove konkurenčnosti s kapitalističnim sistemom, od razvoja socialistične demokracije, dejanskega uresničevanja človekovih pravic.

Ugotovljeno je bilo tudi, da je v teoriji in praksi socializma, pa tudi v razpravah na Okrogli mizi vprašanje ekonomskih zakonitosti v socializmu bilo zastavljeno. Zlasti na Okroglih mizah 1986 in 1987 je bilo ugotovljeno, da sta v krizi tako kapitalizem kakor socializem in da socialistične sile vseh orientacij nimajo teorijsko utemeljenih celovitih programov za izhod iz krize, oziroma programov za daljni razvoj socializma. Temu dejstvu in pa začetku reform v vrsti socialističnih držav je pripisati, da po 1985. letu v Cavtatu praktično ni bilo resnejših konfrontacij z udeleženci iz dežel realnega socializma. Naraščal je interes za reformo zlasti v Sovjetski zvezi, na Kitajskem in Madžarskem. Med udeleženci so se pojavila vprašanja: »Kaj se to dogaja v Jugoslaviji«, medtem, ko je prva leta Okrogle mize prevladoval interes zlasti za jugoslovanske izkušnje.

O nacionalnem vprašanju v sodobnem svetu se je razvila obsežnejša razprava zlasti ob temi »Socializem, nacije in mednarodno sodelovanje« (1987). V tem okviru so bila v središču pozornosti zlasti tri vprašanja, in sicer: narodi v sodobnem svetu, sodobni odnosi med narodi in teorija o narodu in mednarodnih odnosih. Sicer pa je bila vloga nacije prisotna vselej, ko je bil predmet razprave problem osvoboditve človeka in razredno vprašanje sploh.

V tem okviru je razprava v Cavtatu dala nekaj pomembnih ugotovitev. Prvič, nikoli doslej v zgodovini človeštva nista bila razredni in nacionalni interes delavca neposredneje povezana kot v današnjih pogojih. To pa začenja postopno menjati tudi mednarodni položaj nacije in njeno družbenoekonomsko vlogo. Vzporedno se odvijata dva vzajemno odvisna procesa. Z ene strani je boj za politično in ekonomsko neodvisnost naroda od svetovnih centrov ekonomske in politične moči, kar pomeni tudi za demokratično decentralizacijo z namenom, da se vzpostavijo pogoji za ustvarjalno človekovo in narodovo svobodo. Z druge strani pa je v toku proces povezovanja in zблиževanja, integracije in vse večje medsebojne odvisnosti narodov v svetovnem merilu. Oba procesa sta dejansko dve neločljivi strani istega družbenozgodovinskega gibanja, obenem pa tudi vrste nasprotij interesov.

Drugič, človeštvo je vse manj vsota več ali manj zaprtih nacionalnih ali regionalnih skupnosti, ki jih povezuje le promet blaga in kapitala, kar je bila karakteristika epohe kapitalizma pred prvo svetovno vojno. Svet danes vse bolj postaja globalna družba, ki jo povezujejo številne medsebojne odvisnosti skupnih interesov, ki jih kaže reševati kot skupne probleme sveta.

Tretjič, osnovno vprašanje je, ali se bo proces povezovanja narodov vršil pod dominantnim vplivom monopolističnega kapitala ter ekonomske in politične moči imperializma in hegemonizma, ali pa ga bodo vodili in uresničevali svobodni in enakopravni narodi in delovni ljudje v okviru demokratičnega svetovnega sistema medsebojnega sodelovanja in vzajemne odgovornosti. Bodočnost človeštva je vsekakor v tej drugi rešitvi. Tak razvoj pa lahko zagotovi le boj delavskega razreda in drugih naprednih sil znotraj vsakega naroda in preko takih družbenih proizvodnih in političnih odnosov, ki bodo ukinjali vire in nosilce razrednega in nacionalnega izkoriščanja ter ekonomskega in političnega hegemonizma. To je tudi pogoj za razvoj samoupravljanja delovnih ljudi v delu in njihovega upravljanja z družbo v celoti.

V kontekstu omenjenih procesov in odnosov je bila poudarjena tudi velika vloga znanosti, saj znanost po svoji naravi in vlogi v družbi presega nacionalne okvire. Ona povezuje in osvobaja hkrati. Svojo zgodovinsko vlogo pa bo lahko v polni meri izpolnila le, če bo podrejena procesu osvoboditve človeka, ne pa v službi kapitala in dominacije.

4. Dvanajst let delovanja Mednarodne Tribune »Socializem v svetu« je dovolj dolga doba, da se lahko dovolj utemeljeno oceni družbena vloga Okrogle mize, njen prispevek k pospeševanju mednarodnega sodelovanja, zlasti na področju iskanja in odkrivanja družbenih zakonitosti razvoja v socializmu in socialistične misli.

Najbolj zgovorno in spodbujajočo oceno o tem so dali sami udeleženci srečanj v Cavtatu ob počastitvi desetletnice »Okrogle mize« 1986. leta. Čujmo le nekaj njihovih mnenj, izrečenih ob tej priložnosti. »To je doslej edino in enkratno zbiranje marksističnih teoretikov in socialističnih aktivistov, na katerem se srečujejo in tvorno svobodno razpravljajo udeleženci raznih pogledov na svet iz vseh delov zemeljske oble. Taka praksa se je lahko utrdila le v neuvrščeni demokratični socialistični deželi, deželi, ki je odprta svetu in pluralizmu idej.«

»Svetu in sodobni znanstveni misli je potreben Cavtat, svet potrebuje kritičnega duha Cavtata. Tu se strpno, demokratično in utemeljeno razpravlja o ključnih problemih človeštva in o njegovi bodočnosti, brez vsiljevanja lastnih stališč, toda v združenem naporu pri iskanju skupnega imenovalca za menjanje sveta na socialističnih načelih.«

»Jugoslavija zasluži priznanje za hrabrost, da je odprla tak dialog na svetovni ravni. Omogočila je neposredno konstruktivno konfrontacijo spoznanj in dejstev sodobne teorije in prakse socializma.«

Navedene ugotovitve in ocene ter izrazi iskrene vzhičenosti nekaterih udeležencev Okrogle mize odražajo objektivne vrednosti tega podviga. Njihov teoretični in politični smisel pa se da strniti tako-le: Mednarodna srečanja v Cavtatu so potrdila, da je možen dialog teoretikov in aktivistov različne idejno-politične usmerjenosti v okviru socializma kot svetovnega procesa in so razvila potrebo po njem. Okrogla miza v Cavtatu uspeva, ker je zasnovana na politiki mednarodnih teorijskih komunikacij, ki jo odlikuje zavestna skrb, da se s skupnimi močmi premagujejo ideološke in druge izključljivosti, sektaštvo in predsodki, ki so še vedno značilni za sodobne odnose različnih gibanj za socializem in odločnost, da razvija mednarodne teorijske razprave in komunikacije v skladu z obstoječim pluralizmom teorije in prakse sodobnega marksizma in socializma. Z idejno-teorijsko in politično širino razprav se ob Okrogli mizi v Cavtatu pri vseh udeležencih razvija zavest o socializmu kot svetovnem procesu, ki se uresničuje po različnih poteh in v različnih oblikah. Na ta način raste tudi spoznanje o pomenu nacionalnih posebnosti socialističnega razvoja in o mednarodni pogojenosti ter vzajemni povezanosti boja za socializem v posameznih deželah. S skrbnim izborom aktualnih in bistvenih vprašanj socializma je Okrogla miza postala mesto stalnega soočanja marksistične teorije in socialistične prakse. S tem daje svoj poseben prispevek k razvoju misli znanstvenega socializma.

Nič manj pomembno ni dejstvo, da se z ozirom na sestavo udeležencev in ob problemih za razpravo v Cavtatu stekajo in preverjajo pomembne in merodajne informacije o razvoju teorije in prakse socializma v svetu. To omogoča, da se ustvari dokaj utemeljena slika o sodobnem socializmu. Ob razvijanju in negovanju argumentirane in kritične analize in strpne razprave Okrogle mize postaja vse bolj tudi svojevrstna šola kulturnega teorijskega in političnega boja mnenj o sodobnem svetu, o odnosih v njem in o poteh njegovega nadaljnega napredka. Ob vsem tem in zlasti še v luči globokih družbenih sprememb na osnovi nove tehnološke revolucije Okrogla miza v Cavtatu na svoj način tudi prispeva elemente k sodobni marksistični teoriji socialistične preobrazbe sodobnega sveta.

Za Jugoslavijo pa ima Okrogla miza v Cavtatu zlasti trojni pomen. Prvič, v krogu marksistov in aktivistov socializma različnih smeri, so ta srečanja nedvomno prispevala k afirmaciji in boljšemu poznavanju ter razumevanju jugoslo-

vanske marksistične teorije in socialistične prakse, kakor tudi misli J. B. Tita in Edvarda Kardelja. Dalje, referati in razprave na Okrogli mizi so pozitivno vplivali na razvoj teorijske misli pri nas. In končno, ob Okrogli mizi v Cavtatu se je tvorno vključevalo v mednarodne teoretične razprave pomembno število jugoslovanskih teoretikov, strokovnjakov in sploh družbenih delavcev ter znanstvenih in drugih ustanov, kar vsekakor pospešuje njihove mednarodne vezi in sodelovanja. K temu vsekakor prispeva tudi časopis »Socializem v svetu«, kateri kot glasilo Tribune objavlja v treh jezikih (slovenskem, angleškem, francoskem) vse referate in avtorizirane razprave z Okrogle mize.⁵

Dosedanji dosežki znanstvenih srečanj v Cavtatu, seveda tudi obvezujejo. Ni vprašanje, ali naj se ta praksa nadaljuje, ampak, kako naj se stalno dviga njena kakovost, privlačnost in širi njena odmevnost. To je še zlasti važno v zvezi s »tremi reformami« pri nas, z ozirom na sorazmerno poboljšane splošne pogoje v boju za mir in varnost v svetu ter na vse obsežnejše demokratične reforme v socialističnih deželah in na nezmanjšana nasprotja v svetu kapitalizma.

Okrogla miza v Cavtatu lahko tudi v bodoče deluje kot izredno plodno mesto za kakovostno vzpodbujanje naprednih demokratičnih procesov in odnosov v svetu, zlasti pa na področju marksistične in druge napredne misli v mednarodnem delavskem gibanju v okviru vseh pomembnih idejnih, družbenih, političnih in ekonomskih sistemih ter kulturnih in civilizacijskih strujah.

Predpogoj za jugoslovansko plodno in ustvarjalno koriščenje te izredne možnosti pa je čimprejšnja politična, ekonomska in idejna ustalitev razmer v državi, na demokratičnih socialističnih principih tvornega samoupravnega pluralizma interesov, učinkovitosti in inovativnosti, doslednega spoštovanja človekovih pravic in dejanske ravnopravnosti vseh narodov in narodnosti ob aktivnem uresničevanju interesov Jugoslavije na mednarodnem torišču na osnovi politike neuvrščanja, odprtih meja in dobrega sosodstva.

Priloge

1. Pregled tematike na Okroglih mizah*

- 1976 Socializem v sodobnem svetu
- 1977 Socializem in politični sistemi
- 1978 Socializem in dežele v razvoju
- 1979 Subjektivne sile socializma
- 1980 Participacija, samoupravljanje, socializem
- 1981 Socializem, znanost, tehnologija, strategija razvoja
- 1982 Marksistična misel danes: situacije, kontroverze, perspektive
- 1983 Marks, marksizem in sodobnost
- 1984 Socializem in mir
- 1985 Socializem na pragu XXI. stoletja
- 1986 Socializem in ekonomija
- 1987 Socializem, nacije in mednarodno sodelovanje

⁵ V dvanajstih letih rednega izhajanja časopisa »Socializem v svetu« je izšlo preko 60 števil z nekaj sto prispevki in razpravami na Okrogli mizi — skupno okrog 15 000 strani.

* Pregled je iz Poročila Centra za društvena istraživanja PCK ZKJ (CDI) »Izveštaj o deset godina rada Mednarodne Tribune - Socializem u svetu« CDI 1976 in iz letnih poročil za 1986 in 1987. leto.

2. Skupno število zunanjih udeležencev po kontinentih**

Evropa	337
Afrika	60
Azija	60
J. Amerika	71
ZDA in Kanada	33
Avstralija	4
	<hr/>
	605

3. Sestava skupnega števila tujih udeležencev in referatov**

	Udeleženci	Referati
Socialistične dežele	136	121
Komunistične partije	111	75
Socialistične in SD stranke	79	60
Vladajoče stranke DvR	75	30
Druge stranke	49	32
Osvobodilna gibanja	4	2
Univ. prof. in drugi znanstveniki iz kapitalističnih držav	95	117
Univ. prof. in drugi znanstveniki iz DvR	54	76
	<hr/>	
	605	513
Jugoslovani	323	69

4. Število partij in gibanj, iz katerih so bili udeleženci na Okroglih mizah**

Komunistične partije	23
Socialistične in soc.-dem. partije	20
Vladajoče stranke DvR	22
Druge progresivne stranke	23
Osvobodilna gibanja	3

TWELVE SCHOLARS OF THE INTERNATIONAL TRIBUNE
 «SOCIALISM IN THE WORLD»

Summary

On the initiative of the philosophical review «Marxism in the World» an International Tribune «Socialism in the World» was inaugurated in the hotel «CROATIA» placed in a coastal small city CAVTAT (Yugoslavia) in October 1976. It attracted a considerable number of Marxian theoreticians and «political activists» of a socialist orientation from different regions of the world and from countries practicing different social systems. The initiative was stimulated by a progressing interdependence of the contemporary world and an increasing awareness of the need to intensify a critical theoretical and scientific communication among likeminded scholars and theoreticians belonging to socialist and other progressive thoughts in the world. Yugoslavia as a socialist and non-aligned country developing a system of direct socialist democracy on the basis of self management possessed ne-

** Podatki v prilogah 2.—4. se nanašajo samo na obdobje 1978—85.

cessary qualifications to host international gatherings on a pluralistic basis. Indeed, twelve years of the Round Table of CAVTAT reaffirmed and generated for the first time after the break of the Second Socialist International, annual high level theoretic discussions among marxian and other progressive theoreticians and social scientists in their personal capacity on basic issues regarding processes and relations in the contemporary world enjoying an increasing echo, especially in the academic communities in different corners of the world. The average sociopolitical, ideological and professional structure of participants has been rather stable: members of Communist Parties and those belonging to East-European States represent about one half of them; members of socialist and socio-democratic parties represent one sixth of the total number of participants; the same is the percentage of participants belonging to ruling circles in developing countries. The average number of members of academic communities of the industrially developed and developing countries is about 25 %, it is nearly equal to the number of participants from Socialist States.

There was a large variety of issues on the Agenda of the Round Tables concerning major socio-political problems of the contemporary world (See Appendix 1). During the first twelve years no item was put on the Agenda more than once. All of them were object of a critical and engaged debate. Studies, reports and authorized minutes of all sessions of the Round Table were published in the International Tribune's Review »Marxism in the World« totalling about 15.000 pages. There is an international Board of Editors of the Review, composed by world known theoreticians and »socialist activists« prevailingly nominated from among participants to the Round Table.

Results of the twelve years' Round Table are positive, according to the opinion of competent bodies of Yugoslavia and to the self-evaluation of participants. They confirmed the belief of founders of the gatherings according to which the continuation of this undertaking would be in the interest of promoting cooperation of marxian and other thinkers and researchers within socialism as a world process, as well as in the interest of development of the thought of the scientific socialism.

In other words the Round Table of CAVTAT has succeeded to overbridge decades long vacuum among different currents in the international working movement and generate a new form of theoretic and other fruitful intellectual communication within the world movement for socialist development regardless existing differences concerning ways and means to achieve noble goals of socialism.

On the basis of the obtained results by the first twelve Round Tables of CAVTAT it is hoped that future efforts in the same direction may generate further strengthening of cooperation on equal footing in the interest of progress, socialist democracy, human rights, peace and security for all.

The socialist non-aligned Yugoslavia has got all necessary qualifications to continue her own role in hosting the Round Table gatherings of CAVTAT. However, for materialising fully existing challenges the needs to ensure, as soon as possible, the stabilisation of political, economic and ideological conditions in her own common home of equal nations and nationalities on the basis of democratic socialist principles of pluralism of self-managed interests, efficiency and innovations as well as her active, international management on the basis of the policy of nonalignment, open frontiers and good neighbourhood.

70 LET JUGOSLAVIJE — OBLETNICE IN PRELOMNICE

Dušan Nečak*

UDK 949.71"1918/1988"

NEČAK Dušan: 70 let Jugoslavije — obletnice in prelomnice. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, str. 15—32.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtor z analizo dogajanj v prelomnih letih jugoslovansko-slovenske moderne zgodovine — 1918, 1928, 1938, 1948, 1968 in 1988 — pojasnjuje in deteminira današnje stanje v državi. Ugotavlja pomen nastanka prve jugoslovanske države, uvajanja kraljeve diktature, pronacistične politike v času anšlusa Avstrije, informbirojevskega spora in dachauskih procesov, študentskega gibanja in sprememb na področju ustavnopravnega položaja pokrajin, urejanja mednarodnih odnosov ter federalizacije ZKJ.

UDC 949.71"1918/1988"

NEČAK Dušan: 70 Years of Yugoslavia — Anniversaries and Turning-Points. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, p. 15—32.

Orig. in Slovene, summary in Engl. synopsis in Slovene and Engl.

With an analysis of the events in the years of breaks of the Yugoslav — Slovene modern history — 1918, 1928, 1948, 1968 and 1988 — the author explains and determines the state of today in the State. He states the significance of the foundation of the first Yugoslav State, of the introduction of the king's dictatorship, of the pronazi policy at the time of the annexion of Austria, of the informbureau quarrel and the processes of Dachau, of the studenta movement and the changes in the sphere of the constitutionally legal situation of the provinces, of the regulation of the relations among the nations and of the federalization of the League of Communists of Yugoslavia.

Leta, ki se končujejo na 8, v slovenski in jugoslovanski zgodovini sodijo med tista, ki jim po pravici lahko rečemo prelomna. Za Slovence še posebej. Če se le za hip ozremo za stoletje in več nazaj ne moremo mimo: leta 1848 z vsem kar je prineslo slovenskemu narodu — 18. marca demonstracije v Ljubljani, 20. aprilla program združene Slovenije, 4. julija izhajanje lista Slovenija, 7. septembra odpravo podložništva . . . ; leta 1868 z začetkom taborskega gibanja; leta 1878 z okupacijo Bosne in Hercegovine; leta 1888 z ustanovitvijo avstrijske socialdemokratske stranke, katere del so bili tudi slovenski socialdemokrati; leta 1908, z izvršeno volilno reformo na Kranjskem in z volitvami, na katerih so klerikalci dobili absolutno večino v kranjskem deželnem zboru. Istega leta je prišlo do septembrskih dogodkov v Ljubljani in je bila anektirana Bosna in Hercegovina; ustanovljena je bila slovenska filharmonija . . . V moderni zgodovini pa so leta na 8 morda še prelomnejša. O njih bo govor, saj pomenijo letnice 1918, 1928, 1938, 1948, 1968, 1988 take zareze v slovenski in jugoslovanski zgodovini, ki so večinoma pustile trajne, nespregljive včasih celo usodne, posredne ali neposredne, posledice. Slovensko zgodovino in zgodovinska stroka sta si za osrednjo te-

* Dr. Dušan Nečak, profesor na Filozofski fak. Univerze v Ljubljani

mo spominjanja okroglih obletnic izbrala 70-letnico nastanka južnoslovanske države. Zagotovo gre za eno najpomembnejših obletnic v naši moderni zgodovini. Druge obletnice so ostale bolj ali manj v senci in celo na zborovanju slovenskih zgodovinarjev letos na Ptuju, o njih ni bilo posebej govora. Zagotovo gre za izpuščeno prilžnost.

V tem prispevku, ki zaradi brezbrežnosti tematike ne more biti analitično globok in celovit, pač pa sintetično poveden, poskušam povezati dogajanja zadnjih sedemdesetih let, kakor so jih determinirali dogodki prej naštetih let na 8. Povezava se pravzaprav ponuja sama od sebe, čeprav ne bom vanjo vtikal veliko novih dejstev ali spoznanj. Gre mi bolj za pomen teh zgodovinskih danosti, kot za njihovo podatkovno — dogodkovno predstavitev.

1918

Zgodovinska dogajanja v letu 1918 so znana ne samo strokovni, temveč tudi širši javnosti. Letos so zgodovinska stroka, publicistika in sredstva javnega obveščanja tej problematiki posvetili veliko časa in prostora v vsej Jugoslaviji. Gre namreč za temo, ki ni zanimiva samo za strokovnjake, temveč za najširše sloje prebivalstva, predvsem pa za politiko. Tako kot je v odnosu do zgodovine in zgodovinske vede v sodobni družbi v navadi, se je zaradi aktualnega družbenopolitičnega dogajanja v Jugoslaviji, zanimanje za »korenine« močno povečalo. Kadar zmanjka drugačnih dokazov in argumentov za dokazovanje ali zanikanje kakšne trditve, so na vrsti zgodovinski dokazi.

Del zgodovinske stroke (zlasti srbske) je v zadnjem času, pod pritiskom družbenopolitičnih dogajanj, začel mnogo bolj kot v preteklosti poudarjati pomen leta 1918, zlasti 1. decembra »dneva združitve«, za zgodovinski razvoj jugoslovanskih narodov. Tovrstno poudarjanje, češ, da gre za zgodovinski datum (dogodek) stvaritve prve južnoslovanske države, ki je bil doslej po krivici zapostavljen in brez katerega ne bi bilo ne takšnega protifašističnega boja in ne nove Jugoslavije, je zagotovo neposreden rezultat določnega političnega stremljenja, ki vidi rešitev sedanje jugoslovanske krize v enoviti Jugoslaviji, dokaze za to pa išče tudi v tem vsekakor zgodovinskem dogodku.

Drugi del zgodovinske stroke (zlasti slovenska) pa posebej poudarja pomen stvaritve »Države SHS« 29. oktobra 1918, torej tiste oblike južnoslovanske države, ki je nastala na ruševinah Avstro-Ogrske, kot rezultat jugoslovanske ideje zrasle znotraj dvojne monarhije. V mislih imam zlasti opredelitve slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja v Avstro-Ogrski, kot so bile jasno izražene ob nastanku Narodnega sveta za Slovenijo in Istro 16. in 17. avgusta 1918. Takrat je njegov predsednik dr. Anton Korošec v posebnem komunikeyu opozarjal, »da so državne pravice, ki jih je slovenski narod izvrševal in užival v svoji državi, prešle za več kot tisoč let v tuje roke, samoodločba narodov pa jih bo zopet vrnila in združila vse Slovence, Hrvate in Srbe v samostojno jugoslovansko državo.« Po njegovih besedah si je zato slovenski narod izbral Narodni svet prav zaradi tega, »da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti.« Tak trenutek je prišel z ustanovitvijo »Države SHS«, ko je bila utemeljena moderna slovenska državnost, tista državnost, ki je dajala slovenskemu narodu status enakopravnega pogajalca pri »združitvi«. Pridružujem se mnenju kolega Perovška, ki je zapisal, da je bila slovenska državnost znotraj Države SHS »udejanjena na vseh vitalnih področ-

jih narodovega življenja in je dokazovala, da je z nacionalno samoodločbo 29. oktobra 1918 slovenski narod dosegel tisti zgodovinski položaj, ko je povsem samostojno in suvereno odločal o sebi in svojem nacionalnem razvoju. To dejstvo zato ne sme izpasti iz zgodovinskega spomina, čeprav je znano, da so po jugoslovanskem zedinjenju 1. decembra 1918 za Slovence zopet nastopile razmere, ko so ponovno morali v boj za ohranitev nacionalne samobitnosti in za enakopraven ter suveren narodni položaj.⁴

Priznavanje in poudarjanje takih historičnih izhodišč za nastanek Jugoslavije sodi med argumente tistih, ki sodimo, da lahko iz današnje družbenopolitične in ekonomske »krize zaupanja« izide Jugoslavija le ob močnih, suverenih in enakopravnih federalnih enotah, z upoštevanjem njihovih posebnosti in dialektičnega razvoja posameznih narodov in narodnosti, pri čemer je varovanje njihovih nacionalnih in človekovih pravic »conditio sine qua non«. Leto 1918 in z njim združitve v jugoslovansko državo zagotovo pomeni pomemben zgodovinski dogodek, za nekatere narode v naši državi celo zelo pomembnega. Vendar sem prepričan, da ni mogoč pritrtilen, poenostavljen in enoznačen odgovor na vprašanje: »Ali so vsi današnji narodi v Jugoslaviji z ustanovitvijo Jugoslavije pridobili?« Tak odgovor je mogoče često slišati tudi iz zgodovinarskih vrst.⁵ Najprej je treba ugotoviti, da smo se jugoslovanski narodi združili v kraljevino SHS in v Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo, ker smo v južnoslovanski državi videli najbolj gotovo možnost obstanka in razvoja ter možnost učinkovitega boja zoper ogrožujoči germanizacijski in romanizacijski pritisk (Slovinci in Hrvati). V južnoslovanski državi pa se je kazala tudi edina možnost združitve vseh narodnih delov v eni državi. Takrat, leta 1918, je ta združitev še najbolj uspela srbskemu narodu, saj je le relativno majhen del tega naroda ostal zunaj meja Jugoslavije (na Madžarskem in v Romuniji).

Za Državo SHS je celo mogoče reči, da je razpadla, ne samo zaradi mednarodnopravnega nepriznavanja, kar je v najnovejšem zgodovinoписju postalo vprašljivo,⁶ temveč tudi zato, ker z njo ne bi bil rešen srbski nacionalni problem.⁷ Slovenci in Hrvati smo kljub drugačnim pričakovanjem izgubili samo proti Italiji več kot pol milijona sonarodnjakov, za severno mejo je kljub enkratnemu uspehu generala Maistra in borcev za severno mejo ostalo okoli 100.000 Slovencev, velik del dalmatinskih Hrvatov pa je moral pretrpeti vse tegobe fašizma, da je bil leta 1945 priključen matičnemu narodu. Najslabše se je zagotovo godilo Makedoncem, ki so ne samo ostali razdeljeni med štiri države, temveč so tudi v južnoslovanski državi ostali le »južni Srbi«. Črnogorska državna in narodna identiteta se je izgubila v srbski, Muslimani pa sploh niso bili priznani. Razpravljanje o današnjih narodnostih in njihovem statusu v kraljevini SHS, bi nas odpeljalo predaleč.

Najmanj kar je torej mogoče reči je, da niso vsi narodi pridobili enako, nekateri, kot makedonski in črnogorski, samo južnoslovanski državni okvir. Drugi so se odrekli državni suverenosti, kot na primer srbski, hrvatski in slovenski. V zameno pa so morali nekateri sprejeti boj za celovito narodno suverenost (Slovinci in Hrvati), drugi (Srbi) pa so se skoraj v celoti združili v eni državi, njihovi dinastiji in vladajoči oligarhiji pa ob izdatni pomoči slovenske in hrvaške buržoazije, možnost prevlade v vsej državi. Vsekakor pa moramo podčrtati, da je bila z ustanovitvijo kraljevine SHS uresničena jugoslovanska ideja kakorkoli jo interpretiramo in da so se jugoslovanski narodi združili vanjo zaradi realne ogroženosti

⁴ Ibid.

⁵ Zadržim na okrogli mizi TV Beograd, 1. decembra 1968, na kateri so sodelovali nekateri vidni zgodovinarji (brez slovenskih): akademik prof. dr. D. Zografski, prof. dr. B. Krizman, dr. M. Zečević, akademik prof. dr. O. Vujić, dr. Opačić, itd.

⁶ Med drugim glej: J. Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države, Prispevki za zgodovino dalavskega gibanja 1965, str. 49–77.

⁷ Janko Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1966, str. 40–41.

vsakega od njih. Kraljevina SHS je torej nastala izključno zato, da bi bili v njej varovani nacionalni interesi združujočih se narodov. Če tega zaupanja ni izpolnila, potem ni izpolnila temeljnega razloga nastanka. Socialne krivice so nacionalna nasprotja le poglobile in postale nepogrešljiv del »eksplozivne zmesi« »nacionalno-razdeljenih« nasprotij, ki so uničile staro Jugoslavijo.

1928

Na prvi pogled se zdi, da leto 1928 ne sodi med prelomne letnice. Vsi imamo pred očmi naslednje leto, v katerem se začneja takoimenovana »šestojanuarska diktatura«. Toda usodni streli v »narodni skupštini« so padli že 20. junija 1928, za slovenski narod pa je ta čas pomenil čas intenzivnejšega, zlasti pa odločilnejšega vstopa SLS (najmočnejše slovenske stranke) v jugoslovansko politično življenje. Zato moremo reči, da je slovenska klerikalna politika na eni strani »sokriva« za uresničenje diktatorskih ambicij kralja Aleksandra in izostritev hrvaško-srbskega spora, na drugi strani pa je s tem, ko je zapustila avtonomistično politiko, postala neposredno odgovorna za položaj in razvoj slovenskega naroda do konca prve Jugoslavije.

Pravzaprav je že leto 1927 napovedovalo kup problemov, zlasti v političnem življenju. Na začetku tega leta so bile izvedene volitve v oblastne skupščine, vendar sestava nove vlade nikakor ni bila lahka. Nikola Uzunović je že decembra 1926 sestavil vlado iz radikalov in radičevcev, še prej pa sta propadli ena njegova in ena Davidovičeva (Ljubo) vlada. Toda že januarja 1927 je moral Uzunović sestaviti peto, 1. februarja pa že šesto vlado, v kateri pa so sodelovali poleg radikalov tudi klerikalni politiki, vendar brez Korošca. Toda tudi ta vlada ni imela dolgega življenja in je zaradi notranjepolitičnih problemov (proračun in korupcija) morala odstopiti že aprila (16. 4.) istega leta. Že takrat so nekateri časopisi začeli pisati, da Jugoslaviji ni druge rešitve, kot diktatura.

Po padcu šeste Uzunovičeve vlade, je kralj dal mandat za sestavo nove radikalnemu odpadniku Velji Vukičeviću, ki je sestavil vlado brez Slovencev in Hrvatov. Kralj sam pa je začel s samosvojo politiko. Odložil je sicer zasedanje narodne skupščine do prvega avgusta, vendar je že 15. junija 1927 ukazal njen razpust. Tokrat se je odločil, da da še eno možnost demokratični politični obliki in določil, da naj se 11. septembra izvedejo skupščinske volitve.

Slovenska ljudska stranka z dr. Antonom Korošcem na čelu, ki je okusila slasti šesttedenskega sodelovanja v šesti Uzunovičevi vladi, je močno obžalovala, da ni udeležena v vladi Velje Vukičevića. Zato je bilo popolnoma razumljivo, da je postavila volilni program v »državnem merilu«, glede položaja slovenskega naroda pa je Korošec prepričeval slovensko javnost, da imajo radikali veliko razumevanja za slovenske razmere ter da kralj močno ljubi slovenski narod. Tendence slovenskih klerikalcev, da pridejo na oblast, je morala potegniti za seboj spremembo načelne strankine politike. Ta se je uresničila v takoimenovani »blejski pogodbi«, ki sta jo sklenila Korošec in Vukičević 11. julija 1927. Pogodba je pomenila temelj za prehod SLS iz avtonomistične v centralistično stranko, septembrske volitve pa so tako politiko, ne glede na dejstvo, da je bila volilna udeležba le 65,5 % in da so bile druge stranke, zlasti delavske, močno razcepljene, potrdile, saj je SLS od 26 mandatov dobila 20 poslanskih mest. Vukičević je zato brez obotavljanja 21. septembra 1927 sprejel v vlado SLS in njen voditelj, Anton Korošec, je 23. februarja 1928 postal notranji minister.

Nova politična strategija SLS in Antona Korošca je spremenila razmerje moči v državi. Najpomembnejša posledica vstopa SLS v vlado in s tem neposrednega sodelovanja z radikali, je zagotovo bila približevanje med dotedaj razceplje-

nimi demokrati. Tako je že 10. novembra 1927 prišlo do ustanovitve Kmečko demokratske koalicije, kjer sta imela glavno besedo Svetozar Pribičević in Stjepan Radić. Od Slovencev sta v njej sodelovala Gregor Žerjav in Ivan Pucelj. Koalicija sicer ni bila notranje tako močna, kot je kazalo, toda kljub temu je že prvo zasedanje narodne skupščine 25. 10. 1927 pokazalo, da bodo politične razprtije hude. Vso pomlad 1928 niso trajale le razprave o nasilju pri volitvah, obtožnici zoper Vukičevića, nettunskih konvencijah itd., temveč se je razprava sprevrgla v vse-splošno psovanje in zmerjanje, pri čemer niso slovenski poslanci v ničemer zao-stajali.

V začetku junija je že nastal položaj, ki sta ga Radić in Pribičević označila kot »psihično razpoloženje za ubijanje«. Po besednem duelu med črnogorskim poslancem Punišo Račićem in enim od radičevskih poslancev, je prvi začel streljati na klopi poslancev te stranke. Takoj sta bila mrtva Pavle Radić in Đuro Basariček, hudo ranjen pa zlasti Stjepan Radić. Politična situacija se je hudo zaostrila. KDK je odpovedala sodelovanje v skupščini in zahtevala nove volitve, na Hrvaškem, predvsem v Zagrebu, so se začele velike demonstracije in Vukičevićeva vlada je morala 3. julija odstopiti. Kralj je ponujal mandat za sestavo vlade mnogim politikom — celo Stjepanu Radiću —, vendar ga nihče ni želel sprejeti. Končno je vlado 27. julija 1928 sestavil dr. Anton Korošec iz radikalcev, davidovičevcev in muslimanov. Sam je postal prvi slovenski predsednik vlade, obdržal pa je tudi resor notranjega ministra.

Le nekaj dni po sestavi vlade, 1. 8. 1928, je narodna skupščina nadaljevala z zasedanjem, obsodila zločin Puniše Račića, vendar je bila obremenjena z vse slabšim zdravstvenim stanjem Stjepana Radića in izjavo KDK, da ima vse sklepe skupščine za nične za vse prečanske kraje in posebej za hrvaški narod. Korošec je skušal z vladno deklaracijo, v kateri je obljubljal celo vrsto zakonov in zaščito kmeta, nekoliko pomiriti vzdušje, toda prehitela ga je Radićeva smrt 8. 8. 1928. Splošnim demonstracijam, ki so takoj izbruhnile, so se pridružile še demonstracije ob sprejemanju nettunskih konvencij v skupščini,^{5*} piko na i pa je pomenil še razglas KDK »družbenega bojkota odgovornih predstavnikov vlade in vladnih strank«, zaradi policijskega zažiga Kmečkega doma v Zagrebu (20. 9. 1928). Od tedaj se je položaj le še slabšal. Korošec je sicer javno zagotavljal, da vlada ne bo ukrepala proti KDK, temveč bo le izvajala zakone; zamenjal je najvišje predstavnike zagrebške oblasti zaradi nemoči pri zatiranju demonstracij v Zagrebu, toda 29. decembra 1928 je moral napovedati odstop svoje vlade. Na Silvestrovo je vlada res odstopila, kralj je odstop sprejel 2. januarja 1929, 4. januarja pa se je sestal z voditeljema opozicije Pribičevićem in Vladkom Mačkom. Oba sta mu, vsak na svoj način, svetovala demokratizacijo države, kralj pa se je 9. januarja odločil za diktaturo.⁶

Jugoslavija je stopila na pot svojega uničenja, saj se je vladajoča buržoazija s kraljem na čelu, prepozno ovedla (šele 1939), da je edino demokratizacija in resnična narodnostna enakopravnost, garant za obstoj države.

Dogodki v letu 1928 so bili usodni za državo in njene narode, na prvi pogled so bili usodni tudi za revolucionarno delavsko stranko — KPJ, saj je bil v začetku avgusta tega leta v Zagrebu aretiran in obsojen na pet let ječe sekretar zagrebške oblastne partijske organizacije Josip Broz. Ta partijska organizacija je o dogajanjih v državi poročala Kominterni in obenem ostro kritizirala frakcionaštvo

^{5*} Nettunske konvencije so bile podpisane 20. 7. 1925, kot dopolnilo repalski mirovni pogodbi iz 12. 11. 1920, san-tamargheritskim konvencijam iz 23. 10. 1922 in rimskimi sporazumi iz 27. 1. 1924. V teh pogodbah je bila dokončno dogovorjena razmejitev med Italijo in Jugoslavijo, Reka je pripadla Italiji, Sušak Jugoslaviji (rimska pogodba) in reguliran položaj pripadnikov italijanske manjšine in optantov v Dalmaciji. V vseh pogodbah je pridobila Italija, pripadniki slovenske in hrvaške manjšine v Italiji pa so praktično ostali nezaščiteni.

⁶ Več o tem glej: Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 649—664; Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v sta-ri Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965; Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici — Slovenci v politiki jugoslovan-ske države 1918—1929, Maribor 1966.

v vodstvu KPJ. Kominternina je reagirala, odstavila Simo Markoviča in novo vodstvo z Đurom Dakovičem na čelu je na kongresu KPJ v Dresdenu v začetku novembra 1928 zatrla frakcionaštvo. Takrat dosežena enotnost je bila tista, ki je kasneje omogočila KPJ prevzem vodstva v boju proti nacifašizmu.

1938

V domači, jugoslovanski zgodovini leto 1938 ne pomeni kdo ve kako pomembne letnice. Šele če dogajanja za našimi mejami povežemo z jugoslovansko zgodovino in analiziramo obnašanje jugoslovanske politike do najpomembnejšega dogodka tega leta, povezanega tudi z Jugoslavijo — anšlusa Avstrije, se zavedamo kako prav je imel jugoslovanski senator dr. Andjelković, ko je v ostri kritiki Stojadinovičeve pronacistične politike ob anšlusu dejal: »Postajamo sporno področje italijanske in nemške politike, postajamo eksploatacijsko področje nemškega in italijanskega kapitala. Osamljeni smo in naše zveze, najsi se z njimi gospod minister še tako hvali, niso nikakršne. Zveze z Malo antanto obstoje samo proti Madžarski, Balkanski sporazum ostaja samo proti Bolgariji. S Francijo smo se povsem ohladili, z Anglijo imamo zvezo lepih vljudnostnih odnosov, Rusija za nas ne obstaja. Toda jaz trdim, da je ekspanzivna sila velikih narodov, ki so na naši meji (misli predvsem na Italijane in Nemce op. p.), sama zase sovražnik za majhen narod.«¹ Po anšlusu smo se namreč kot država in Slovenci kot narod, znašli v neposredni sosesčini nemškega rajha, od katerega je takratna slovenska javnost upravičeno s strahom pričakovala, da bo z anšlusom začel uresničevati staro nemško politiko »Dragn nach Osten«² oziroma udejanjal velikonemške težnje po izhodu na Jadransko morje. Anšlus sicer ni bil presenečenje ne za jugoslovansko politiko in ne za jugoslovansko prebivalstvo, povzročil pa je val vseplošnega vznemirjenja in strahu. Strahu za nadaljnjo usodo naše države in še posebej usodo slovenskega prebivalstva, tako v Jugoslaviji kot v Avstriji. Bojazen se je pokazala kot upravičena saj je pomenila nacistom prijazna politika ministrskega predsednika Stojadinoviča tisto politiko, ki je pripeljala do usodnih dogodkov, ki so v temeljih spremenili jugoslovansko zgodovino: do pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu, 25. marca 1941, do puča prozahodno usmerjenih oficirjev 27. marea 1941, do istočasne spontane in od komunistov vodene protinacistične in protifašistične vstaje, do napada nacifašističnih sil na Jugoslavijo 6. aprila 1941 ter do njenega konca s kapitulacijo 17. aprila 1941.³

Milan Stojadinović sodi med tiste jugoslovanske predsednike vlad, ki so najdalj vladali (24. 6. 1935 — 5. 2. 1939), kar pomeni, da je imel dovolj opore v takratnih jugoslovanskih meščanskih strankah. Vendar pa njegova politika ni edina nacistom prijazna politika v Jugoslaviji. Prvič zaznamo nacistom izrazito naklonjeno uradno politiko že poleti leta 1934, ko je k nam iz Avstrije, po spodletelem puču, pribežalo kar nekaj tisoč avstrijskih in nemških nacistov. Na začetku — okoli 27. julija — so se praviloma zadrževali v manjših obmejnih krajih in v okolici Celja, Ptuja in Maribora, kjer so mnogi imeli sorodnike in znance. Prav v Ma-

¹ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933—1941*, Ljubljana 1966, str. 139/140.

² V slovenskem zgodovinskem delu se s problematiko anšlusa in Jugoslavije ukvarjal dr. Dušan Biber v opombi 7) ertranem delu *Največ podatkov sem zato vzel iz njegovega dela V avstrijskem prostoru pa v zvezi z anšlusom, opozarjam zlasti na dela Felix Kreissler, Von der Revolution zur Anexion Österreich 1918—1938*, Wien, Frankfurt/Main, Zürich, 1970. Gerhard Botz, *Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich*, Wien 1972, Norbert Schausberger, *Der Griff nach Österreich Der Anschluss*, Wien 1978, Rudolf Neck/Adam Wandruszka (llg.) *Anschluss 1938, Protokolle des Symposiums in Wien am 14. und 15. März 1978*, Wien 1981. Dober pregled dogajanj ob anšlusu je mogoče najti v knjigi Fischev *Weltgeschichte*, Bd. 34, *Das Zwanzigste Jahrhundert 1918—1945*, str. 286—330.

³ Pomembna publikacija, ki bo vsestransko pojasnila tudi doslej manj znana dogajanja v zvezi z anšlusom, bo izšla predvidoma leta 1989 v nemškem in francoskem jeziku z delovnim naslovom »Le cinquanteaire de l'«Anschluss», kot zbornik razprav z istoimenskega simpozija, Paris — Rouen, 29. 2. — 4. 3. 1988. Tu bo izšla tudi razprava avtorja teh vrstic z naslovom »Jugoslavija in anšlus« (v slovenskem jeziku bo ta razprava izšla predvidoma v eni prvih števil revije *Borec* za leto 1989).

riboru je še v začetku avgusta svobodno, t. j. pri sorodnikih oziroma znancih, živelo kakih 10 vodilnih delavcev julijskega puča, pa čeprav v stalnem — po mnenju zagrebškega nemškega konzula neupravičenem — strahu, da jib bodo jugoslovanske oblasti izročile Avstriji. Toda nemški konzulat je pravilno ocenil položaj. Jugoslovanske oblasti so begunce sprejele brez šikan. Za njih so ustanovile posebna taborišča. Glavno je bilo v Varaždinu, drugi dve pa v Bjelovaru in Slavonski Požegi. Politično vodstvo nacističnih beguncev je približno do novembra 1934 delovalo v Mariboru pod imenom »Zentralleitung des Flüchtlingshilfswerk«, kasneje pa je bilo predstavljeno v Varaždin. Maribor je bil v vsem času begunstva glavno oporišče, mesto s katerega so razporejali begunce in propagandna centra. Sicer pa so imeli nacisti razporejene svoje ljudi ali postojanke, zlasti na široko v Sloveniji pa tudi na Hrvaškem. Ko je avstrijska policija oktobra 1934 izdelala natančen zemljevid taborišč in oporišč nacističnih beguncev jih je bilo najti od Kranjske gore vzdolž vse meje z Avstrijo z Ljubljano vred, do Ljutomera ter seveda na Hrvaškem v Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru. Lipiških toplicah, Slavonski Požegi, Varaždinskih toplicah, Čakovcu in še kje.

Begunci niso trpeli pomankanja in ne nasilja jugoslovanskih oblasti. Nasprotno jugoslovanske oblasti niso stražile taborišč, policija in vojska se je do njih vedla prijazno, oficirji jugoslovanske vojske so se udeleževali njihovih športnih prireditev in celo na pozdrave odgovarjali s »Heil Hitler«. Uradne jugoslovanske politične strukture so napravile vse, da je bilo nacistom udobno, posredovali so jim gmotno pomoč tudi od domačih nacistov (August Westen, Leo Gozani itd.), ki so igrali najpomembnejšo vlogo pri tem, da so se nacistični begunci tako hitro znašli. Povedano nam dovoljuje trditev, da so se sicer nacistični begunci v Jugoslaviji dobro počutili in da so imeli za seboj že močno pronacistično usmerjeno nemško narodno manjšino, kar pa seveda ne pomeni, da jih je enako kot oblasti in manjšina sprejela tudi velika večina nenemškega prebivalstva.⁹

Kar nacistom ni uspelo 25. julija 1934, jim je na dosti bolj nekrvav način 12. marca 1938. Hitlerjeva osnovna politična karakteristika v notranjepolitičnem delovanju je bila legitimnost in kakor je to sam imenoval, evolutivnost. Tudi svoje aspiracije do Avstrije je podredil temu. Če se je Hitler obotavljal priključiti Avstrijo v času takoj po prihodu na oblast je to pojasnil z drugimi važnejšimi nalogami, kot obračun z opozicijo znotraj stranke, z rešitvijo nekaterih najbolj bolečih vprašanj »versajskega diktata« (kot sta bila položaj Posarja in Porenja), židovskim vprašanjem, pa tudi uskladitev interesov s fašistično Italijo in Vatikanom. Zlasti ko je storil slednje je Avstrija ostala praktično brez varstva in tega se je zavedal tudi avstrijski kancler Schuschnigg. Zato je brez večjega upiranja odšel na pogajanja s Hitlerjem dogovorjena za 12. februar 1938, potem ko se je o vsem bistvenem že prej sporazumel z vodjo avstrijskih nacistov Seyß-Inquartom. Tega si je zbral za sogovornika, saj so bili drugi nacisti, zlasti tisti na krajevni ravni, bistveno radikalnejši. Grobo zaokroženo naj rečem, da so se pogajanja končala s popolnim uspehom za Hitlerja. Avstrija je pristala na dosledno uskladitev zunanje politike, Seyß-Inquart naj bi postal notranji minister, delovanje avstrijskih nacistov naj bi postalo povsem legalno, za obsojene naciste naj bi bila izpeljana popolna amnestija, obe armadi pa naj bi izmenjali tudi oficirje. V zameno zato je Hitler 21. 2. 1938 poklical vse radikalne avstrijske naciste v Nemčijo. Hitler se Avstrije ni lotil nasilno, saj se je še vedno bal zunanje vojaške intervencije. Ko je 28. 2. govoril avstrijskim nacistom je to jasno poudaril.¹⁰

Schuschnigg s pogovori v Berchtesgadnu ni mogel biti zadovoljen. Da bi kolikor mogoče zadržal Hitlerjevo »evolucijsko« pot priključitve Avstrije, zlasti pa,

⁹ Več o tem glej v prej citirani razpravi D. Nečak, Jugoslavija in anahus in v razpravi istega avtorja, Prispevek k problematiki nacističnih beguncev v Jugoslaviji (1934), Zgodovinski časopis, 1966, št. 1—2, str. 103—112.

¹⁰ Fischer Weltgeschichte, Bd. 34., str. 290/291.

da bi mu ne dal povoda za nasilno priključitev, se je odločil in 9. marca 1938 za 13. marca istega leta razpisal plebiscit za »svobodno in nemško Avstrijo, za neodvisno in socialno Avstrijo, za krščansko in enotno Avstrijo«. Računati je bilo, da bo dobil veliko večino glasov. Toda dosegel je ravno nasproten učinek. Hitler se je že 10. marca odločil, da tak plebiscit ne sme biti izpeljan in šef generalštaba Beck, je dobil ukaz naj pripravi vse potrebno za vkorakanje v Avstrijo. Seyß-Inquartu pa je Hitler naročil naj zahteva preklic plebiscita tudi z grožnjo vkorakanja nemških čet in sicer do opoldne 11. 3. Po izteku nekoliko podaljšanega ultimata je Schuschnigg preklical plebiscit, toda takrat je Göring v Hitlerjevem imenu zahteval od Schuschnigga, naj odstopi in prepusti mesto Seyß-Inquartu. Na to zahtevo pa avstrjski predsednik Miklas ni pristal. Zato je Hitler ukazal, da naj vojska zasede Avstrijo, kar je ta brez odpora in ob pozdravljanju večine avstrjskega prebivalstva 12. marca 1938 tudi storila.

Jugoslovanski ministrski predsednik Stojadinović se je o načrtovanem anšlusu očitno pogovarjal s Hitlerjem že ob obisku v Berlinu januarja 1938. Uradna jugoslovanska politika ni bila nasprotnica anšlusa. Nemški poslanik v Beogradu von Heeren je februarja 1938 upravičeno zapisal: »Tudi princ regent in ministrski predsednik bi na »samostojno« Avstrijo gledala kot na jugoslovanskim interesom najbolj ustrezno rešitev, če bi mogla misliti, da bi bila »samostojna« Avstrija življenja zmožna . . . Toda ker uvidevata, da vsi ti pogoji niso dani, gledata na »nemško« rešitev avstrjskega vprašanja kot na razvoj, ki je navsezadnje neizogiben in ki je hkrati edino trajno jamstvo proti Habsburžanom ali Italiji . . .«

Tako politiko prodirajočega nacizma pa niso podpirali niti koalicijski partnerji jugoslovanskega ministrskega predsednika. Zlasti slovenski klerikalci s Koroščem na čelu, so opozarjali, da bodo z izginotjem Avstrije v smrtni nevarnosti tudi severna območja Jugoslavije. Kljub temu je jugoslovanska uradna izjava ob anšlusu bila nacistom izredno prijazna in je poudarjala, da je »združitev Avstrije z nemškim rajhom popolnoma notranja stvar nemškega naroda«¹², novo stanje pa je jugoslovanska vlada priznala že 19. marca.«

Odpor zoper Stojadinovićevo politiko do rajha je bil mnogo širši kot ga bilo mogoče zaznati. Cenzura je namreč preprečila vsak pisni protest zoper anšlus, pa tudi vsako poročilo, ki bi govorilo o manifestacijah zoper to dejanje nacistične Nemčije. Kljub temu so protestirali slovenski študentje v Mariboru, Društvo slovenskih izobražencev v Parizu, posamezni vidni slovenski kulturni in javni delavci kot Zupančič, Jakopič, Ferdo Kozak, Kocbek in drugi, pa tudi ilegalna KP je med prvimi obsodila našlus, tako kot krščanski socialisti. Posebej aktivni v tem boju so bili predstavniki narodnih združenj koroških emigrantov, vendar niso imeli nikakršnega uspeha pač pa so jih s pomočjo notranjega ministra Korošca šikanirali. Stojadinović se je tako bal spora z nacistično Nemčijo, da je na opoziicijske zahteve po rešitvi koroškega vprašanja odgovarjal, da ne bi bilo pošteno zahtevati od Nemčije spremembe meje ali kake druge koncesije glede Koroške. Hitler je namreč obljubljal Slovencem prijazno politiko na Koroškem, kar si je Stojadinović očitno razlagal kot zadostno garancijo. Vse do napada na Jugoslavijo so nacisti, zaradi želje, da bi Jugoslavijo pritegnili v krog sil osi, resnično vodili relativno milo politiko do koroških Slovencev. Po napadu na Jugoslavijo pa so odpadle vse zavore.

Če je anšlus na jugoslovanski strani vzbudil upanje na rešitev koroškega vprašanja s priključitvijo spornega ozemlja, pa so se tudi na nemško-avstrjski strani porodile zahteve po priključitvi »izgubljenih« spodnještajerskih mest z Mariborom, kar je vehementno podpirala nemška manjšina v teh krajih. Nastal

¹² Biber, str. 130

¹³ Archiv der Gegenwart, 1938, 3478/79 A.

je položaj, v katerem so najvidnejši politiki obeh držav poskušali obdržati videz, kot da ne podpirajo takih teženj. Razlika je bila le v tem, da jugoslovanska uradna politika teh teženj v resnici ni podpirala, nemška pa je le čakala na boljšo priložnost.

Anšlus je imel v jugoslovanski zgodovini tudi druge širše razsežnosti in kontekste. Predvsem gre za njegov vpliv na razkorak med vladajočimi političnimi strukturami in opozicijo ter prebivalstvom, za jasno izraženo drugačnost odnosa Slovencev in dela slovenske politike do tega vprašanja v primerjavi z drugimi deli Jugoslavije, za njegov pomen pri politiki nihanja med Italijo in Nemčijo t. j. med fašizmom in nacizmom ter za njegov vpliv na pospešeno nacističiranje nemške manjšine v Jugoslaviji. Nekaj tega smo zgodovinarji že raziskali, večji del nalog pa nas še čaka.

1948

Leto 1948 je v jugoslovanski zgodovini sinonim za samosvojo notranje- in zunanjepolitično pot. Obenem pa je informbirojevski spor bolj kot kateri drug dogodek iz jugoslovanske povojne zgodovine izrazit produkt časa, pogojen z zunanjepolitičnimi razsežnostmi. V zadnjem času pa vse bolj poudarjamo pomen leta 1948 kot letnice začetka takomenovanih »dachauskih procesov«, edinih naših političnih procesov, ki so se zgledovali po proslulih stalinističnih procesih.

Klice spora med stalinistično Sovjetsko zvezo in Titovo Jugoslavijo je bilo čutiti že v času NOB. Spomnimo se le nejevolje Stalina zaradi oblikovanja AVNOJa, kritike jugoslovanskega vodstva odpora zaradi ustanavljanja proletarskih brigad (očitek frakcionaštva), vloge SZ pri oblikovanju koalicijske vlade Tito—Šubašić itd. Na videz monolitno bojno in politično prijateljstvo med Sovjetsko zvezo in novo Jugoslavijo je bilo moteno tudi že pred odkritim izbruhom spora (npr. nesoglasja ob sklepanju pogodb o sodelovanju na gospodarskem področju). Zares in odkrito pa se je začelo tako kot je v pismu iz 20. marca 1948 pisal Josip Broz Tito sovjetskemu zunanjemu ministru V. M. Molotovu: »18. marca nam je general Barskov sporočil, da je prejel od maršala Bulganina, ministra za narodno obrambo ZSSR, brzojavko, v kateri nam javlja, da je vlada ZSSR sklenila takoj odpoklicati vse vojaške svetovalce in instrukcije z motivacijo, da jih »obkroža negostoljublje«, tj. da v Jugoslaviji z njimi ne postopajo prijateljsko . . . Potemtakem je to za nas naravnost čudno, nerazumljivo in smo globoko prizadeti, ker ne poznamo pravega vzroka te odločitve vlade ZSSR . . .

Drugič, 19. marca 1948. leta me je obiskal odpravnik poslov Armjatov in sporočil vsebino brzojavke, v kateri vlada ZSSR ukazuje odpoklic tudi vseh civilnih strokovnjakov iz Jugoslavije. Tudi motivacija tega sklepa nam je nerazumljiva in se ji čudimo . . .»²²

Smisel odpoklica vojaških in civilnih strokovnjakov je Stalin odkril kasneje. V pismu, ki sta ga podpisala skupaj z Molotovom, gotovo ne slučajno 27. marca 1948, so bile stvari postavljene jasneje in so služile kot osnova za kasnejšo »Resolucijo Informbiroja o stanju v KP Jugoslavije«. Šlo je za kritiko samostojne poti v socializem, za kritiko, ki naj bi pomenila opozorila drugim partijam vzhoda ter ohranila enotnost vzhodnega bloka. Nujno pa je razloge za obsodbo jugoslovanske KP leta 1948 iskati tudi v globalnih mednarodnih okoliščinah, o čemer bo še govor, ter v dejstvu, da je pomenil Tito, kot zmagoviti vodja avtohtonega jugoslovanskega protinacističnega odpora, kot trdno zasidrana in nesporno vodeča

²² Pisma CK KPJ in pisma CK VPK(b), Ljubljana 1948, str. 17.

osebnost v KPJ in kot priznan državnik, objektivno nevarnost za liderstvo Stalina.¹⁴

Stalin in Molotov pa sta očitke (razloge za spor) jugoslovanski partiji in njenemu vodstvu formulirala takole: »V jugoslovanski kompartiji ni čutiti duha politike razrednega boja. Porast kapitalističnih elementov na vasi, prav tako pa tudi v mestu, napreduje s polnim korakom, vodstvo Partije pa ne ukrene nič, da bi omejilo kapitalistične elemente. Komunistična partija Jugoslavije se uspava z gnilo oportunistično teorijo mirnega vraščanja kapitalističnih elementov v socializem, izposojeno od Bernsteina, Vollmara, Buharina. Po teoriji marksizma-leninizma se šteje partija za osnovno vodilno silo v državi, ki ima svoj poseben program in se ne razblinja v izvenpartijski množici. V Jugoslaviji pa se nasprotno šteje za osnovno vodilno silo Ljudska fronta, medtem ko se stremi za tem, da se Partija razvodeni v ljudski fronti . . .«¹⁵

Te in vse druge očitke, ki so bili zlasti jasno oblikovani v obeh resolucijah Informbiroja¹⁶ je jugoslovanska KP, vsaj njen največji del, zlasti pa jugoslovansko prebivalstvo zavrnilo. Dogodki o tem so znani. Zato naj se na kratko omejim le na posledice junijskega preloma. Delim jih v dve skupini. Prvo tvorijo spremembe v notranjepolitični in zunanjepolitični usmeritvi Jugoslavije, o tem je bilo v jugoslovanski historiografiji že veliko povedanega, drugo pa, obračun s političnimi nasprotniki in val represije, o čemer smo dolgo časa molčali.

Vodstvo jugoslovanske partije se je zavedalo, da je spor dokončan in da ga je mogoče zglediti le tako, da se pritisku uklonimo ali nadaljujemo po svoji poti. Kljub temu je nekaj časa, zlasti v letu 1949, hotelo vodstvo v praktični vsakodnevni politiki dokazati, da očitki ne držijo. Kratko bi lahko rekli, da smo do nekako leta 1950 v Jugoslaviji živeli v izrazitem, včasih celo poudarjenem stalinizmu. V mislih imam zlasti proces nasilne kolektivizacije na podeželju, nacionalizacijo drobnega gospodarstva, ideološko-dogmatično zaklinjanje na leninizem in marksizem, zavračanje tesnejšega sodelovanja z zahodnimi državami, nadaljevanje podpiranja sovjetske politike do najpomembnejših mednarodnih dogajanj itd. K sreči je taka usmeritev trajala le kratko, kolektivizacija ni uspela in je bila zavržena, sodelovanje z zahodom se je poglobilo na eni strani zaradi popolnega gospodarskega bojkota zahoda, na drugi strani pa zaradi spoznanja zahoda, da je spor resen, v mednarodni politiki se začenja Jugoslavija že kmalu vezati na države takoimenovanega »tretjega sveta«, najpomembnejša sprememba pa je začetek samoupravljanja, ki ga, vsaj simbolično, datiramo v 31. december 1949, ko je bil v Solinu ustanovljen prvi delavski svet. **Prevladalo je spoznanje, da se proti stalinizmu ne da boriti s stalinizmom.**

Politična diferencijacija in val represije je temnejša stran bleščeče in mednarodno priznane zmage nad Stalinovo Sovjetsko zvezo. Zaradi velikega vojaškega, političnega in gospodarskega pritiska, ki je grozil uničiti Jugoslavijo, vsaj njeno samostojnost, je bila država prisiljena uporabiti tudi izjemne ukrepe. To najbrž ni sporno v nobeni državi in je poznano v zgodovini. Sporno pa je izvajanje teh ukrepov. Metoda administrativnega postopka, velikokrat brez sodbe, nasilnega »prevzganjanja« na Golem otoku in otoku sv. Grgurja, preganjanje zaradi verbalnega delikta, paranoično lovljenje čarovnic in eksemplarične kazni za vprašljive delikte, zoper takoimenovane informbirojevece, so ustvarili v državi vzdušje ogroženosti. Ta tavanja so bila za marsikoga boleča in neizbrisna izkušnja, kar meče senco na pravilnost odločitve KPJ in čistost zmage. To, zmago na-

¹⁴ Več o tem glej v knjigi Jožeta Pirjevca, *Tito, Stalin in zahod*, Ljubljana 1987

¹⁵ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 38

¹⁶ Stalin je v sporu z Jugoslavijo rad uporabljal simbolične, pomenljive datume. Prva resolucija nosi datum 28. junija 1948 in je bila sprejeta v Bukarešti, druga resolucija pa je bila objavljena 29. 11. 1949 in so jo sprejeli na tretjem zasedanju Informbiroja v Budimpešti.

mreč, so potrdile besede prvega sekretarja v CK PKSZ 26. maja 1955 na beograjskem letališču: »Temeljito smo proučili gradivo, na katerem so bile zasnovane obtožbe in žalitve, ki so bile v tistem času naperjene zoper voditelje Jugoslavije. Dejstva govorijo, da so to gradivo izdelali sovražniki naroda, pretkani agenti imperializma, ki so se vrinili v vrste naše partije.«¹⁴

Jugoslovanski uspeh v boju za drugačnost pa ni imel posledic samo za Jugoslavijo. Nesporno bi moralo biti prepričanje, da je jugoslovansko izbojevanje nove poti v socializem, ponudba samoupravnega in humansitičnega socializma kot alternative stalinizma, pomembno prispevala k razširitvi socialistične ideje po vsej Evropi in na svetu ter k vzniku evrokomunizma in fenomena zgodovinskega kompromisa. Informbirojevski spor se je namreč odvijal v času, ki ga determinira globalni spor med vzhodom in zahodom (hladna vojna) osnova tega spora pa je razširitev socializma iz Sovjetske zveze na vzhodnoevropske države, socialistična misel pa je vse bolj prodirala v politično prakso še posebej osvobodilnih gibanj v Afriki in Aziji. Zahodni svet se je temu prodoru postavil po robu, med drugim, s takoimenovano Trumanovo doktrino pomoči vsem tistim, ki so ogroženi od komunizma, vzhodni ideološki blok pa je na to odgovoril z realizacijo Titove zamisli o ustanovitvi nekakšnega skupnega organa vseh komunističnih in delavskih strank v Evropi, ki naj bi pomagal pri obrambi socializma ogroženega od zahodnega antikomunizma. Tako je bil 30. septembra 1947 v Skijarski Porembi v zahodni Poljski ustanovljen Informacijski biro komunističnih partij (Kominform, Informbiro).

Beograd je postal začasni in prividni center komunističnega gibanja, saj je Stalin zavestno predlagal, naj bo sedež Informbiroja v jugoslovanskem glavnem mestu, tu pa je bilo tudi uredništvo glasila »Za trden mir in ljudsko demokracijo«. S tem je imela Sovjetska zveza poleg civilnih in vojaških strokovnjakov tudi politično izpostavo v Jugoslaviji, ki naj bi na svoj način nadzirala vse bolj samosvoj jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko. Zadnja je bila še posebej v neskladju s sovjetakim razumevanjem enotne zunanje politike, ki naj bi bila v korist Sovjetski zvezi in njenemu globalnemu konceptu boja zoper antikomunistični zahodni svet. Zato ni čudno, da je Stalin od Edvarda Kardelja februarja 1948 sredi noči zahteval, da podpiše sporazum o obveznem vzajemnem posvetovanju o zunanje-političnih vprašanjih. Tega Jugoslavija ni nikoji podpisala, kaže pa na to, koliko teže je Stalin pripisoval prav samostojni zunanji politiki svojih satelitov.

Če bi trdili, da je Jugoslavija v prvih letih po vojni, do preloma s Sovjetsko zvezo, imela bistveno drugačno notranjo in zunanjo politiko, bi ta trditve ne prenesla znanstvene kritike. Lahko pa trdimo, da so bili nekateri segmenti te politike takšni, da se na noben način niso mogli vgraditi v Stalinovo unificirano, višjim, internacionalističnim ciljem posvečeno politiko. Na notranjepolitičnem področju smo te segmente že omenili, na zunanjepolitičnem področju pa je bil to zagotovo segment jugoslovanske balkanske politike, v katerega moremo vključiti tudi boj za meje. Jugoslavija se je podrejela interesom svetovnega socializma in Sovjetske zveze tam, kjer je šlo za odnos med Vzhodom in Zahodom, med kapitalističnim in socialističnim svetom. Druga stalnica jugoslovanske zunanje politike — prevzemanje vloge balkanskega Piemonta — pa je zagotovo nekaj, kar Stalinova Sovjetska zveza ni mogla sprejeti. Jugoslavija je že takoj po vojni prevzela vlogo zaščitnice Albanije in vse do spora z Informbirojem je kazalo, da bo ta postala sedma jugoslovanska republika, tesnih povezav pa si je Jugoslavija želela tudi z drugo slovansko državo na Balkanu, z Bolgarijo. Nekaj časa je živel celo ideja o donavsko-balkanski federaciji, ki je po sporu z Informbirojem zamrla, jugoslovansko zgodovinopisje pa te problematike še ni podrobneje obdelalo. Ima-

¹⁴ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ, Oslavni procesi 1916—1965*, Zagreb 1965, str. 216, glej tudi Dušan Nečak, *Leto 1946* — sinonim za samosvojo pot, Delo, 25. junija 1983, sobotna priloga, str. 22.

mo pa dovolj razlogov za to, da zatrdimo, da so bile prav dejavnosti Jugoslavije v smeri povezovanja balkanskih držav eden od temeljnih razlogov za informbirojevski spor in obenem dokaz za trditev, da se je socializem-komunizem tudi na ta način želel utrditi in razširiti svoje položaje. Dokler je taka politika odgovarjala sovjetskim interesom, Stalin Jugoslaviji, vsaj na načelni ravni, ni nasprotoval. Ko pa je ugotovil, da sta na Balkanu zrasla človek in država, ki lahko nesporno ogrozita njegovo prvenstvo in prvenstvo Sovjetske zveze, je reagiral ostro in brezkompromisno. Leta 1948 je bilo konec jugoslovanske balkanske politike. Šele potem, ko je Jugoslavija previharila burna leta 1948—1953 in ko je prišlo do izboljšanja zlasti odnosov z Zahodom, se je balkanska politika Jugoslavije obnovila, tokrat na drugačni podlagi in z drugimi državami, s podpisom balkanskega pakta 9. avgusta 1954 na Bledu.

Jugoslovani smo že v času vojne resno mislili na federacijo z Bolgarijo. Bolgari pa so se zanjo začeli zavzemati šele konec leta 1947^{16a}, kmalu zatem pa se je jugoslovansko vodstvo že začelo zaradi slabšanja sovjetsko—jugoslovanskih odnosov, zavedati, da bi pomenilo združevanje z zvestim Stalinovim satelitom v bistvu privedi »trojanskega konja« v lastno trdnjavo. Točnost take predpostavke se je pokazala že februarja 1948, ko je Stalin hotel prisiliti Jugoslavijo, da se takoj združi z Bolgarijo, kar pa je politbiro CK KPJ 1. marca 1948 zavrnil, češ da bi ta Stalinov pritisk ogrozil neodvisnost Jugoslavije. Konkretnih razlogov za osebno užaljenost Stalina in za iskanje vseh mogočih načinov za pokoritev jugoslovanskega vodstva je bilo torej več kot dovolj. K njim moremo dodati še jugoslovansko »grško politiko«. Ta je že tradicionalno, še v času druge svetovne vojne, podpirala komunistično orientirane partizane Markosa Vafiadesa. Ko pa so ti izgubili politični boj po koncu druge svetovne vojne z rojalisti^{16b}, jih je njihov patron, Sovjetska zveza, v skladu z medzavezniškim sporazumom o delitvi interesnih sfer^{16c} tj. s politiko višjega interesa, pustila na cedilu. Tudi potem, ko se je Markos leta 1947 odločil za upor na severu države in oblikoval provizorično vlado. Jugoslavija pa je svojo pomoč še intenzivirala, kljub obsodbam OZN, kar seveda ni bilo pogodu Sovjetski zvezi, saj je s tem motila visoko medzavezniško, strateško politiko. Šele ko se je Markos ob informbirojevskem sporu priključil Sovjetski zvezi, je naša pomoč prenehala.

Podobno je bilo tudi z jugoslovansko politiko, ki jo imenujemo boj za meje in sodi med najbolj obdelane in znane teme povojne slovensko-jugoslovanske zgodovine. Zato na tem mestu le ugotovitev, da tudi naše zahteve v boju za meje, kljub formalni podpori, niso bile tista zunanjepolitična usmeritev Jugoslavije, ki bi bila sprejemljiva za SZ, saj so pomenile kamen spotike v medzavezniških dogovarjanjih. Naše zahteve po korekturi meja so bile v prid sovjetskim interesom le toliko, kolikor so širile manevrski prostor sovjetske diplomacije. Težko bi sicer mejno problematiko šteli med neposredne razloge za informbirojevsko ekskomunikacijo, zagotovo pa si je sovjetska zveza oddahnila, ko ji ni bilo več treba podpirati naših zahtev.

Od popolne navezanosti Jugoslavije na sovjetsko globalno mednarodno politiko in od prepričanja, da bo Sovjetska zveza podprla jugoslovanske zunanjepolitične usmeritve, kar naj bi prineslo naši zunanji politiki uspeh, nismo, razen ko-

^{16a} Šele z blejskimi pogovori med Titom in Dimitrovom od 30. 7. do 1. 8. 1947 in podpisom Blejskega sporazuma 1. 8. 1947, ki je predvideval veliko blagovno menjavo med državama, nov režim dvolastniških posestev, kulturno sodelovanje in priprave za ustanovitev carinske unije, ter podpisom pogodbe o prijateljstvu, sodelovanju in medsebojni pomoči 27. novembra 1947 v Varnu — Evksinogradu, so Bolgari resno vzeli idejo o federaciji, celo resneje kot Jugoslavija.

^{16b} Na prvih parlamentarnih volitvah v Grčiji 31. marca 1946 in na referendumu o vrnitvi kralja Jurija II 1. septembra istega leta, so rojalisti dobili med 60 in 70 % glasov.

^{16c} Na znamenitih pogovorih med Stalinom in Churchillom v Moskvi od 9. do 18. oktobra 1944 sta se državnika dogovarjala o delitvi interesnih sfer in političnega vpliva. Za Jugoslavijo sta se dogovorila o 50 % 50 % vpliva, za Romunijo 10 % : 90 % za SZ, za Bolgarijo 25 % : 75 % za SZ, za Grčijo pa je bilo določeno razmerje 90 % : 10 % v korist Velike Britanije.

rekture zahodne meje, mogli dobiti veliko. Tako kot smo bili v notranji politiki prisiljeni bistveno spremeniti usmeritev, od administrativnega socializma k samoupravljanju, smo morali korigirati tudi zunanjepolitično usmeritev, od vloge balkanskega Piemonta k neuvrščenosti in »aktivni miroljubni koeksistenci«. Oboje tudi pozneje ni bilo ravno pogodu Sovjetski zvezi, toda svet in okoliščine v njem so se spremenile.¹⁷

Danes ne moremo govoriti o letu 1948 in o informbirojevskem sporu, ne da bi pomislili na »dachauske procese«. Čeprav sam ne mislim, da so bili dachauski procesi v neposredni zvezi z informbirojevskim dogajanjem v Jugoslaviji, moram opozoriti, da obstajajo tudi drugačna mnenja. Vendar je to vprašanje pri obravnavanju »dachauskih procesov« sekundarno. Pomembnejše je, da ugotovimo, da smo imeli v Sloveniji edini politične procese, ki so se zgledovali pri stalinskih, procese, katerih temeljna značilnost je, da so bili skonstruirani. Že leta 1951 je bilo nesporno ugotovljeno, da, vsaj del, obtožencev ni bil kriv. Dvajset let kasneje je bilo to ugotovljeno za vse obtožence na glavnem procesu in za večino obsojenih na drugih, praktično vse do danes pa so potekali rehabilitacijski postopki za večino vseh obtožencev.

Pri tej do nedavna tabu temi se je v javnosti največkrat postavljalo vprašanje: Zakaj? Tudi danes, po opravljenih obširnih raziskavah, ni mogoče enoznačno odgovoriti na to vprašanje. Trditev, da je šlo za opozicijo takratnim oblastnikom, ne zdrži kritike, da so bili obsojeni v najboljšem primeru »druga ali tretja garnitura«, ki ni mogla biti neposredna nevarnost za tisto na oblasti. Kljub dejstvu, da je bil na glavnem procesu, aprila 1948, obsojen tudi bivši visok funkcionar KPS dr. Mirko Košir. Za podmeno, da je sovjetska agentura podtaknila »spisek«, nimamo nikakršnih materialnih dokazov, pa tudi sam potek aretacij ne govori za to, saj niso bili vsi obsojeni — tudi na glavnem procesu ne — aretirani naenkrat in prevladuje vtis, kot da so bili aretirani tako, kot se je odvijal klobčič pri zasliševanjih. Ocena, da je šlo za popolnoma slovensko »stvar«, tudi ni povsem na mestu, saj je bila v preiskavo neposredno vmešana tudi zvezna Udba. Nikakor ne moremo trditi, da se je v tistem času, še posebej na področju državne varnosti, lahko dogajalo karkoli brez vednosti in celo odobritve najvišjih zveznih funkcionarjev. Dodatno vprašanje, ki zapleta enoznačen odgovor, je vprašanje eksekucije na smrt obsojenih v prvem procesu. Eksekutirani naj bi bili, po uradni verziji, 12. maja 1948, vendar pa vsaj za nekatere to zagotovo ne drži. Morda so bili nekateri eksekutirani šele leta 1950, v času ko so posamezne obsojence iz drugih procesov že spustili na svobodo.

Zagotovo moramo »dachauske procese« vpeti v čas in kraj, da bi jih bolje razumeli. Čas je bil paranolčen, kraj pa jugostalinističen. Obstajala je realna nevarnost za mlado revolucijo tudi s strani gestapovske agenture, ki pa so jo po potrebi še napihnilli. To do neke mere mere pojasnjuje pojav procesov, nikakor pa jih ne opravičuje. Dokler ne bomo našli neovrgljivih dokazov, ki bodo sami zase govorili o konkretnih krivdah, moremo izbirati med dvema možnostima. Prva danes prevladuje v javnosti, češ da so bili »dachauski procesi« natančno programirani in konkretno usmerjeni ter da je za njih odgovorna partija in njeni najvišji funkcionarji. Ve se povedati celo imena. Šlo naj bi za zavestno in načrtno akcijo. Druga pa je tista, ki nam jo ponujajo, v različnih variantah, takrat aktivni in pomembni politiki. To varianto naj vam predstavim skozi usta pokojnega Staneta Kavčiča, kakor jo je oblikoval tik pred začetkom dela takoimenovane Janžekovičeve komisije leta 1989: »V nobenem primeru ni mogoče dachauskega procesa smatrati kot politični proces po tistem zgledu, kot so se vršili na Vzhodu. Vsi, ki smo bili takrat v politbiroju, dobro vemo, da se ta proces ni nikoli postavljajal s po-

¹⁷ Širše sem to problematiko obdelal v članku: Mednarodne okoliščine informbirojevskega spora, Borec, Ljubljana 1988, št. 10, str. 919–922.

sebnimi, odrejenimi političnimi interesi, da ni bil organiziran zaradi kakršnihkoli političnih razmer. To se v politbiroju ni nikoli postavljalo in tudi meni ne. Motivi za ta proces niso bili nikoli povezani z neko osebno partijsko politiko. Po vsem, kar smo govorili v politbiroju, je bil izrazit motiv zaščita ustavnega sistema in revolucije. Skratka, ta proces je imel od vsega začetka svojo zakonito osnovo zgrajeno na konkretnih dejstvih . . . Od vsega začetka bi morali izključiti vsako diskusijo o tem, da bi šlo za proces, dogovorjen v politbiroju s politično tendenco, marveč je politbiro o tem razpravljal samo toliko, kolikor je bil o tem informiran s strani organov, ki so jim bile stvari poverjene, in sicer, da obstajajo sumi delovanja zoper ustavni sistem, zakone itd. . . . Osebno nisem nikoli dvomil v krivdo ljudi, ki so bili obsojeni v tem procesu . . .¹⁴

To, kar pa je nesporno, je, da obsojenci, razen v nekaterih v bistvu nepomembnih izjemah, niso bili krivi tistega, za kar so jih obsodili.

1968

Bilo bi preobširno, če bi med pomembne letnice, ki se končajo na 8, uvrstil tudi leto 1958. Ne bi bilo pa neupravičeno, saj je novi partijski program in statut, sprejet na 7. kongresu ZKJ v Ljubljani (22.—26. april) pomenil ne samo utrditev in nadaljevanje smeri načrtane na prelomnem 6. kongresu KPJ/ZKJ v Zagrebu (2.—7. november 1952; poudarjena vloga KP/ZK kot idejne sile, ki naj deluje zlasti znotraj SZDL — neke vrste »sestop z oblasti«), temveč je pomenil nov kamen spotike v odnosih v SZ. Toda odločil sem se raje za leto 1968, ki je, gledano procesno in dolgoročno, pomenilo začetek tistega, čemur smo priča danes. Na notranjepolitičnem področju imam v mislih predvsem študentske nemire junija 1968, ki so pomenili prehod od kritike k akciji in sprejem amandmajev v zvezi ustavi decembra istega leta, ki so pomenili pomembne spremembe v jugoslovanskem federalizmu, na zunanjepolitičnem področju pa agresijo sil varšavskega pakta na Češkoslovaško, kar je zadušilo takoimenovano »praško pomlad«.

Čas od leta 1966 do 1971 pomeni v jugoslovanski povojni zgodovini eno najpomembnejših faz v razvoju demokratizacije in utrjevanju federalizma. S padcem Rankovića niso bila odprta vrata le naporom za gospodarsko reformo iz leta 1965, temveč predvsem nujnim spremembam na politično sistemskem področju in korekturam nekaterih napak, izvirajočih že iz ustavnega zakona leta 1953 in ustave iz leta 1963. Nujnost gospodarske in družbene reforme je bila permanentno v zraku, zlasti zaradi močnega pritiska iz Hrvaške, ki je insistirala na generalni reviziji ekonomske politike Jugoslavije. Maja 1968 je vodstvo SR Hrvaške jugoslovanski javnosti predložilo svoje videnje te revizije, ki je slonela, grobo rečeno, na zahtevi po takojšnji razbremenitvi gospodarstva in odpravi centralizacije kapitala na ravni federacije (razen fonda za nerazvite). Teh zahtev zvezna vlada ni sprejela, vendar so pomenile oster pritisk na federalno administracijo. Pritisk je bil tako močan, politični položaj pa bi se lahko še poslabšal, da je interveniralo najvišje partijsko vodstvo (predsedstvo in IK) s Titom na čelu. Osnovana je bila komisija sestavljena iz najpomembnejših funkcionarjev ZK, ki naj bi do 14. junija izdelala primerne rešitve.

Toda te namene je prehitela študentska akcija. 3. in 4. junija so se začele masovne študentske demonstracije v Beogradu, takoj za tem pa tudi v Zagrebu

¹⁴ Citat je iz besedila Dušan Nečak: »Dachauski procesi v kraju in času nastanka« pripravljena za publikacijo o dachauskih procesih, str. 37 — ZA CK ZKS; več o problematiki dachauskih procesov je mogoče najti v razpravi istega avtorja na okrogli mizi »Zgodovinski razvoj v Sloveniji v desetletju 1948—1958«, Borec, Ljubljana 1988, št. 10, str. 983—966. Širše, čeprav nehistorično, je ta problematika obdelana v knjigi: Boro Krivokapić, Dachauski procesi, Beograd 1986; politerarno pa je usodo obsojenih opisal Igor Torkar, Umiranje na obroke, Ljubljana 1984. Okvire za razumevanje obtožb na dachauskih procesih daje knjiga Dachau (zbornik), Ljubljana 1981. Poleg tega obstaja še cela vrsta priložnostnih člankov v časopisu in revijalnem tisku.

in Ljubljani. V Beogradu zaradi policijskega ukrepanja ni bilo mogoče izvesti demonstracij po mestnih ulicah in zato so študentje zasedli fakultete. To smo storili tudi v Ljubljani, naše glavne zahteve pa so bile odprava socialnih neenakosti,boljšanje študentskega materialnega položaja, večji vpliv študentov na družbenopolitična dogajanja, skratka šlo je za mešanico političnih in sindikalističnih zahtev. Ni pa bilo mogoče povezati tega študentskega gibanja z delavstvom, ne pri nas ne v pariški pomladi (maj 1988). Radikalnejši in agresivnejši so bili študentje v Beogradu, kjer se je z njimi pogovarjala cela vrsta političnih funkcionarjev od Veljka Vlahovića do Miloša Minića, dokler ni 9. junija spregovorili po beograjski televiziji tudi Tito. Ta je dal študentom prav, jih pozval k študiju — kar so tudi storili — med drugim pa dejal nekaj, kar bi bilo mogoče slišati kot današnja izjava: »Kada je riječ o tome, da su nas studentske demonstracije preduhitrile, postavlja se pitanje da li tu ima neke političke pozadine, da li neko stoji iza toga, da bi se inicijativa, koju smo mi pokrenuli, istrgla iz naših ruku i da bi se onda na tome stvarali politički kapitali. Ja u to ne mogu ulaziti. Ali ja samo jedino kažem da je zaista bilo zadnje vrijeme da se prije svega odstrane spornost, koja je doizlazila do izražaja u rešavanju raznih problem, i nedovoljno jedinstvo među rukovodećima ljudima u sprovođenju tih mjera. Kad se radi o sagledavanju problema i donošenju zaključaka — zato jedinstvo postoji. Ali, u primjeni toga u praksi — jedinstvo ne postoji; uvijek ima nekih primjedbi i posebnih gledišta.«

Čeprav študentskega izbruha ne moremo popolnoma razumeti brez upoštevanja dogajanj pred tem, vsaj od druge polovice petdesetih let (Revija 57, Oder 57) in brez upoštevanja pomena delovanja in ukinitve Perspektiv ter Praxisa, zatrtja »svobodne slovenske inteligence«, skupščine Zveze študentov v Ljubljani leta 1964, ter zato ne moremo dometi, da so dogodki leta 1968 edini pomembni, moremo vendar oceniti, da smo študentje leta 1988 dali procesu demokratizacije enega najpomembnejših pospeškov, ki ga je mnogokje čutili še danes. Za študentsko gibanje v Ljubljani moremo reči, da je iniciative iz leta 1968 sledilo do nekega leta 1974. Če je bilo v letih 1968/89 sindikalistično in so se zahteve pretežno nanašale na študente kot na posebno družbeno skupino ter so bili zunanji rezultati vidni predvsem v novi organiziranosti (Skupnost študentov), se je v letih 1970/1971 zradikaliziralo in razcepilo. Takoimenovani »konstruktivni del« gibanja je sedel v Izvršnem odboru Skupnosti študentov, na drugem bregu pa so bile različne radikalne skupine, ki so na razne načine (svobodne katedre, javne tribune, akcijski odbori) vseprek kritizirale družbene razmere. Vrh tega razdobja je zasedba Filozofske fakultete, ki je pomenila tudi izbiro najradikalnejše ulične metode akcije. Študentsko gibanje se je izteklo v letih 1972—1974, kot posledica notranje razcepljenosti, s prehodom iz vsesplošne kritike v neskončno politično polemiko (gre za čas obračunavanja z liberalizmom) in z ukinitvijo oz. zlitjem Skupnosti študentov v Zvezo socialistične mladine leta 1974.¹⁸

Demokratizacija in decentralizacija, ki jima sledimo še od konca petdesetih let, sta ob koncu šestdesetih let bili vidni ne samo v odpiranju Jugoslavije navzven, temveč tudi pri spreminjanju jugoslovanske federativne ureditve. Če pustimo ob strani pomembne spremembe na družbeno-ekonomskem področju, potem so zagotovo tiste na področju mednacionalnih odnosov prelomnega pomena, še posebej če nanje gledamo z današnjega zornega kota. — Zvezna skupščina je že aprila 1987 s I. ustavnim amandmajem poskušala popraviti »napake« ustavnega zakona iz leta 1953 in ustave iz 1963. Že leta 1953 ukinjenemu Zboru narodov,

¹⁸ Bilandžić, op. c., str. 337.

¹⁹ Študentsko gibanje na ljubljanski univerzi je bilo deležno še širšega obravnavanja: Slavko Kremenšek, Slovensko študentsko gibanje 1919—1941, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1972; Peter Vodopivec — Franci Pivec, Pregled slovenskega študentskega organiziranja po drugi svetovni vojni, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Ljubljana 1969; o študentskem gibanju 1968 pa je največ zgoščeno najti v: Skupina avtorjev, Študentsko gibanje 1968—1972, Ljubljana 1982.

ki se je v okrnjeni obliki ohranil le v okvirih Zveznega zbora, je ta amandma do- ločil, v kakšnih primerih se mora sestati: Zbor narodov se mora med drugim ob- vezno sestati takrat, kadar gre za problematiko vezano na enakopravnost repu- blik, narodov in narodnosti in zaščite pravic republik, ki so zajete v ustavi. Po- membnejše spremembe na tem področju pa so prinesli amandmaji VII do XIX, sprejeti 26. decembra 1966. Zlasti je pomemben VII. amandma, ki je avtonomni- ma pokrajinama Kosovu in Vojvodini dodelil status konstitutivnih elementov fe- deracije, čeprav nista imeli značaja federalnih enot kot republike. Ponovno so bile vzpostavljene delegacije pokrajin v federaciji, albanska narodnost pa je šele takrat dobila pravico do nacionalnih simbolov (zastavo). Ta proces je resno jugo- slovansko zgodovino pisje označilo kot »krepitev avtonomnosti Kosova in enako- pravnosti Albancev« in kot dogajanje, »ki ni šlo brez napetosti, sporov in neraz- mevanja z obeh strani . . . Srbski nacionalisti so se jim (spremembam op. p.) zo- perstavliali s parolo o ogroženem srbstvu, albanski pa so sodili, da so formalne in da neke pravice dajejo samo zato, da bi se pomirilo politično nerazporejenost med Albanci.«²⁹ Da je to res obstajalo, kažejo tudi demonstracije 27. novembra 1968 v Prištini in številnih mestih na Kosovu pa tudi v Makedoniji, čeprav so jih zlasti med študentsko mladino organizirale tudi nacionalistične skupine. Demonstra- ti so že na teh demonstracijah nastopili s parolo »Kosovo republika« kot glavno parolo in so bile nekakšna generalka za izbruh leta 1981. Policija je demonstraci- je razbila, politična akcija pa splošno nezadovoljstvo za nekaj let pomirila.

Naslednji, VIII. amandma pa je dokončno popravil »napako« iz leta 1953 in dal Zboru narodov položaj zbora, ki ima splošno in ne več omejene pristojnosti, torej takšno pristojnost, kot jo je imel v prvi ustavi leta 1946.

Istočasno s temi spremembami je potekala tudi federalizacija ZKJ. Prvič v povojni zgodovini so se namreč leta 1968 najprej odvijali kongresi republiških ZK in šele leta 1969 je bil zvezni partijski kongres. To je bilo pomembno ne samo zaradi načelnih razlogov, ki utemeljujejo ZKJ kot skupno organizacijo samostoj- nih republiških in pokrajinskih partij, temveč tudi zaradi vsakodnevnne politične prakse. Republiški kongresi niso le oblikovali svojih političnih platform in usme- ritev, temveč so tudi izvolili svoje predstavnike v zvezna partijska telesa. Kon- gres ZKJ je te predstavnike od tedaj naprej le potrdil in nič več volil, kot doslej.

Obe »federalizaciji« sovpadata tudi z uvajanjem paritetnega principa pri oblikovanju najpomembnejših organov ZKJ. Vsaka republiška ZK je dobila v predsedstvu ZKJ in njegovem Izvršnem biroju enako število predstavnikov, po- podobno tudi vsaka pokrajinska. Vse naštete spremembe pa so postale temelj in so nakazovale smer podobnim spremembam na ravni državnih organov federacije, ki so bile uresničene leta 1971 z novimi ustavnimi amandmaji.

Pomen leta 1968 za jugoslovansko zgodovino torej leži predvsem v dejstvu, da se je v drugi polovici tega leta začel izboljševati tako politični kot ekonomski položaj v državi. Na ekonomskem področju je k temu zlasti prispevala rast pro- izvodnje in njeno oživljanje; na političnem področju je treba iskati razloge za iz- boljšanje predvsem v intenzivni, skupni politični akciji tako ZKJ kot drugih dr- žavnih in samoupravnih organov pa tudi, danes bi rekli, neformalnih skupin, kot so bili študentje in inteligenca; kohezivno pa je na tak razvoj delovala tudi mednarodna situacija, ki se je z vdorom sil Varšavskega sporazuma na Češko- slovaško poslabšala. Zatrtje poskusa liberalizacije družbenopolitičnega življenja v ČSSR, ki ga je vodil partijski sekretar Dubček, sicer pomeni konec »praške po- mladi« in udarec demokratizaciji nasploh, vendar je napovedal nekaj, čemur da- nes v vzhodnem bloku rečejo »perestrojka«. Kakšna je bila povezanost in kako je naš politični razvoj vplival na Dubčekov poskus in obratno, zgodovinarji še nismo

²⁹ Ibid., str. 333

dovolj raziskali. Zagotovo pa je, da si študentskega gibanja leta 1988 ne moremo predstavljati brez vplivov in izolirano od velikih študentskih aktivnosti v Franciji in Nemčiji spomladi tega leta. Tako kot v teh dveh državah je tudi jugoslovanska študentska mladina bučno reagirala na deformacije v družbi, na socialno polarizacijo, neenakost, politično brezizglednost in počasnost pri reševanju teh problemov. Ne za našo in ne za francosko ali nemško študentsko usmeritev ne moremo reči, da je bila konservativno usmerjena. Nasprotno, celo radikalno leve ideje, kot je tista o popolni enakosti v socializmu, moremo zaznati pri nas in v tujini. Ob mnogih uspehih, ki jih je to gibanje uspelo izbojevati, zlasti v smislu novih iniciativ, pa vendar ni moglo doseči trajnega, globljega in širokega, aktivnega študentskega zanimanja za spreminjanje sveta okoli sebe.

1988

Če se zgodovinar ukvarja z današnjim dogajanjem, se mnogim — nezgodovinarjem in zgodovinarjem — zdi, da hodi v zelje politologom, sociologom, pravnikom, ekonomistom, etnologom ali celo politikom. Vendar pa sem prepričan, da vse doslej povedano naravnost sili zgodovinarja, da zgodovinske izkušnje projicira ne samo v današnji čas, ampak se iz njih nauči ravnati za prihodnje. Leto 1988 je v mnogočem pokazalo, da se del jugoslovanskih vplivnih in odločujočih dejavnikov — posameznikov in organov — ni iz zgodovine dovolj naučil, čeprav se nanjo venomer sklicuje. Zgodovinska pot Jugoslavije, njene prelomnice in obletnice, bi morale vsem razmišljajočim ljudem brez sprenevedanja povedati, kaj so pogoji našega skupnega bivanja in kje so poti za izhod iz današnje splošne krize zaupanja. Med nje zagotovo sodijo varovanje nacionalnih interesov vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti (poduk let 1918 in 1938), opustitev kakršnekoli centralistično-totalitaristične politične usmeritve (poduk let 1928, 1938 in 1948), zagotovitev demokracije s stalnim preverjanjem in kritičnostjo do demagoških obljub (poduk let 1938 in 1948), nasprotovanje vsakemu poskusu »koraka nazaj« (poduk leta 1968).

Leto 1988 bo zagotovo ostalo v zgodovinskem spominu zaradi vrhunca kriznega stanja, ki se vleče pravzaprav vse od Titove smrti. Posebej zato, ker sta se za izhod iz družbenopolitične krize zaupanja oblikovali vsaj dve različni poti. Ena temelji na poglobljanju demokratizacije družbe s sprostitvijo togih, monolitnih političnih struktur in vključevanjem najširšega kroga socialistično usmerjenih razmišljajočih ljudi. Druga pa na ponovnem ustvarjanju preživete umetne enotnosti, ki zahteva trdno organizirano centralistično državo, kar naj bi zahtevale tudi upravičeno, nezadovoljne množice, desetletja navajene, da vse dobro in zlo prinašata partija in država. V letu 1988 se je zlasti jasno pokazalo, da ni najpomembnejše dogovoriti se o najboljši poti, ki nas bo pripeljala iz gospodarske krize, krize, ki je povzročila krizo zaupanja. Najtežje je spremeniti prej omenjeno mentaliteto ljudi, kar pa je mogoče le s povrnitvijo zaupanja. Svet tržnega gospodarstva in ekonomskega obnašanja je namreč krut, jugoslovanski narodi in narodnosti pa so skozi najtežja razdobja zgodovine prišli le tako, da so zaupali eden drugemu.

Drugo pomembno dogajanje, ki bo zapisalo leto 1988 v zgodovino, pa je vrhunec mednacionalnih sporov v Jugoslaviji. Nerešen položaj na Kosovu je sprožil plaz medrepubliških in s tem tudi mednacionalnih nasprotij, ki se je zil s katastrofalno gospodarsko situacijo v eksplozivno zmes. V letu 1988 je bila dosežena »točka nič« splošnega jugoslovanskega razvoja. Le zaradi prevlade razuma nad čustvi in, upam, zaradi spoznanja utemeljenega na zgodovinskih izkušnjah, da je le demokratična Jugoslavija domovina vseh narodov in narodnosti in to

pod pogojem, da se vsi v njej počutijo nacionalno in socialno varne in enakopravne ter je močna le toliko kolikor so močni njeni konstitutivni deli, zaenkrat ni prišlo do eksplozije. Če se bomo še naprej učili iz zgodovinskih izkušenj, do nje tudi ne more priti.

Dušan Nećak

70 YEARS OF YUGOSLAVIA — ANNIVERSARIES AND TURNING-POINTS

Summary

In the article the author tries to show syntetically the events of the last seventy years in Yugoslavia, as they were determined by the events in the years 1918, 1938, 1948, 1968 and 1988. The connection offers itself even by itself, though there are not many new facts or recognitions in the article. It goes the author more for the significance of the historical givings, than for the representation of data and events. The lessons which issue from the historical events of the mentioned years should be clearly warnings for the actual occurrences in the State.

The author sees the significance of the year 1918 in the fact that the Yugoslav nations united into the kingdom of Serbs, Croats and Slovenes exclusively that the national interests of the uniting nations should be protected. If it did not fulfill this confidence, then it did not fulfill the basic reason of its foundation. The social injustices only deepened the national contrasts and became an indispensable part of the »explosive mixture of national and class« contrasts, which destroyed the old Yugoslavia.

In the year 1928 Yugoslavia stepped on the way of its destruction, as the governing bourgeoisie with king at the head recognized too late (only in 1938) that only the democratization and the real national equality are a guarantee for the existence of the State.

The policy of the prime Minister Stojadinović which was friendly to the nazis, especially after the annexion in 1938, meant that policy which was fatal for the State and led to the events which radically changed the Yugoslav history — of the National Liberation Struggle and the revolution.

At the glowing victory of the Communist Party of Yugoslavia over Stalin's Soviet Union and at all that accompanied these events, it seems as if the greatest cognition of this time of break were that it is not possible to fight against the Stalinism with a Stalinism. The processes of Dachausignify the same warning too.

In the year 1968 must be sought the roots of what we have today. At that time the students gave one of the most important accelerations to process of democratization, a turning-point meant also the changes that accured in the sphere of the relations among the nations, as Vojvodina and Kosovo got the status of constitutive elements of federation. But also the »federalization« of the League of the Communist party of Yugoslavia ran.

The year 1988 will surely remain in the historical memory because of the summit of the state of crisis, which drags itself since Tito's death. Two central ways formed themselves out of it: the way of the democratization of the society by including the largest circle of the socialistically directed meditating people and the way of creating an artificial unity with a centralized, strong State.

The author concludes the article with the thought that it is possible to come out of the crisis which he names »the crisis of confidence« only by returning the confidence, as the »point zero« is reached so in the economical as also in the field of the relations among the nations. The accumulated »explosive mixture of national and class« contrasts, according to the meaning of the author, will not explode only if we learn from the experiences of the history that only a democratic Yugoslavia is the native country of all nations and nationalities and this under the condition that all of them feel in it nationally and socially safe and equal and that it is strong only inasmuch as its constitutive parts are strong.

PREKMURJE 1918—1920 (okupacija)

Vanek Šiftar*

UDK 949.712 Prekmurje "1918/1920"

ŠIFTAR Vanek: Prekmurje 1918—1920 (okupacija). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60—25(1989)1, str. 33—53.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtor v razpravi obravnava zapletene politične, gospodarska in sodne razmere v Prekmurju od razpada Avstro-ogrške monarhije leta 1918 do dokončne priključitve pokrajine kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev.

UDC 949.712 Prekmurje "1918/1920"

ŠIFTAR Vanek: Prekmurje 1918—1920 (Occupation). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60—25(1989)1, p. 33—53.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

In the treatise the author treats the complicated political, economical and legal conditions in Prekmurje from the decay of the Austro-Hungarian monarchy in the year 1918 to the final annexation of the province to the kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

Resnica je mnogokrat prikrita in tudi zakrita z »lagodnostjo« brskanja po arhivih ali celo s skrivljeno zavestjo odgovornosti do sebe in bralecev.

Spomin marsikaj briše, čas odplavlja naplavina in jasnejše postajajo poti odprtih glavam in poštenim očem v preteklost.

V zadnjem desetletju se kar zavzeto vračamo k ujedinjenju ali kaj različni so odgovori, kako bi proslavili 70-letnico. Kako je Prekmurje »pripadlo« kraljestvu (ne kraljevini) Srbov, Hrvatov in Slovencev* je kaj malo v ospredju našega zgodovinskega obravnavanja ali pa se niti ne omenja; če sodim po učbenikih novejšje zgodovine. Za tem ne zaostajajo tudi znana dela. M. Mikuž v Orisu zgodovine Slovencev . . . ne omenja tega dogodka. Toda istega leta je zapisal v učbenik zgodovine za 4. razred gimnazija, da je »marca 1919 izbruhnila socialistična revolucija ter so jugoslovanske vojaške anote prve dni avgusta 1919 dobile pravico zasedati Prekmurje« (str. 36). Preseneča pa skrajno zmotna »ugotovitev v Zgodovini Slovencev (1979, str. 619): »Tako je Jugoslavija v sklopu antantnih intervencionističnih sil na Madžarskem v začetku avgusta 1919 začela zasedati Prekmurje.«

Kaj se ja dogajalo z »Vogrskimi Slovenci, Vogrskimi domovinskimi Slovenci,« v letu 1919, da so dvakrat praznovali osvoboditev: 11. septembra 1938. in naslednja leto v Soboti s Prekmurskim tednom? In zdaj se nekateri s kaj smešnim izražanjem neznanja, ironično sprašujejo pred javnostjo: ali naj se 12. avgust,

* Dr. Vanek Šiftar, zasluzni profesor, Petanjci

* Naredbe vlade . . . Po naredbi ministristva za pravosodstvo z dne 5. 1. 1919 št. 151 ima naša država službeni naziv Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zabranjena je kratica SHS v uradnem občeivanju, Ul. deželne vlade 31. 1. 1919. V Adresi je regent Aleksander razglasil ujedinjenje v kraljestvo.

dan »priključitve« praznuje kot bi se temu »velikemu zgodovinskemu dejanju spodobilo?»

Dvanajstega avgusta se je začela okupacija teritorija, katerega mirovna konferenca še ni prisodila kraljestvu.

Na dvosmiselna vprašanja nekaterih alternativcev, moram odgovoriti s trikratnim pozitivnim — da; kljub vsem kaj »nečednim« posledicam. Vojska ni zasedla teritorija Republike svetov (sovjetov) z nekaterimi izrazitimi socialističnimi elementi, ampak ozemlje Madžarske pod oblastjo pred jesensko revolucijo aster. Pred zasedbo se je v Soboto vrnil nekdanji okrajni glavar z nasršenimi beggardističnimi žandarji in taki oblasti ustreznim uradništvom.

Generacije so s kritično pozornostjo v Mladem Prekmurcu in drugod ocenjevale čas po zasedbi in Miško je strnil doseženi razvoj v katerem je najpomembnejše, da izginja: »... tista nekdanja nevarna misel, da so Prekmurci nekaj drugega, kakor drugi Slovenci... ljudje so se vendar začeli dramiti in čutiti, da imajo tudi sami pravico posegati v politiko, in začeli so razumevati, da politika ni nekaj postranskega, za kmečko ljudstvo nepomembnega« (M. Prekmurec, 3/1-2,20).

Slovenstvo v Prekmurju

V dualistični monarhiji so v ogrski deželi pestrile in ostrile raznovrstne organizacije in stranke razpadajoče fevdalne družbeno-ekonomske in politične odnose. Z delno odpravo podložništva se je začeta diferenciacija utrjevala v liberalnem in konservativnem taboru. Nobeden pa ni bil slojevno in ideološko homogen, kar velja tudi za socialno demokracijo. Diferenciacija je bila ponekod obeležena s prizadevanjem ohraniti položaj katoliške hierarhije iz časov pred delno ločitvijo cerkve in države (sprejem zakonov o pravno veljavni civilni poroki, državno vodenje matičnih knjig...). Ta proces je bil močno zaznaven tudi na območju Železne županije, kjer se je pri uveljavljanju klerikalne ljudske stranke (Nép-párt — v njeni osnovi tudi elementi antisemitizma) tradicionalistov angažiral dr. F. Ivanocy. Ta poskus, da bi strankarsko vzgajali katoliške kmečke ljudi ni uspel. Nasprotno, poglobljena je bila brazda nasprotij med katoličani in evangeličani, ki so tudi po svoji ekonomski moči bili bližje liberalni usmeritvi in njej ustrezni politiki. V Tišinski kroniki*, ki jo je skrbno pisal v madžarščini dr. Ivanocy, je več ostrih besed na račun protestantov in tako: »Mimogrede povem, da je Železna županija v zadnjih letih popolnoma prešla v oblast protestantov... 3/4 glavnih županijskih in državnih organov so zasedli, kljub 4/5 katoličanov... vzrok nesposobnost in nespamet katoličanov« (23. 3. 1893).

Narodnostno vprašanje je na Ogrskem vse bolj v ospredju. Na pobudo romunskih, slovaških in srbskih politikov se je 10. 8. 1895 sestal kongres narodnosti. Geslo kongresa je bilo: narodnostim grozi nevarnost obstoja in rešitev so oblikovali v zahtevi po samoupravnih županijah narodnosti. Izvoljeni odbor je obveščal (kaj skromno in redkoma) evropsko javnost o položaju narodnosti. Na kongresu ni bilo nikogar iz Prekmurja; niti ni znano, če so sploh kdaj imeli kake stike z njegovim odborom.

To je deloma tudi razumljivo z ozirom na neorganiziranost in vodstvo slovenskega prebivalstva v Železni in Zala županiji. Domače posvetne inteligence takorekoč ni bilo, o duhovščini pa je dr. Kovačič v Spominih iz leta 1893 zapisal: »Prekmurski duhovniki so sicer nam nasprotnega mišljenja... oni mislijo madžarski, za nas se mnogo ne brigajo, a ondotno ljudstvo smatrajo kot majhen del madžarske države, ki ga mora prej ali slej stopiti z madžarskimi elementi.« V No-

* Adatak a csendlak; plebania történetek (Podatki k zgodovini tišinske župnije, od 1880 naprej prevod J. Smej)

vinah (18. 8. 1937, str 2—3) je izšel prevod Ivanocyjevega sestavka »Iz naše davnine«, s katerim je v določeni meri pritegnil Kovačevičevi oceni: »... da se je zgodovina slovenakega ljudstva stopila z vogrsko zgodovino. Zato je ne potrebno i nemogoče pisati posebno zgodovino tega slovenskoga ljudstva, liki trbe obravnavati krajevne dogodke in razmere kot dopolnitve domače zgodovine«.

Povsem je madžarizacija imela olajšano delo in tako se ni čuditi, da ob zadnjem popisu prebivalstva ni več posebne rubrike za vendskoslovenske prebivalce. Na mirovni konferenci je bilo precej napora za dokazovanje etnične pripadnosti Prekmurja.

V koliko so se Prekmurci premalo zanimali za etnične brate z desnega brega Mure, so se ondotni Slovenci zavzemali za usodo ljudi čez reko. O njih je bilo sorazmerno veliko napisanega, razumniki so obiskovali kraje in s posamezniki vzpostavljali aktivne stike in celo organizirali zbiranje knjig za knjižnice v posameznih krajih. Nikakor ni mogoče prezreti, da so bili že zelo zgodaj med naročniki knjig Slovenske matice posamezni duhovniki in še nekateri drugi. Kasneje so med katoliškimi prebivalci (tu in tam so jih brali tudi drugi) bili številni naročniki knjig Mohorjeve družbe. V Prekmurju so bili tudi naročniki slovenskih časnikov in tako je prišlo do konca vojne 2,860.000 izvodov z 11.000.000 stranmi. Uradno ni bil prepovedan slovenski tisk, čeprav ni manjkalo občasnih ovir in preprek.

Po prenehanju petletnega izhajanja v gajici tiskanega glasila »Priatel« je ob koncu stoletja v Monoštru začel izhajati (1899—1925) Dober Pajdaš Kalendarium po szloveszkom jeziki, ki je bil »akromen po obsegu in nepomemben po vsebini. Bil je bolj razširjen med evangeličani kot med katoličani« (V. Novak).

V ospredju spora med liberalci in katoliškimi tradicionalisti v Železni županiji je bil dr. Ivanocy in posredno tudi moborske knjige. Oblast se je »poslužila« sombotélskega škofa, ki je bil iniciator ustanovitve slovenske (vendske) knjižne družbe. Načrt je bil deloma realiziran z izdajo Koledarja Srca Jezusovega leta 1904. Dr. Ivanocy je kot prvi urednik kaj kmalu ugotovil: »Nočem se spuščati v namene škofa, toda po hudih izkušnjah sem prišel do prepričanja, da vzrok njegovega postopka ni bila toliko dobrohotnost do alovenskega ljudstva, ampak bolj neki skriti madžarsko-narodnostni cilji« (Tišinska kronika). Kmalu je prišlo do nesoglasja s škofom zaradi namestitve kaplana in Ivanocy je odložil uredništvo.

Istočasno s Kolederjem je začel izhajati verski mesečnik Marijin list pod Kleklovim uredništvom. V navedenih tiskih ni posebej omembe vrednih sestavkov o Slovencih z desnega brega Mure in še manj pa o narodnostni zavesti, ki jo ne amemo enačiti z določeno zavestjo etnične pripadnosti. Tik pred začetkom vojne je zaradi nakoliko spremenjenih političnih razmer začel izhajati (8. dec. 1913) tednik Novine. Urednik in izdajatelj J. Klekl st. je v uvodniku prve številke objavil program: »Branimo krščanstvo, ljubimo svoj jezik, svoj narod, svoj dom. Na delo!« Klekl je v življenju kaj pogostoma uporabljal oportunistične boleznin tako je 1. januarja 1916 predal uredništvo sorodniku J. Kleklu ml., ki je kot programsko zasnovo določil: »Za slovenščino se borimo, ker z njo ostanemo to, kar smo: pobožni, skromni, marljivi in varčni kristijani«.

Paralelno z lokalnim katoliškim tiskom je z madžarizacijsko agresivnostjo deloval tednik Muraszombat és Vldéke (Murska Sobota in okolica) kot glasilo v Soboti ustanovljenega (l. 1897) društva Vendvidéki Magyar Közművelődési egyesület (Madžarsko izobraževalno društvo za Vendsko krajino).

Povsem ni mogoče zanikati določenega pomena in vpliva, ki ga je imel lokalni tradicionalistično usmerjeni katoliški tisk pri osveščanju v Prekmurju nikakor pa na tolikšnega kot mu ga nekateri neutemeljeno pripisujejo; zlasti glede osvoboditve pokrajine.

Republika Madžarska

Pred dokončnim razpadom dualistične monarhije so se že oblikovali temelji nekaterih novih držav. Slovenski narod na avstrijskem državnem območju se z deklaracijskim gibanjem pripravljala na samoodločbo z vsebino in cilji meščanske družbe. Na Ogrskem zori obračun z zelo zapletenimi družbeno-ekonomskimi in političnimi odnosi. Sredi teh procesov je Prekmurje še vedno obrobno in to z obeh strani. Čutijo se vplivi. V odločilnem času pa ni organizatorja in organizacije, ki bi usmerjala in vodila bistvenih sprememb željne prebivalce.

V revolucionarnem vrenju na desnem in levem bregu Mure so se formirali narodni sveti, da zadovoljijo težnje in zahteve množic. Bili so predvsem organi vrhov in dejansko zaščita temeljev obstoječega sistema. Narodni svet Slovenije se je formiral pred budimpeštanskim. Aktivnost slednjega so nosile revolucionarne sile (delavski sveti) in tudi izsilile gibanju ustrezne odločitve. Toda oba »ljudska« parlamenta sta kmalu prepustila oblast ljudske suverenosti strankarsko sporazumaško dogovorjenim vladam.

Narodni svet je po začasni proglatitvi republike (dokončno bi moral odločati izvoljeni parlament) prenehal. Oblast izbojevana z meščansko revolucijo aster je brez krvi ali z oboroženim ljudstvom prešla na združeno socialnodemokracijo s komunisti. Formalna združitev je bila detonator uvedeni diktaturi proletariata v republiki svetov (sovjetov), ki jo je pokončalo notranje protirevolucionarno gibanje podprto z zunanjimi pritiski in vojaškimi vdori. Prekmurci so v 9 mesecih preživeli: kratko obdobje samostojne madžarske kraljevine brez kralja (v njej so se zopet znašli po 1. avgustu 1919.), meščansko republiko, republiko svetov in v njenem okviru nekajdnevni Tkalčev upor.

V obdobju, ko je »rdeči grof« Károly prevzel vodilno vlogo in do konca Socialistične zvezne republike Madžarske (ustava junija 1919) je bilo veliko sprememb in vsaj na nekatere moram opozoriti. Meščanski splošni volilni pravici je sledila splošna volilna pravica (tudi za ženske, izenačena starost za aktivno in pasivno volilno pravico). Volilne pravice niso imeli neproduktivni sloji (kot duhovščina itn). Najavljena agrarna reforma, in že začeta na Károlyjevih veleposestvih, se je kasneje spremenila v socializacijo posvetne, cerkvene posesti in sploh tistih, ki je niso sami obdelovali. Dopustno pa je bilo, da se nekaj oralov zemlje lahko dodeli tudi potrebnim družinam, ki jo bodo same obdelovale. Ponekod v Prekmurju so začeli ali se pripravljali na delitev zemlje, pa jim tega ni dovolil okrajni direktorij. Temu ne dovolj premišljenemu in v tedanjih razmerah tudi vsestransko neučinkovitemu ukrepu, so sledili še nekateri (socializacija industrije, stanovanj . . .), ki so gospodarsko in politično dosti bolj škodovali kot pa krepili oblast proletariata. V obdobju teh devetih mesecev je izredno prepletanje razrednega in nacionalnega. Nacionalna gibanja je spodbujala pravica slehernega naroda do samoodločbe kot jo je razglasila oktobrska revolucija in meščanski demokraciji ustrezna Wilsonova samoopredelitev naroda.

V mnogonacionalni samostojni Madžarski so najprej oživeli predlog narodnostnega kongresa: priznavanje in ponujanje narodnostnih avtonomij (tudi v Prekmurju) v okviru madžarske integritete. V junijski ustavi se narodnostno vprašanje rešuje v okviru socialistične federacije.

Novi državi na Balkanu

Na pričakovan in skoraj že neizbežen vojni spopad slovenski politiki niso bili pripravljene; vsaj glede možne akcijske realizacije že dolgo ponavljane jugoslovanske ideje.

Kaj kmalu se je dunajska želja po renesansi moči sprevrgla v realnost nemškega vazalstva. S tem se je tudi spreminjal odnos posameznih narodnostnih skupnosti do mnogonacionalne monarhije. Nekatere narodnosti so vsebolj neposredno ogrožene od germanizacije. Množice so se hitreje treznile kot njihovi voditelji, saj so one neposredno prenašale vojno morijo in surovo narodnostno poniževanje, kar posebej velja za slovenski narod.*

Politika zaveznic ene in druge strani vojskujoče se sile, je bila splet različnih in raznovrstnih interesov, želja in ciljev, kar se je kazalo, vse do zadnjega, v odnosu do ohranitve monarhije. To je predvsem Slovincem na celotnem etničnem ozemlju močno otežkočalo narodnostno-osamosvojitveno gibanje, saj niso imeli svojih težnjam ustreznega močnega zaveznika. Monarhija je bila tudi v posebnem položaju do ZDA, ker z njo ni bila v neposredni vojni napovedi. S tem in s poudarjanjem demokratične pravičnosti so računali zatiranl in zatiraleci.

Med dogodke na fronti in še bolj v že močno vznevojnjo zaledje je udarila februarska revolucija v Rusiji. Eden temeljnih kamnov antente je naglo razpadal. Vse to se je izražalo tudi v prizadevanjih mladega cesarja, kako zalepiti že močno vidne razpoke. Vsebina majniške deklaracije nikakor ni bila nepričakovana po že prenekateri interpelaciji slovenskih, čeških in poljskih predstavnikov v dunajski poslanski zbornici. O značilnostih in pravem pomenu deklaracije s habsburškim okvirjem je bilo že nekaj napisanega, predvsem pa pojasnjeno z znanstveno prizadevnostjo dr. J. Pleterskega. Deklaracija je dokument političnega vrha in do izjave Jegličevega kroga ni imela potrebne množične podpore. Temu je sledilo deklaracijsko gibanje z zbiranjem podpisov in množičnimi taborskimi zborovanji. V tem gibanju se je oblikovala vsebina, ki je ni bilo mogoče več uresničiti v habsburškem okviru in je vznemrljala oblasti in organizatorje. Narodnostno se je razgibalo tudi prebivalstvo v slovenskih vaseh Radgonskega kota in vzdolž desnega brega Mure. Na nekaterih zborovanjih ob Muri so bili tudi prebivalci iz Prekmurja. V tistem času ni podobnega gibanja v prekmurskih vaseh.

Zadnje leto vojne se je začelo z izredno močnim valom stavk v obeh delih monarhije, ki so z zahtevami nakazovale že izhod iz družbenopolitične krize in bile ustrezne odmev zahtev oktobrske revolucije. Za stavkami pretresajo monarhijo upori, predvsem slovanskih vojakov (maja tudi v Radgoni). Vmas pa se med zahteve zrevolucioniranih ljudi vpletajo Wilsonove točke kot temelj miru. Neutemejeno zaupanje in računanje z mogočnostjo Wilsonovih stališč je uspavalo, v določeni meri celo mrtvičilo aktivnost slovenskih politikov po oktobrskem prelomu. V jasni opredelitvi iz Avstrije v Jugoslavijo ni bilo neke realne politike, kako naprej z uveijavljeno suverenostjo naroda.

Na slovanskih dneh, avgusta 1918, so nekateri predstavniki jugoslovanske ideje in njej ustreznega gibanja, ustanovili Narodni svet za Slovenijo in Istro, toda ne kot političnega (kasneje tudi oblastnega) predstavnika suverenosti slovenskega naroda in njegove državnosti. Z ustanovitvijo je bila že okrnjena njegova vloga in pomen, ker je bila predvidena vključitev v kasneje ustanovljeno Narodno veče (svet). Politika sveta je bila določena z njegovo politično sestavo (vodilni klerikalci) in socialno strukturo (brež delavcev in kmetov). Ustanovljenih je bilo 9 odsekov, ki pa so z zamudo začeli z delom in kaj kmalu tudi zamrli v vladi in njenih organih. Nekaj pomembnih razprav je bilo v okviru ustavnopravnega in gospodarskega odseka.

Septembra so bili ustanovljeni posamezni pokrajinski Narodni sveti s prevlado vpliva Vseslovenske ljudske stranke. Zadnji se je konstituiral Narodni svet

* Kmalu so sledile internacije, konfinacije, zapori in v prvih 14 mesecih je bilo po objavljenih podatkih v Sloveniji obojenih zaradi vasiladaje (=zapranišljene ali napačno razumevane besede-) in drugih političnih prestopkov, ustreženih in obojenih 408 oseb. Prepovedane so bile mnoge organizacije in njihovi listi. Na izpraznjena mesta v uradih so namerčali samozeljive tujerodce.

za Štajersko s pododborom za Prekmurje, o katerem pa so kaj malo vedeli v Ljubljani. Pokrajinski narodni sveti so bili »zadolženi« za pripravo gradiva o bodočih mejah in prav zaradi tega je prišlo do nesoglasij med centralnim in njimi. V tako nastalem dvovladju ni bilo potrebne zavzetosti, da bi gradili in prevzemali oblast neposredno prebivalci po vaseh, občinah in obstoječi samoupravi. Koliko so se pojavljali narodni sveti, še bolj pa vaše straže konec oktobra (legitimnost teh, odlok c. kr. namestnika 3. 8. 1914, št. 7/202/1 . . . »za slučaj kakega nemira od strani deserterjev, tatov, roparjev in raznih klatežev«) so bili kaj kratkega življenja. Ker bi moralo biti med osrednjimi vprašanji razredno-narodnostno zedinjevanje Slovenije s posameznimi pokrajinami, bi prav vloga in aktivnost krajevnih in regionalnih oblastnih narodnih svetov največ prispevala k uveljavitvi in utrditvi narodne suverenosti na celotnem etničnem območju. Cesarjeva načela po katerih naj bi se izvršila nova, nekaka federativna, preureditev avstrijskega dela monarhije (Manifest narodom, objavljen 18. okt. 1918) so dajala legitimnost nastajanja narodnostno neodvisnih držav. Ta proces so pospešili dogodki (upor vojakov) na italijanski fronti. V dveh, treh dneh so na razvalinah nekdanje velesile vzniknile: Čehoslovaška država, konstituirala se je hermsko avstrijska skupščina, za tem proglasitev neodvisnosti Ogrske in sklep nrvaškega sabora o odcepitvi od Ogrske (29. okt.) in zahteve zbrane množice prebivalcev in vojakov v Ljubljani o pretrganju vseh državno pravnih zvez in odnosov z Avstrijo in vključitev v formalno-pravno nastalo Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, katero predstavlja Narodno veče (svet) v Zagrebu (dokončno ustanovljen z vstopom hrvatsko-srpske koalicije — 6. okt. —, ki je legitimno prevzel legalno in ustavno pravno vodstvo vse narodne politike — 18. okt. — tj. dejanski nastanek nove, začasne, države).

Narodni svet je imenoval narodno vlado, ki je po potrditvi po Narodnem veču z 12 upravnimi oddelki (poverjeništvu) začela z delom in kaj hitro tudi prevzemala Narodnemu veču pridržane pristojnosti (vojska, spreminjanje obstoječe zakonodaje, pomilostitve). Z ustanovitvijo — sicer kratkotrajne narodne vlade — je oblastna funkcija Narodnega sveta prešla na vlado. Nastale razmere in revolucionarno vzvalovane množice so vladi in njenim poverjeništvom vsiljevale posamezne dejavnosti in ukrepe (ustanovitev samostojne slovenske vojske z neupravičljivim kratkim življenjem).

Bistvo tedanje suverenosti in slovenske državnosti je vlada strnila v Naredbi celokupne vlade o prehodni upravi na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani (potrdilo jo je N. veče): »Narodna vlada SHS v Ljubljani upravlja/ navedeno ozemlje/ v imenu Narodnega veča SHS v Zagrebu kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratskih načelih urejene Države SHS ter je v vseh skupnih vprašanjih vezana na navodila N. veča v Zagrebu« (tč. 3. — okrajšave V. Š.) V končnih določilih je odločeno, da ostanejo vsi »danes izdani zakoni in vse danes veljavne naredbe, kolikor ne nasprotujejo tem določilom, do preklica ali izpremembe, v veljavi« (XVII, tč. 1). Vlada je izvrševala zakonodajno, upravno in izvršilno oblast. Razveljavila je nekaj avstrijskih predpisov in določb posameznih zakonov (s področja političnih pravic) in izdala nekaj novih predpisov (Naredba o potovanju po Sloveniji in izven nje, Naredba glede cenzure pisem z in iz inozemstva, uvedla slovensčino kot edini uradni jezik, določila osemurni delavnik . . . razpravljala o določeni udeležbi delavcev v upravi podjetij . . .) in s tem izražala slovensko državnost v Državi z elementi konfederativne ureditve.

Poverjeništvu za pravosodje je uredilo enotno organizacijo sodstva: od okrajnih do višjega deželnega sodišča in posebno vojaško sodišče, pristojno samo za vojaške osebe.

Narodna vlada v kratki dobi vladanja ni mogla kaj dosti narediti, ker je bila neenotna in delovala pod pritiskom od zunaj (neurejene meje in boj za severno mejo).

Narodno veče je 31. okt. obvestilo vlade zavezniških držav o nastanku Države SHS in o pripravljenosti »stupiti« v skupno državo s Srbijo in Črno goro. Torej ni bilo neke odločnosti, da bi veče postalo subjekt pri urejanju položaja Države SHS v nastajajočih mednarodnih odnosih. Tako niti veče, še manj pa slovenska narodna vlada, nista mogli vplivati v začetku novembra na sklepanje premirja med madžarsko delegacijo (vodil jo je M. Károly) in poveljnikom vzhodne armade, francoskim generalom F. d'Espereyem. Določena je bila demarkacijska črta: do hrvaške mejne reke Drave. Delegacija je podpis premirja pogojevala, »da do sklenitve mirovne pogodbe sntanta prizna dotedanje mejne Madžarske (z izjemo Hrvaške in Slavonije) in jo zaščiti pred eventualnimi nemškimi . . . ali južno-slovanskimi napadi«. V veljavi naj ostane madžarska zakonodaja in javna uprava bodi v madžarskih rokah do sklenitve mirovne pogodbe (M. Károly: Vera brez upanj, 1985, str. 143—145). S tem je bila za nepredviden čas odložena usoda pripadnosti Prekmurja in to je vplivalo na kolebljivost slovenske—Maistrove—vojske, da bi zasedla slovensko etnično območje z Monoštrom. Nekako spoštovanje tega dogovora je »motilo« delegacijo kraljestva na mirovni konferenci.

Bolj izsiljeno kot dozorelo, politično pripravljeno ujedinjenje je kmalu spreminjalo »zmsgovalce« nad dualistično monarhijo v »premagance« s strani kaj malo demokratičnega vladanja v Kraljestvu, ki se je z Vidovdanko ustavo preimenovalo v kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (po zasnovi Krfske deklaracije). S pripravljanjem imenovanja prve vlade Kraljestva se je mobilizacijska jugoslovanska ideja odkrivala kot političns zmeta nekaterih njenih zagovornikov in začetnih uresničevalcev. Z imenovanjem vlade (do sprejema V. ustave se jih je menjalo šest) je zmsgala centralistično-unitaristično usmerjena državna politiks. To se je pokszalo kaj kmalu z januarskim razpustom narodnih vlad. Regent Aleksander je v drugi polovici januarja imenoval s pristojnostmi izredno okrnjeno (le 4 oddelki — poverjeništvá) deželno vlado v Ljubljani in s tem so bili formalnopravno odpravljeni zadnji elementi slovenske državnosti, kar pa je nasprotovale regentovim zagotovitom v Adresi razglasitve ujedinjenja.

Zarsdi raznih interesov in različnih obveznosti Antante na Balkanu ter notranjih razmer so Krslestvo po dsljšem času priznale: najprej ZDA, Anglija ter Frsncljs šele junljs 1919.

Splošna stavka železničarjev in aprilaska množična demonstracija na Zaloški cesti je vplivsla na zblíževanje treh odločujočih strank v Sloveniji (v njih že vidna močna diferenciacija) in 10. maja so zaradi poenotenja interesov sklenile sporazum o nenapadanju—odstrsnitev razrednih nasprotij.

Leta 1918/19 je ujedinjenje razgibalo prebivalstvo v Radgonskem kotu in na šlršem Murskem polju (Boreci, Ljutomer, Radenci, Radgona). Tamkajšnjim manifestacijsm so se v večjem številu pridruževali prebivalci iz Prekmurja in se s svojimi željami in izjavami za priključitev Jugoslaviji solidarizirali z manifestanti. Z njimi pa ni bilo nobenega kasnejšega samozvanega voditeljs.

Z zasedbo nemške Radgone so bill Maistrovi vojaki še bližje Prekmurju.

Hrvati niso bili zadovoljni z določeno demarkacijsko črto in prostovoljci so proti koncu decembra zasedli Medjimurje in na tem območju rešili problem meje. Uspela akcija je vzpodbudila enoto kapetana Jurišlća, ki je samovoljno krenila v Prekmurje in brez odpora zasedla M. Soboto, odkoder pa so jo s težjimi zgubami kaj kmalu pregnali madžarskl vojaki. Jurišlčlvtvnu pohodu se niso priključevali domačini z željo po osvoboditvi. Nekako vzporedno s to akcijo je tudi demobilizlrani madžarski oficir J. Godina z Blstrice poskušal s svojimi prostovoljci vzpostaviti jugoslovnsnsko oblast v domačem kraju. V dneh Jurišlčlveve zasedbe so se tudl Maistrovi vojaki premaknili do Cankove. Vsekakor bi bilo treba pojasniti, zakaj med temi akcljami ni prišlo do povezave in tudi skupnega nastopa. Maistrovi vojaki so »operirali« po Prekmurju, saj je Štajersko obmejno poveljstvo

SHS 23. januarja 1919 sporočilo vladi v Ljubljano: »Pri akciji na Prekmurškem so bili ujeti stotnik z devetimi možmi« (vrnjeni so bili 1. 4.). Nikakor pa ni mogoče prezreti, da je bilo več vzpodbud Maistru naj zasede Prekmurje s Porabjem (Kukovec 18. 1. pri Maistru). 1. Jerič in M. Kúhar sta »na lastno roko«, na dan Cankarjevega pogreba obiskala vlado in vojaško poveljstvo in predlagala zasedbo Prekmurja. Dobila sta vtis, da tam »sploh niso vedeli kje je Prekmurje.« Narodna vlada je o Prekmurju razpravljala (predvsem o mejah) 4. januarja in to bolj mimogrede pod tč c. Še istega meseca je predsedstvo vlade sporočilo Kúharju, »da ni nobenega dvoma o tem, da mora Prekmurje v celem obsegu pripasti državi SHS« (Maistrov arhiv). Kljub takemu trdnemu optimizmu pa vlada ni razmišljala, kaj šele, da bi kadrovsko in gospodarsko pripravila priključitev tega območja Sloveniji. Tudi za Kleklov krog je značilno, da ni imel nobenega temu ustreznega akcijskega načrta. Omejevala ga je legitimnost in predvsem pa poslušnost cerkveni hierarhiji in skoraj brezmejno zaupanje v poštenost in pravičnost mirovne konference pod odločujočim vplivom Wilsona.

Na obeh straneh Mure je osvojilno odmevala obljuba o delitvi zemlje veleposestev. Več realnosti je bilo na Madžarskem, kjer je Károly najprej začel deliti svojo veleposestniško posest.

Vsebina jesenskih Novin je bila z ozirom na prejšnji katoliški konservativem sredi dnevnih dogajanj, vendar ne brez določenega strahu pred revolucionarnim razpletom začetih družbenih sprememb. Tako (24. nov.) že opozarjajo, da je treba podpirati vlado proti tistim, katerim ta še ni dovolj radikalna in opredeljevati se je treba do tistih, ki »hočejo več včiniti«. Januarja so Novine že nezadovoljne, ker je iz dneva v dan vse slabše, obljube se ne izpolnjujejo. Med poročili pa je zelo malo o nekaterih zborovanjih (Grad z udeležbo Porabcev), ki so bila v jesensko zimskem času. Na teh — izrazito v Beltincih — se pojavijo bolj spontani vzkliki za Jugoslavijo kot pa izraz akcijske organiziranosti in smotrne usmerjenosti k združitvi.

O začasni razglasitvi madžarske republike bi moral dokončno odločiti s splošno volilno pravico izvoljeni parlament. V pripravah na volitve so Novine pozivale naj po farah ustanavljajo narodne svete. Seveda ne kot organe, ki naj zamenjajo staro oblast, ampak kot začetek političnega organiziranja predvsem katoliškega prebivalstva. Vsebino predvolilnih priprav so oživljali sestavki o samoodločbi narodov (Novine 8. in 29. dec.). Poudarjeno je bilo: Prekmurci smo Slovenci — narod, ki ima enake pravice kot drugi... da dobijo svojo avtonomijo: »po zakonu zajamčeno, cerkveno, šolsko, kulturno in upravno avtonomijo« v okviru Madžarske, kar je bilo potrjeno z odgovorom na zborovanje v Radgoni (Novine, 12. jan. 1919), kjer je bila močno naglašena zahteva po priključitvi k Jugoslaviji.

V okviru madžarskih teženj in prizadevanj po ureditvi manjšinskih vprašanj, se je sredi januarja zbralo v Črensovcih nekaj duhovnikov in so sprejeli načrt avtonomije Slovenske krajine (o tem posebej: dr. Kyovsky, Kokolj, dr. Titl in drugi). Objavljeni načrt ni zaznavno mobiliziral prebivalstva. Vsebinsko pa je realizacija previdno zagotovljena z določbo mirovne konference in to bodisi v Madžarski ali v Jugoslaviji. To naj bi bila avtonomna županija pod vodstvom duhovščine in zaščito njenih nekdanjih pravic. Podpisniki načrta so čez dober mesec začeli preklicevati svoje podpise in nadaljnji razvoj v diktaturo proletariata je odpisal tudi ta načrt. Ponovno pa ga je oživljala politična propaganda v času zasedbe in predvsem v pripravah na volitve za konstituantno. Pomen načrta prekmurske avtonomije je pojasnil J. Klekl: »Skupni nastop duhovščine v zadevi avtonomije, ki naj bi jo prejela Slovenska krajina, je v naših krajih zaježil jugoslovansko gibanje, kakor je želela oblast« (Zagovor, 1941). To priznanje je bolj verjetno kot napihovanje zaslug za osvoboditev Prekmurja.

Vlada diktature proletariata je pohitela z volitvami vaških svetov. V Prekmurju so bile razpisane 2. aprila. Čez teden dni so bile že končane in tako so v mnogih krajih kar imenovali vanje člane narodnih svetov ali pa tem ustrezne občane. V redkih primerih so bile prvič izvoljene tudi ženske.

V času boljševiškega režima dobiva interes za Jugoslavijo protiboljševiški značaj in to izraziteje v obmurskih vaseh. Z nastalim režimom je bolj sodelovalo goričko prebivalstvo kot dolinsko. To je bilo posebej izraženo s številnimi preiskavami, sodbami in migracijami v času okupacije Prekmurja in kasnejšega vala belega terorja. Nezadovoljstvo z novim režimom so najprej izrazili madžarski nacionalisti z nemirom v Lendavi. Sredi aprila pa se začno skoraj množično zbirati v Ljutomeru prebegli prebivalci obmurskih vasi in snujejo »intervencijski načrt slovenskih legionarjev,« ki so se v pričakovanju pohoda osvoboditve Prekmurja tudi dogovarjali s predstavniki antante in ustanovili prekmurški narodni svet. Zaradi resnih opozoril, da ne morejo dobiti pričakovane potrebne pomoči so se sredi maja v glavnem razšli (večina se ja vrnila domov) nekaj pa jih je odšlo v sokolsko legijo v Štrigovo, kjer začno s pripravami za kasnejše organiziranje orlovstva v Prekmurju. Ko je Maister kasneje zbiral podatke o teh dogajanjih so mu sporočili: »Kake izrazite organizacije ni bilo. Vse samo bolj priložnostno. Organizacija protovoljcev, ki jo omenja Horvat Pavel, nič resnega« (J. Godina, Malstrov arhiv). Klekl je v že navedenem zagovoru pojasnil: »... niti jaz, niti duhovščina, niti ljudstvo v takratnih razmerah ni napravilo niti anega koraka za jugoslovansko vprašanje. Tedaj je bilo namreč samoodločanje po Wilsonovem načelu podlaga vsaki ljudski pravici« (Klekl, 1941, 14). Mnoge Kleklove izjave je treba sprejemati z določeno rezervo, čeprav stalno poudarja, da govori čisto resnico.

Po Károlyijevem odstopu so se v slovenskem tisku (Slovenec, Štajerski gospodar, Murska Straža ... in v poročilih obmejnih vojaških organov vladi), množile izmišljotine o boljševiški strabovladi v Prekmurju. Objave pa so presegle tudi vsako sprejemljivo mero in tako je Murska Straža (28. jun.) objavila, »da so bile vesti o domnevnih nasiljih v Prekmurju le deloma resnične, večinoma pa glede strahot pretirane«.

Mirovna konferenca

Na mirovni konferenci je od začetka, z občasnim razpustom (junija 1919) sodelovala decembra imenovana vladna delegacija in to kot delegacija kraljevine Srbije (od maja naprej delegacija Kraljestva SHS).

Delegacija je bila kaj slabo pripravljena na tako veliko in »premeteno« diplomatsko srečanje, bila je brez načrtov in brez potrebne taktike za uveljavitev skupnih interesov. Nasprotno bila je močno obremenjena s parcialnimi nacionalnimi interesi posameznih članov. Po sestavi, vplivu v delegaciji in mednarodnim priznanjem je dominiral srbski (bil tudi najmočnejši) del. Po vsem tam je bila delegacija kaj slabo seznanjena z delom konference, predvsem njenih posameznih in pomembnih organov, in tako je njano delo bilo polno ugibanj, zgrešenega taktiziranja in tudi nesporazumov glede nujnih mnenj in stališč. Pri mnogih mejnih vprašanjih tudi ni imela med interesi velikih ustrezne ali pa sploh nobene podpore. Na njeno enotnost je vplivalo tudi obveščanje osrednje vlade po večih kanalih in po teh so prihajala tudi različna stališča.

Prekmurje je v razpravah bilo skoraj iz dneva v dan tesneje povezano s sprejemabami na Madžarskem. Pri tem se je močno čutil interes Francije po dominantnem vplivu v Evropi po vojni.

V objavljenih dokumentih delegacije je Prekmurje zelo skromno zajeto. V Memoaru (Krizman-Hrabak, 1960, 329 — —) o revendikacijah kraljestva SHS, je

Prekmurju namenjenih le 27 vrstic slabe utemeljitve. Zahteve po Prekmurju je otežkočalo tudi, ker tamkajšnji Slovenci niso bili kot narodnost zajeti v zadnjem popisu.

V objavljenih dokumentih (Krizman . . .) je nekaj podatkov, kako je bila dvomljiva usoda Prekmurja: izgubili bomo Prekmurje (17. 3.), enako v poročilu dr. Smodlake (19. 3.). Po družbenopolitičnih spremembah na Madžarskem so drugačni toni. Delegacija se odpove Monoštru v zameno za Lendavo (18. 5.). Za tem sporočilo vojnemu ministru: »Imam siguran izveštaj, da smo dobili Prekmurje«. Na seji delegacije so sklenili (11. 7.), »da se zatraži vojna okupacija Prekmurja« in naslednjega dne so poslali tako noto (št. 596).

Navedena dejstva bi bila nepopolna brez opozorila na željeno in pripravljano antantno intervencijo proti boljševiški Madžarski. Aprila je F. d' Esperey odredil, da mu vojno ministerstvo podredi tri divizije zaradi intervencije proti Madžarski. Vlada je pristala na eno pehotno divizijo in konjeniško brigado. Zaradi splošne stavke železničarjev in splošnega odpora naprednih sil, je vlada kmalu preklicala svoj pristanek; deloma tudi, ker vojska ni bila kadrovsko niti materialno pripravljena. Igra okrog udeležbe pri intervenciji je vplivala na taktiko delegacije. Delegacija je utemeljevala zahteve s priborjenimi zaslugami, predvsem srbske vojske, etničnimi in narodnostnimi načeli in pri tem bila tudi deležna podpore pri izseljencih v Ameriki. Računica pa je bila kaj nesigurna, saj bi z udeležbo v intervjenskem pohodu lahko kaj hitro izničila trdne argumente.

Slovenska vlada ni bila povsem pasivna. Aprila je sklenila, naj Žerjav brzojavi v Beograd, da bi z vojaško intervencijo rešili »naše rojake v Prekmurju.« Dr. Matija Slavič je (3. 6.) poslal zaupno pismo Maistru (in še nekaterim): »Že pred enim mesecem sem Vam pisal, da bi zasedli Prekmurje. Danes delegacija jako obžaluje, da se to ni zgodilo takrat, ko je antanta prosila, da bi SHS šli proti ogrskemu boljševizmu« in mu svetuje naj stori kot na Koroškem.

Prekmurje je bilo okupirano šele avgusta. Slavič je po vojni zapisal, da so bili v Pokrajinskem narodnem svetu v Mariboru prepričani, »da je treba zasesti te kraje, ki jih hočemo imeti v Jugoslaviji« in sporazumno z Maistrom je obiskal vlado v Ljubljani, ki pa zaradi »usodnega oportunitizma tega ni smatrala za nujno.«

Ideja o antantni intervenciji z jugovzhodne strani je bila vse manj pomembna zaradi nezadržnega prodiranja iz romunske in češke strani. Vse bolj pa se aktualizira vojaška zasedba Prekmurja (julijsko dopisovanje med Beogradom in delegacijo) in barantanje s Koroško. Predsedstvo deželne vlade je min. preds. Protiću in vojvodi Mišiću sporočilo (št. 087773, julija): »Doznavamo da antanta traži sodelovanje naše kraljevine kod intervencije protiv Madžarske« in meni, da bi bilo možno »degarniziranje« koroške fronte z dvema divizijama v primeru, če veliki zahtevajo plebiscit samo za cono B s Celovcem.

V nekaterih domačih razpravah (tudi novejšega datuma) je neutemeljena trditev, da je predvsem po Slavičevi zaslugi Prekmurje pripadlo Sloveniji. Ob omenjanem barantanju nikakor ni mogoče zanemariti pomena in vloge, ki sta ga imela pri določanju prekmurskih meja (sprejete julija) dr. Cvijić in predvsem osebni Wilsonov prijatelj M. Pupin (Kovačić, Klemenčić).

Dne 2. avgusta 1919 je sekretariat mirovne konference službeno obvestil našo delegacijo o sklepu Vrhovnega sveta o dovoljeni okupaciji Prekmurja. General Pešić je 9. 8. obvestil vojnega ministra: »... možemo smatrati, da sve granice definitivno rešene« (Mitrović, str. 178).

In 17. avgusta 1919 »prvo nedeljo po vkorakanju jugoslovanske vojske« se je v Beltincih (tja prispel tudi civilni komisar Lanjšić) zbralo 20.000 Prekmurcev in se zahvalilo jugoslovanski vojski (dravska in savska divizija) ter proglasilo osvoboditev Prekmurja in njegovo priključitev Jugoslaviji.

Zasedba-okupacija

Osrednja vlada ni mogla obvladati celotnega območja kraljestva; to je tudi razumljivo z ozirom na razmere in odnose nastale po ujedinjenju. Slovenija je bila najbolj oddaljena in tudi posebej razgibana zaradi urejanja meja in nezadovoljstva delavcev in podeželja. Zaradi vsega navedenega se je deželna vlada obdržala z dejansko malo zmanjšanimi pristojnostmi kot jih je imela narodna vlada. V Beogradu so slabo poznali slovenske razmere, Ljubljana pa tudi ni bila preveč radodarna s poročili. Obratno se beograjski administraciji tudi ni mudilo z odgovori, razen ministrstvu za notranje zadeve.

Prekmurje sta zasedli dravska in savska divizija (lendavsko območje). Tako je nastalo neenotno zasedbeno območje tudi z narodnostnega vidika. Na območju zasedbe po hrvatskih enotah so uvajali svojo upravo, v glavnem pa obdržali prejšnjo. Ker doma uprave niso mogli poenotiti, je prekmurska delegacija obiskala Beograd in intervenirala.

Mirovna konferenca je dovolila zasedbo »neprijateljskega državnega teritorija« kraljestvu in ne njenim upravnim enotam. V tem je bil osnovni problem, kako in po katerih zakonih upravljati zasedeno ozemlje. Pogostoma je bilo omenjano mednarodno pravo in to je treba spoštovati, saj zasedeno območje še ni definitivno »dodeljeno« in ga ni mogoče povsem inkorporirati v obstoječi upravno-pravni sistem kraljestva.

Glede urejanja razmer na zasedenem teritoriju ja bilo najbolj zapoeleno ministrstvo za notranje zadeve (nadalja tudi skrajšano: mnz.). Zaradi neenotnega upravljanja Prekmurja (nadalje skrajšano: P.) je omenjeno ministrstvo (2. 9.) brzojavno interveniralo v Ljubljani: »da tvori ves po vojaštvu zasedeni upravni del P. do ustavne ureditve upravno enoto«. Poverjeništvu za n. zadeve deželne vlade (8368, 3. sept.*) je nadalje obvestilo, da se »ima P. upravljati samostojno, to je po dosedaj tamkaj v veljavi stojećih zakonih«.

Ker so se razprave nadaljevale: koliko zasedenega ozemlja in v koliko spada pod upravo vlade v Zagrebu oziroma Ljubljane, je ministrstvo brzojavno interveniralo (9152, 2. sept.): »spor zaradi prekmurskega ozemlja naj se zavira, ker poleg notranjega razdvajanja spravlja na zunaj v pomnoženo opasnost posest tega ozemlja.« S to brzojavko je bilo odrejeno, da mora deželna vlada v Ljubljani sporazumno z vojaško upravo dodeliti civilnemu komisarju potrebno »uredništvo in uslužbenstvo«.

Ves čas zasedbe je prihajalo do nesoglasij z vojaško oblastjo in samovoljo posameznih poveljnikov. Najbujši primer je bil v Lendavi, ko je poveljnik izsilil aretacijo in interniranje 40 oseb v Srbijo, kjer so morali živati na lastne stroške. Vojska se je kaj malo zmenila tudi za določbe mednarodnega prava. Tako je komanda Murska posadka zahtevala, naj komisar izvrši vsa pripravljajna dela za regrutacijo, ki naj se tudi izvede. Civilni komisar je interveniral v Ljubljani (795, 15. okt.): »meni ne pristoja, ali ne nasprotuja tako rekrutiranje v vojaško zasedenem ozemlju, dokler ne odkaže mirovna konferenca po sklenjenem miru z Ogrsko Prekmurja definitivnim potom državi SHS, določilom mednarodnega prava,« in se sprašuje, kako bo to vplivalo »na izid morebitnega plebiscita, kateri po dosedanjih izkušnjah glede ukrepov mirovne konference gotovo ni izključen«. Vesti o regrutaciji so sprožile množično dezertiranje mlajših z obmajnega območja, ki se niti po splošni amnestiji niso dosti vračali. Regrutacija se je začela (Razglas 2. jul. 1920) in izvedla še pred prenehanjem okupacije.

* Tako skrajšano navedeni dokumenti so iz fascikle V Arhiva SR Slovenije.

Vojska je bila na zasedenem predelu močno angažirana: zasedba obsega vse ceste in poti — koliko le to zmore stalež (vojaško poročilo vladi, 233/1. 29. sept.). Prekmurje je bilo skoraj hermetično zaprto.

Iz Beograda so večkrat ponovili opozorilo (brzjavka mnz. 421, 20. okt. 1919.) deželni vladi: »da ji je bila poverjena posredna briga, da se prehodno vzdrži tam uprava. Naroča se zato predsedstvu, da v imenu osrednje vlade nadzira poslovanje civilnega komisarja, da ne bode samovoljno upeljeval novih predpisov, ki niso v skladu z ogrskimi zakoni. Za Prekmurje namenjene javne organe se more namestiti šele po odobritvi osrednje vlade, kateri naj se stavi tozadevne predloge. Civilni komisar ima o svojem poslovanju poročati tudi direktno semkaj, redno vsakih štirinajst dni in ob izrednih slučajih takoj.« S takimi »statutarnimi« določbami se deželna vlada ni nikoli strinjala.

Civilni komisar je (23. avg.), že po uspešnem ukinjanju madžarske uprave, predlagal vladi popolno ukinitve vseh nekdanjih državnih organov in odstranitve madžarskega osebja. Uradniki so po navodilu Budimpešte predajali posle in urade brez odpora in le z glasnejšimi protesti. Sredi septembra so bili prevzeti že vsi uradi »po naši upravi«. Prevzemu uprave je sledil prostovoljni odhod (v koliko niso odšli že prej) uradnikov, večino pa so izgnali. Poverjeništvu za n. zadeve je z brzjavko sporočilo civ. komisarju (8442, 5. sept.), da jih je obiskala delegacija prekmurskih Slovencev z dr. Slavičem in predlagala »naj bi se obdržalo tudi nekaj prejšnjih ogrskih uradnikov, posebno z ozirom na to, ker poznajo pravne in krajevne razmere. Veliko teh zna baje slovensko in se jih, v koliko se morejo smatrati zanesljivim lahko obdrži, vendar ne na vodilnih mestih«. Komisar pri odločanju naj upošteva predloge gerentov in njihovih sosvetov in se sporazume z vojaškim poveljstvom.

Večino madžarskih uradnikov, ki so se umaknili ali bili izgnani, so madžarske oblasti nameščale v obmejnem pasu, kjer so nekateri ostali in se z okupatorsko upravo vrnili 1941.

Če so do avgusta strašili oblast »boljševiški vojaki« in pred njimi domačini, ki so se vrnili iz ruskega ujetništva, so po zasedbi prebivalce iz meseca v mesec vse bolj ustrahovalno vznemirjali raznovrstni ruskocecarski emigranti, ki so prevzemali vodilnejša mesta v upravi in tudi v obmejnih vojaških enotah.

Kmalu so zasedeno P. začeli obiskovati poverjeniki vlade in ugotavljali skorajda porazno stanje.

Poročilo poverjenika za socialno skrbstvo (P. 12943, 6. okt.) je močno vznemirilo komisarja in njegovo administracijo ter delno tudi vlado.

Poverjenik je ugotovil: madžarska uprava je uničena, uradniki izgnani in svojo upravo šele postavljamo in v vsej upravi je velik kaos.* Poverjenik je opozoril, da bi oblasti morale glede jezika tolerirati mentaliteto prebivalstva, v šolah pa izključno vpeljati pisno slovenščino. O tem je razpravljala vlada, ali brez večjega učinka.

Deželna vlada je bila zavzeto »zaposlena« z že omenjeno brzjavko (št. 421) min. za nz.. Na dveh sejah so odločili: »P. si želi popolnoma tako upravo kot pri nas in da se uporabljajo naši zakoni . . . tem zahtevam naj se ugotovi in zato naj se uporabljajo *via facti* naši zakoni, v koliko so izvedljive, kar po danih razmerjih tudi haški konferenci« (Izpisek zapisnika 127 seje, 22. okt.). Ponovno so o tem razpravljali, ko se je iz P. vrnila delegacija, ki jo je vodil tedaj že bivši predsednik vlade dr. Brejc. Predsedstvo (v naprej preds.) je poslalo v Beograd (vse pogosteje namesto Beograd) daljšo obrazložitev (12829, 12. nov.) svojih stališč:

* Pošta je prihajala v P. preko nemške Radgone. Paketni promet pri poštini uradih se je začel šele 12. novembra, pisemski nekoliko prej. Pisemska pošta je iz Ljubljane prispela na Goričko v najboljšem primeru v 8 dneh. Večina sol ni imelo dovolj učiteljev, nekatere so bile celo brez njih in več kot 30 % šoloobveznih otrok ni obiskovalo pouka. Vojska je bila tudi v nekaterih šolah.

»... smatramo P. kot pokrajino, kl pripada našemu kraljestvu« in se potrjuje z ureditvijo uprave »po naših zakonih... v principu naj se uporabljajo tam veljavni zakoni, v kolikor pa to ni mogoče, zlasti vsled tega, ker naše uradništvo ogrskih zakonov ne pozna, se bo postopalo po naših zakonih, kar odgovarja tudi določbam haške konference« — Če predsedstvo ne dobi nasprotnih navodil, ostane kot je navedeno. Osrednja vlada je zamujala z odgovori, ali pa sploh ni odgovarjala.

Ljubljanski vladi se je mudilo z inkorporiranjem P. in je (28. okt.) predlagala, naj se »civilni komisariat pretvori v okrajno glavarstvo« in kasneje (21. nov.) z utemeljitvijo: »Civilni komisarji se nameščajo samo začasno v okupiranem ozemlju in so po svoji funkciji podrejeni okupacijski vojaški oblasti. Civilni komisar za P. ima po svojem bistvu popolnoma značaj rednega političnega oblastva prve stopnje.« Okrog tega so se pogostoma vrteli vse do 1. junija 1921, ko je bilo ustanovljeno okrajno glavarstvo po avstrijskem upravnem sistemu s sedežem v M. Soboti in z izpostavo v D. Lendavi.

V odnosu do zasedbe in vzdrževanja te v P. se izražajo slovenske avtonomne težnje proti centralizmu osrednje vlade; skratka odsevajo razmere in odnosi, ki jih je trenutno prekrilo ujedinjenje.

Nikakor pa ni dopustno, če bi prezrli iredentično-revizionistično gibanje v podporo madžarskim stališčem na mirovni konferenci, kjer je nasprotoval priključitvi P. kraljestvu renegat, znan matematik in fizik, prof. Mikola Sándor (Aleksander, roj. v G. Petrovcih), ki je tudi izdajal svoji vendski teoriji ustrezen mesečnik Domovina, katero so v večjem številu vnašali na zasedano območje. Kmalu je bila na Madžarskem ustanovljena revizionistična liga s posebno aktivnostjo ob meji.

Min. za notranje zadeve, oddelek za Slovenijo, je ponovno opozorilo deželno vlado (515, 10. feb. 1920) o sklepih ministrskega sveta z dne 12. decembra 1919 in poudarjeno določilo, da se P. upravlja kot: »... upravna celota za sebe i upravljaje se izključno po zakonima koji su bili do sada na snazi u toj teritoriji« saj jih lahko menja le centralna vlada. Civ. komisar (upravnik) oziroma njegov pomočnik mora »potpuno poznavati« tam veljavne zakone in obvladati madžarski jezik. Delovno področje komisarja določa Mln. za notranje zadeve, ki ga tudi imenuje. Komisarju so podrejena vsa oblastva z izjemo pošte in drž. železnic. (MNZ 103—19, 19. feb. 1920.) V istem aktu je bilo tudi obvestilo, da je regent Aleksander imenoval upravnika za P. F. Schitnika (voditelj okrajnega glavarstva Kranj), ki te funkcije ni dolgo vršil, saj je 21. marca nenadoma umrl (poročilo pov. za n. zadeve MNZ.)

Določeno je bilo (U. list 20. 8. 1919), da civilni komisar imenuje sosvet tj. prekmurski parlament, ki naj določi za vsako občino gerenta (občin 174) in kdo od dotedanjih uradnikov ostane še zaposlen. Sosvet se je konstituiral 25. 8. 1919 in tretjič, tudi poslednjič, se je sestal 17. 3. 1920. Njegove naloge pri imenovanju gerentov in njihovih sosvetov je opravil komisar s pomočjo vojaške oblasti (predvsem orožništva) in nekaterih klerikalnih politikov. Struktura sosveta (večina kat. duhovniki in nekaj protestantskih pastorjev) ja ustrezala moči klerikalne politike v Sloveniji. To se je izražalo tudi v Novinah, ki so izhajalo s precejšnjo denarno podporo vlade.

S prevzemom uradov, odhodom in množičnim izgonom prejšnjega uradništva (tudi slovenskega porekla), pretrganjem gospodarskih, predvsem trgovskih zvez, se je stopnjevalo in zaostrovalo nezadovoljstvo okupiranega prebivalstva. V pokrajini so imeli dvojen denar (krone monarhije in brezvredan boljševiški beli denar). Pri menjavi so bili ljudje močno prizadeti. Primanjkovalo ja življenjskih potrebščin.

Narodna vlada je med prvimi akti objavila (31. okt. 1919) Razglas, da vsi dosedanji zakoni in vse dosedanje naredbe ostanejo v veljavi. Pravno kontinuiteto je potrdilo tudi Narodno veče v Navodilu (tč. 10) delegaciji za sklepanje o ujedinjenju. S to proklamacijo je bila »nova smer jasno deklarirana« (E. Kardelj, 1957, 321).

Ob dokončnem dovoljenju zasedbe P. so vojaške oblasti določile, da ostanejo ob zasedbi še nadalje dotedanje madžarske oblasti, vendar pod nadzorom jugoslovanskih organov. (V. Vinaver, 1071, 80 . . .).

O tem, kako in kaj na zasedenem teritoriju narodna vlada ni imela jasnega stališča, ne znanja in bila v celoti nepripravljena. Nejasnost je izražena tudi v poročilih nekaterih njenih poverjenikov, ko so ji poročali o svojih obiskih na tem območju. Tako poverjenik za soc. skrbstvo (12943, 5. okt. 1919): »... Naši uradi v P. niti prebivalstvo tamkaj ni na jasnem, kateri zakoni danes veljajo . . . sodna uprava je promulgirala veljavnost zakonov v Sloveniji . . . Spričo le dejanske okupacije tega ozemlja, katero končno veljavno nam še ni prisojeno, nasprotuje po mojem mnenju mednarodnim odnošajem in zakonom, da bi se naši zakoni proglašali za tam veljajoče. Ker pa nimamo uradnikov, ki bi poznali ogrske postave in, ker se naši uradniki gotovo ne bodo mogli ukvarjati s študijem teh postav, bi po mojem mnenju bilo potrebno, da se via facti uveljavijo vsi naši zakoni za P. in da se našim, tam poslušajočim v obliki instrukcije to naznani.« Tudi poverjeništvu za notranje zadeve (12997, 6. nov.) je opozorilo vlado: »... da bi bilo in sicer v prvi vrsti uvesti v P. tudi naše zakone, ker z ogrskimi zakoni že zato ne bo šlo, ker jih nihče ne pozna. Kako naj se to izvede, o tem bode morala na vsak način sklepati celokupna vlada.« Nimam dokumenta, kdaj in kako je reagirala vlada na navedeni opozorili.

Poverjeništvu za pravosodje je uvedlo »slovenske zakone« na temelju čl. 43 priloge k IV Sporazumu haške konference o zakonih in običajih vojne na kopnem 18. okt. 1907 (. . . dr. M. Škerlj, 1928.). Omenjeni člen določa, da je okupant, ko je oblast dejansko prevzel, dolžan podvzeti vse ukrepe, ki jih je zmožen, da vzpostavi in zagotovi, kolikor je to možno, javni red in varnost ob spoštovanju veljavnih zakonov, razen če mu je to absolutno preprečeno (doc. dr. Türk, Inštitut za mednarodno pravo, 3. feb. 1988.). Dr. M. Škerlj je bil mnenja: »Nepoznavanje jezika zakonov in nemožnost spoznavati zakone, je pač absolutna prepreka«.

Z odhodom in izgonom sodnikov so se izpraznila sodišča. Tudi odvetniki niso mogli nadaljevati z delom. Civilni komisar je iz začasnega sedeža v G. Radgoni brzojavno prosil vlado naj na zasedeno območje pošljejo vsaj enega kazenskega sodnika, ker so brez vsakega sodnika. Kmalu so našli sodnike in poverjenik za pravosodje je poslal svojega predstavnika, da »na mestu prouči razmere in posebno« po katerih zakonih naj sodijo sodniki. Skoraj istočasno je predsednik višjega sodišča (na temelju akta mnz. 6/152, 2. sept.) sporočil vladi: »Sodstvo naj se vrši, kolikor je mogoče po sedanjih v P. veljavnih zakonih«. Poverjeništvu za pravosodje je objavilo (19. sept.) Naredbo o začasni ureditvi sodstva v Prekmurju (30. jan. 1922. je zakon »nadomestil naredbo«), z njo je bilo določeno: »Na zasedenem ozemlju je uradni jezik slovenski odnosno srbohrvatski. Strankam, ki prebivajo na zasedenem ozemlju in ne razumejo teh jezikov je dovoljeno podajati vloge v nemškem in madžarskem jeziku. Sodišča pa rešujejo vse vloge v slovenskem jeziku.« Odvetniki, ki so bili do srede septembra vpisani v odvetniški register, lahko nadaljujejo z zastopanjem po vpisu v imenik odvetnikov zbornice v Ljubljani. Vpisanih jih je bilo deset. Civilni komisar s tem ni bil zadovoljen in je protestiral pri vladi (1950/19; 21. nov.), ker ti imajo slabšo izobrazbo kot je »predpisana pri nas«, govoriijo le »neko spakedrano, pomadžarjeno prekmurščino« in nekateri med njimi so »najhujši madžaroni«. Čez nekaj časa so nekateri bili med

interniranci in leta 1921 med devetnajsterico v nedokazanem veleizdajniškem procesu.

Vlada je na 126 seji (Izpisek AS V/12.746; 13. okt. 1919) sklenila, da se via facti vsi v Sloveniji »veljajoči« zakoni in naredbe uporabljajo na zasedenem teritoriju. Na ljubljansko sporočilo ministrstvo za pravosodje ni odgovorilo.

Ker še vedno ni bilo sporazuma o upravi zasedenega teritorija, je vlada na omenjeni seji izrazila željo, da se vodstvo civilne uprave poveri Sloveniji oziroma upravniku, ki temeljito pozna gospodarske in politične razere v P. in naj ne bi bil »ne politični uradnik in ne duhovnik.«

Ob vsem, je bilo vprašanje, kdo naj in kako reši nerešene pravne zadeve na sodiščih. Kmalu so našli rešitev in v P. sta prišla dva sodnika iz Novega Sada in rešila spise. Inštanca je bilo novosadsko sodišče (pov. za pravosodje vladi, 4382/19. 3. nov. . . Dr. M. Škerlj . . .).

V osnutku takoimenovane Kleklove avtonomije za Slovensko krajino je bila med prvimi zahteva: »Sklepanje civilnih zakonov preneha takoj ob sprejemu avtonomije«. O tem so razpravljali na prvi seji sosveta in komisar je sporočil vladi (302-1919), da se oba generalna vikarja, ki ju je postavil sombotélski škof (pod njegovo neposredno jurisdikcijo je bila katoliška cerkev še nekaj časa), strinjata »že od mene stavljeni predlogi, da vnaprej vodijo matrike župni uradi in da se sklepajo zakoni fakultativno v cerkvi ali pri politični oblasti«.

V osnutku avtonomije je bila tudi zahteva, da se podržavljene šole vrnejo cerkvam (katoliški, protestantski in izraelski) in okrog tega ter uporabe prekmurskega narečja ob knjižni slovenščini v šolah in uradih je bilo veliko in občasno žolčnih razprav do leta 1941. Beograd je vztrajal na decembrskih sklepih ministrskega sveta o upravljanju zasedenega P. Ljubljanska vlada se s tem ni strinjala in naj navedem le dve njeni razpravi in sprejeta stališča. Preds. vlade je z daljšim poročilom (2480; 26. feb. 1920) seznanil min. za notranje zadeve, da po mnenju vlade ne bi bilo prav, če bi bilo P. kot nova enota s posebno upravo. Ker je min. svet vztrajal naj ostane »poraba madžarskih zakonov tudi v naprej nedotaknjena«, ker mirovna pogodba z Madžarsko še ni podpisana in ljudstvu se ne sme »imputirati novih njemu neznanih zakonov«. Na to odgovarja predsednik: »Uvidevam in priznavam, da je bila velika netaktnost civilnega komisarja (dr. Lanjšič — op. V. Š.), da je dopustil sklepati na nekem upravnem zborovanju, da naj se odpravi civilni zakon, ki je dopuščen po madžarskem občnem državnem zakoniku«. Nekoliko drugačno je bilo o tem poročilo pov. za notranje zadeve (10. apr.): »... v koliko bi se posameznik te nove uredbe ne hotel poslužiti, sklene lahko še vedno zakon pred politično oblastjo«. Znan ni nobeden predpis, ki bi določal pristojne organe in postopek. S tem bi morali rešiti tudi vpis v matično knjigo.

Glede uporabe prava na drugih področjih je predsednik v obravnavanem poročilo utemeljeval: »... polletna praksa naše uprave v P. je pokazala, da je bilo naše tamošnje ljudstvo tako malo udeleženo na državni upravi in da zlasti kake resne obče avtonomije ni poznalo, da se je z veliko radostjo poprijelo upravnega sistema, ki obstoji v Sloveniji. Kar se pa tiče madžarskih političnih zakonov, jih ljudstvo sploh ni poznalo« in ni »najmanjše pritožbe s tega stališča, da se ignorira poprejšnji položaj«. Predsednik je bil mnenja, da madžarski civilni zakoni morajo ostati, sicer so razlike tako majhne, vsaj za ljudstvo, ki niti ni opazilo po katerem zakonu jim sodijo sodniki.

S predsednikovim poročilom niso bili zadovoljni v Beogradu in vlada je po ponovni razpravi odklonila decembrske sklepe ministrskega sveta (6625; 10. jun. 1920) in min. za notranje zadeve je sporočila, da tega niso izvršili, ker je predsedstvo deželne vlade »vložilo proti temu odloku motiviran ugovor z dne 9. 4. 1920 pod št. 2986.«

Po tem ni bilo več »časa, ne potrebe« za tovrstno razpravljanje, saj je bila vsa politika že zavzeta s pripravami volitev v konstituanto in osnutov ustave. V Prekmurju je obveljala vpeljana praksa.

Stroške uprave v zasedenem P. je krila osrednja vlada (dopis pov. za notranje zadeve 11480, 31. jan. 1920 in 6625, 10. jun. 1920). Glede razlik v pravu, pa le ni bilo tako enostavno. Anton Koder, prvi notar, je decembra 1920 predaval v Narodni čitalnici v M. Soboti o razlikah med slovenskim in madžarskim pravom.

Sedaj se je tega lotil prof. dr. Janez Nemeč in njegova raziskava je nadaljevanje mojega sestavka.

Ko so ob 20 letnici Jugoslavije ocenjevali preživeto obdobje, je predsednik apelacijskega sodišča, dr. V. Golia v zvezi z razvojem pravosodja v Sloveniji zapisal: »Poverjeništvu za pravosodje je imelo ob prevratu srečno misel, da je razširilo vse na njenem območju veljavne zakone na pridruženo Prekmurje ter rešilo s tem tam splošno narodovo vprašanje sodne ureditve. Razpravljanje o pravilnosti uveljavljanja naših slovenskih partikularnih zakonov na prekmursko ozemlje je danes samo še teoretično vprašanje . . .

Nikomur ne prihaja na misel, da bi osporaval veljavnost našega partikularnega prava v prekmurskem sodnem okrožju, ki pa je danes deloma že izmenjeno z enotnimi jugoslovanskimi zakoni.«

Dr. Škerlj pa je bil v tistem času nekoliko bolj kritičen, ker »Umestno bi bilo, da se v Sloveniji veljavni zakoni in predpisi tudi formalno z zakonom razširijo na Prekmurje«; kot npr. zakoni kraljevine Srbije. To se ni zgodilo in nek avtor je z upravičeno ironijo zapisal: tako ni bila zedinjena Slovenija. Precej časa »se je še pisalo«: Slovenija, Štajerska in Prekmurje.

V prenekaterem delu o razvoju jugoslovanskega prava in pravnega sistema je brez pomislekov navedeno, da je v Vojvodini kot tudi v Prekmurju veljalo madžarsko pravo.

Okupacija Prekmurja bi brez skromnega opisa ekonomskih, družbenih in političnih razmer ostala močno oguljena podoba.

Ob zasedbi je bilo v pokrajini okrog 40 % bajtarjev in 11 veleposestnikov je posedovalo okrog 28.000 ha prekmurske zemlje. Zaradi tega je bila agrarna reforma temeljna motivacija politične aktivnosti. V skladu z osnutkom Kleklove avtonomije Slovenske krajine, je bila zahteva: zemlja naj se deli samo Prekmurcem in delijo naj jo le ti. Kasneje je Klekl opozoril, da je pri agrarni reformi treba biti previden, ker si ljudstvo marsikaj boljševiško razlaga. Pri delitvi zemlje se morajo upoštevati obveznosti, ki jih imajo veleposestniki, kot patroni, do cerkva in duhovnikov. Čez leta se je pokazalo, da je agrarna reforma — taka kot je bila izvedena — postala pomembni temelj duhovnega in ekonomskega siromaštva.

Gospodarsko neutemeljene in politično neprepričljive socializacije v času diktature proletariata so močno poslabšale razmere v že z vojnimi dajatvami prizadeto pokrajino. Z odprtimi rokami in usti so prebivalci pričakovali od nove države izboljšanje, vsaj v preskrbi. Na zasedenem območju ni bilo nobene večje preskrbovalne organizacije. Trgovina je bila v glavnem v rokah Židov. Zasedba je presekala vse poti in povezave. Izredne težave so se pojavile z uvozom čez 200 vagonov zasluzka sezonskih delavcev. Tako ne preseneča poročilo civ. komisarja vladi (27. dec. 1919): »tukaj ni dobiti za nobeno ceno in pod nobenim pogojem najnujnejših življenjskih potrebščin, katere so v vseh drugih delih države ali pa saj v Sloveniji v zadostnih množinah na razpolago«. Čez nekaj mesecev je moral celo prepovedati izvoz vseh živil iz obmejnega pasu.

Zasedeno območje je začela oskrbovati Gospodarska zadruga iz G. Radgone, ki je ustanovila tri filiale v Prekmurju. V zadrugo so se vključevali tudi posamezniki. Nek posestnik iz Bakovec je bil v začetku 1920 leta kaznovan s 24 urami zapore in odvzemanom 129 jajc, ker jih je kot član zadruge nesel čez Muro.

Prehod čez nastale zasedbene meje je bil možen le z dovolilnicami. Februarja 1920 je c. komisar objavil, da lahko preskrbi 8 dovolilnic za župane, ki bi se hoteli seznaniti, kako na drugi strani Mure delajo občinski tajniki. Prekmurje je še jeseni 1920. bilo zaprto območje. V Novinah (3. okt. 1920) je bil objavljen poziv Prekmurcu naj pomisli, kako bo mogoče živeti, če ne more iti nikamor, »čez Muro te ne pustijo, vojaki ti odvzamejo vse brez usmiljenja . . . čez Muro nas ne pustijo brez izkaznic in te človek težko dobi . . . poleg vsega pa nas sekira, izziva podivjano vojaštvo.«

Politično življenje v pokrajini so krojile tudi cerkvene razmere (18 katoliških, 10 protestantskih in 2 izraelski fari; kalvinci so spadali pod fare onstran meje). Določena verska nestrpnost med katoličani in protestanti je narastala ob sprejemanju cerkvenih zakonov ob koncu XIX. st. Za tem v odnosu do Tkalčevega upora, kjer so nekateri Goričanci pomagali rdečim, da ga zatro, v njem pa so sodelovali nekateri obmurski prebivalci. Protestanti (v Prekmurju okrog 25 % prebivalstva) so se oklepali goriškega narečja in ga tudi branili. Po vsem, vendar znanstveno nedognani stopnjl narodnostne zavesti, se jim še danes pritika, da so konservativci in da so bili madžaroni. Tako ocenjevanje se je preneslo na starejše izseljeniške generacije v Ameriko. To vsekekor ni v ponos našim raznovrstnim družbenim znanostim, da nočemo razščistiti tega. Vsekakor pa je nesporno, da so bili že v času predvolilnih agitacij pred letom 1914 zelo nezaupljivi do katoliške cerkve in družbene politike. Res pa je tudi, da so bili nekateri pastorgi in protestanti (tudi katoliški — Slepce, Krantz . . .) proti vključitvi Prekmurja v krajstvo. Ali je to bila posledica narodnostnega prepričanja ali le izraz nezadovoljstva z razmerami; ne vemo zanesljivo. V prvih mesecih okupacije je bila med prebivalstvom močno odmevna propaganda, da bodo prebivalci morali prestopiti v pravoslavno vero kot naj bi se to že prisiljevalo v nekaterih delih nastale države. Civilni komisar je poročal vladi (2965; 17. dec. 1919), da je med protestanti zelo huda propaganda proti naši državi, predvsem nekateri pastorgi, ki so nezaupljivi in celo državi nevarni so »pod stalnim policijskim nadzorstvom«.

V ospredju koncentrirani napadov so postali Židje (i. 1910 jih je bilo okrog 1000; 1921. leta ie 642, od tega 87 % v Beitincih, Lendavi in M. Soboti). Pred leti jih niso trpeli kot trgovce, goljufe in podobno. Pod zasedbo pa je njihova verska pripadnost bila sinonim komunista, boljševika. Že v letaku Ogrskim Slovencem (pred zasedbo) je bilo opozorilo »Židov se čuvajte! Med zasedbo so jih z administrativnimi ukrepi šikanirali (začasna prepoved izvrševanja obrti, preiskave). Komisar je sporočil vladi (302/19; 19. sept. 1919): »Dela se nato, da se odstranijo boljševiki in komunisti« in ilustracijo nezaupanja ljudem komisarjeva ocena iz istega poročila: »Največja teškoča tiči pač v tem, da nimamo v celem P, niti enega človeka, ki bi nas pri našem delu podpiral . . .« (Novine so 1. jan. 1920) objavile, da so pobegnili bivši boljševiški Židje, preden jih je oblast zaprla. In komisar je na uradno opozorilo sporočil vladi (5908; 15. jul. 1920): »dobro se zavedam, da je moja dolžnost pobljati židovstvo«.

Nova oblast se je srečala z raznovrstnimi sovražniki. Med najnevarnejšimi so bili komunisti (c. komisar vladi: 302; 19. sept. 1919). V kasnejšem poročilu je že razširjen krog sovražnikov (1524; 10. nov. 1919): »V deželi sami je mnogo madžaronov, židov, Nemcev (1921. leta 1000), protestantov in komunistov, kateri delujejo ves čas proti naši državi. Duhovščina vseh vrst veroizpovedi je do malih izjem (6—7 k. duhovnikov) nasprotno in nezanesljivo . . . V M. Soboti ni niti 8 zanesljivih mož, katere bi se lahko prevzelo v svet gerenta«. Komisar tudi ni bil zadovoljen z gerenti-župani, ki »so neuki ljudje, ki bi še v tako poljudni obliki previdno sestavljene navodila napačno tolmačili«. Na drugi seji sosveta (okt. 1919) so sestavili 4 skupine (med 17 člani čez 40 % duhovnikov), ki naj bi preverile, kateri gerenti naj še ostanejo. Toda na isti seji je bil že protest, da vaščani ne marajo

županov, ki bi jim jih postavljali žandarji. Toda ta organizacija je bila temeljni kamen oblasti c. komisarja in kasneje v glavnem tudi sreskim načelnikom.

Med tolikimi sovražniki je civ. komisar tudi ustrezno ukrepal z izgoni. Pri-tožbe niso zalegle. Ko so Novine objavile javen protest je bila številka zaplenjena in uvedena cenzura. Ko je reagirala vlada ji je komisar pojasnil (1383/20; 21. feb. 1920.): na splošno se ni izganjalo rojenih v Prekmurju . . . stranke so morale dokazovati svojo osebno (ali po možu) domovinsko pravico . . . pomote so bile mo-žne,« je bila v začetku okupacije silna agitacija proti nam, kateri je bilo mogoče priti v okom le na ta način, da se je proti krivcem z vso strogostjo in naglico po-stopalo« pri tem pa ni bilo mogoče pri »stotinah primerov« preverjati dokumen-tov. Tudi po tem pojasnilu so bili še masovnejši izgoni.

Komisar je rabil za tako ukrepanje tudi ustrezne organe. Najprej je zahteval vzpostavitev in okrepitev policije in za tem je obvestil vlado (1603/20; 22. feb. 1920), »da od vseh varnostnih organov v Prekmurju ni niti eden večš madžarske-ga jezika . . . posebno tajna policija sploh ne more delovati, ako nima na razpolo-go detektivov, kateri znajo tudi madžarski« in prosi naj mu pošljejo nekaj takih mož.

Razpoloženje prebivalstva so vznemirjala tudi občasna poročila iz Pariza o negotovi usodi Prekmurja. K temu so svoje tudi prispevali vdori in vpadi večjih in manjših oboroženih skupin iz Madžarske. Tako je proti koncu novembra 1919. večja enota celo za nekaj časa zasedla Lendavo. Vse to vznemirjanje prebival-stva ni prenehalo z ratifikacijo trianonske mirovne pogodbe. Nadaljevalo se je med delom razmejitvene komisije (končala s podpisom razmejitvenega protokola v Zagrebu 8. jul. 1924.) Nezaudovoljno prebivalstvo je reagiralo (1920. leta) z oboroženima napadoma na orožniški postaji (Bodonci, Puconci) in z množičnimi demonstracijami (1921. leta) pred razmejitveno komisijo (M. Sobota, Prosenja-kovci, Puconci, Trdkova, V. Dolenci). Nemire in demonstracije je spremljala in seveda tudi vzpodbujala na Madžarskem uradno ustanovljena revizionistična li-ga. Z ozirom na poročilo, ki ga je komisija poslala v Pariz, je dr. Slavič opozoril na nevarnost, ki preti Prekmurju. Med delom razmejitvene komisije se je, že po podpisu sanžermenske mirovne pogodbe, oglasila Avstrija z zahtevo o priključi-tvi treh nemško naseljenih obmejnih vasi.

Z zasedbo se začne tudi strankarsko, politično organiziranje prebivalstva. Iz preteklosti je duhovščina ohranila temelje ljudske stranke (Nép párt) in na njih gradila inačice kmečke zveze (ustanovljena 1905 kot politično organiziranje slo-venskega kmečkega stanu). Pod tem imenom je na Štajerskem nastopala kleri-kalna ljudska stranka. V Novinah se je že septembra pojavil daljši članek o nuj-nosti organiziranja kmečke zveze po farah s podporo duhovščine. Vrstijo se se-stanki in hitro se množijo krajevne organizacije, da je bila že januarja 1920. okrajna konferenca in konstituiran okrajni odbor pod predsedstvom J. Klekla st. S pretežno gospodarskega programa je proti koncu predvolilne agitacije za kon-stituantno bila prekmurskim »potrebam« ustrezno konstituirana Koroščevo SLS.

Najprej se začno organizirati klerikalno-katoliške organizacije, ki so dobiva-le in razvijale zasedbi in kasneje razmeram ustrezen kolorit. Med prvimi se za-čno organizirati orli kot odseki katoliških izobraževalnih društev. »Orel se izle-gel« v začetku junija 1919 v sokolski legiji v Štrigovi. Septembra je bil v Črensov-cih že skupen nastop z ljutomerskimi telovadci in februarja 1920. je bilo ustano-vljeno orlovsko okrožje za Prekmurje.

S precejšnjo zakasnitvijo za orli nastajajo sokolske organizacije; predvsem iz »prišlekov«. Kmalu so Novine objavile, da se organizaciji izključujeta na teme-lju odnosa »vere v Boga in izpolnjevanju njegovih zapovedi«. Sokolsko društvo je izrecno svobodomiselnost in se za boga ne briga (Novine, 25. jul. 1920). Na takih teme-ljih se je razdelil tudi teren organizacij in volilni poligon tekmecev.

Poliziranje prebivalstva je postajalo pomembnejše s sklicem (1. marca 1920) Začasnega narodnega predstavništva z nalogo, da pripravi volitve za ustavodajno skupščino. Volitve so bile razpisane za 28. november 1920.

Vsebina predvolilne propagande v Prekmurju vse jasneje izraža inkorporiranje domače vsebine avtonomiatičnega gibanja iz Károlyijevih časov v uveljavljane politike SLS, da »slovenska celota dobi kot upravna enota avtonomijo z vlado in pokrajinsko skupščino«. V okviru slovenske avtonomije mora obstajati posebna prekmurska avtonomija. V Novinah (9. marca 1919) je bila že opredelitev in razmejitev odnosov do avtonomije: »kdor napada našo avtonomijo, napada našo vero...« To pa je tudi eden izmed temeljev objavljenih sestavkov v Novinah predvolilnega časa; predvsem v zadnjih tednih. Avtonomija po pojmovanju Novin (3. okt. 1920) pomeni, »da obdržimo krščanske šole in se nam ne bo treba bati, da bi prepovedali verouk v šolah kot je to napravil Pribičević v Srbiji.« Pravico do posebne avtonomije v avtonomni Sloveniji so Novine (10. okt. 1920) utemeljile: »Že lansko leto smo povdajali in jo zahtevali od Ogrov in izjavili: če pridemo pod Jugoslavijo ravnokaj želimo popolno avtonomijo«. In to kot »edna županija /vármegey/ štera de ravnala sebé« in taka je postala del programa Kmečke zveze (Kašče naša Kmečka zveza, tč. 4, Novine 21. nov. 1920.)

Na 33 voliščih se je volitev udeležilo 6481 volilcev (okrog 49 %) od 17314, ki so delili svoje glasove po skrinjicah sedmih strank. Volitve so se vršile še nekako v okupacijskem času (Mir podpisan 4. junija, madžarski parlament ratificiral trianonsko pogodbo 15. nov. in podpis v pariškem zunanjem ministrstvu 26. jul. 1921) in zanimiva je njihova »demokracičnost«. Volilni zakon je določal, da volilno pravico imajo polnoletni moški, seveda po polletnem prebivanju v kraju volitev (izjeme niso bile v prid delovnemu človeku, ampak ruskocearskim migrantom itn.). Velika razlika je bila med pogoji za aktivno in pasivno volilno pravico. Volilne pravice niso imele osebe, ki so se po mirovni pogodbi (ta še ni bila ratificirana v času volitev) lahko izselile v matično državo; skratka pripadniki manjšin. Kako je to izgledalo v Prekmurju, kjer je živela številnejša madžarska narodnost, naj je to izgledalo v Prekmurju, kjer je živela številnejša madžarska narodnost, naj ilustrira nekaj podatkov. Na volišču (na žalost ni točnih podatkov, katera naselja ali deli teh so bili vključeni v kako volišče) v Lendavi je bilo dejanskih volilcev 395 (moških preb. 1170) in volilo jih je 215. Še bolj porazno je za Čentibo (m. preb. 463), kjer je imelo volilno pravico 52 moških prebivalcev in 46 oddalo glas. Za konec ilustracije še volišče v Dobrovniku (v Dobrovniku, kraju 766 m. preb.), kjer je imelo volilno pravico le 41 oseb in od teh jih je glasovalo 6. (Novine, 5. dec. 1920).

To obdobje prekmurske zgodovine še ostane izziv raziskovalcem, saj nekatere arhivi so še zaprašeni (dr. M. Slaviča, vojaški in v tujini). Vendar velika je škoda, da smo veliko zamudili, aaj bi orumenele dokumente pojasnjevati moralo gibanje in življenje ljudi tega časa; all skoraj jih ni več kot živih prič.

Literatura:

- Arhiv
 Socialistične republike Slovenije, fasc. V, narodna-deželna vlada. Pokrajinski arhiv Maribor, Maistrov arhiv.
 Pokrajinska in študijska knjižnica, Murska Sobota, fasc. predvojne Jugoslavije (8, 18...)
 E. Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, DZS 1957.
 Kleki Jožef: Važnejši dogodki slovenske pokrajine v Železni in Zala županiji v času od 20. 8. 1914 do 25. avgusta 1941... Odgovor ne obtožbo... v madžarščini fasc. 4086 a, prevod fasc. 85 a, Pokrajinska knjižnica v M. Soboti.
 France Klopčič: Spopad delavstva in nameščenstva v Sloveniji, aprila 1920, Komunist, priloga 10. 4. 1980; Slovensko meščanstvo in meje Slovenije... Komunist 30. 10. 1981.

- Miroslav Kokolj in Bela Horvat: Prekmursko šolstvo, PZ, M. Sobota 1977.
 Miroslav Kokolj: Prekmurski Slovenci 1919—1941, PZ, M. Sobota 1984.
 Franc Kovačič: Prekmursko vprašanje, Slovenec 26. 8. 1919.
 Bogdan Krizman: Pitanje granica Kraljestva SHS poslije prvog svjetskog rata, Beograd 1974.
 dr. B. Krizman i dr. Bogumil Hrabak: Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu, Beograd 1960.
 Vasilij Melik: Izidi volitev v konstituanto 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1/1982, str. 42—48.
 Andrej Mitrović: Razgraničenje Jugoslavije sa Madžarskom i Romunijom 1919—1920, Novi Sad 1975.
 Janko Pieterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, SM 1971, 65 let velike slovenske odločitve, Delo 29. 10. 1983.
 Janko Prunk: Slovenski narodni programi, 2000, Lj. 1986.
 dr. Matija Slavič: Prekmurje, Lj. 1921.
 dr. Ljubljanka Trgovčević: Srbski znanstveniki in nastajanje jugoslovanske države 1914—1920 (iz zbornika Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije).
 Lojze Ude: Boj za severno mejo 1918/19... Kronika 2/1976, str. 84—89. dr. Vuk Vina-
 ver: Jugoslavija i Madžarska 1918—1933, Beograd 1971

Zborniki:

- A magyar nacionalizmus kialakulása és története, Budapest 1964, str. 289—315.
 Beller Béla: Az ellenforradalom nemzitiségi politikájának kialakulása, Budapest 1975.
 Mihajlo I. Pupin, Ljubljana 1989 — sestavek Matjaža Klemenčiča.
 Revolueionarno vrenje v Pomurju v letih 1918—1920. PZ, M. Sobota... prispevki: Kolkolj, dr. Kyovsky in de Simonffy.
 Boj za Maribor 1918—1919, Maribor 1988... prispevki: L. Ude, dr. Makso Šnuderl, Janez J. Švajncer.
 Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1930... prispevek D. Trstenjak.
 Slovenska krajina... uredil V. Novak, Beltinci 1935... prispevek dr. M. Slavič.
 Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928... prispevek dr. M. Škerlj.
 Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939... prispevek dr. P. Golia.
 Tone Zorn: Nekatera vprašanja vključevanja Prekmurja v kraljevino SHS v luči dokumentov deželne vlade za Slovenijo, ČZN 1973, str. 306—318.
 Iz šolske problematike v Prekmurju po priključitvi k Jugoslaviji v letih 1919—1922, ČZN 1/1984, str. 59—57.

PREKMURJE — 1918—1920

S u m m a r y

In our historiography some questions of the history of Prekmurje, important also for the Slovene sociopolitical history, are worked up rather badly and that before all the relations between the Slovenes under the Austrian and those under the Hungarian part of the dualistic monarchy. And this all till the final annexion with the ratification of the treaty of peace of Trianon.

When the armistice with the republic of Hungary was concluded, the demarcation line was fixed too and Prekmurje remained outside of it. It shared afterwards the fate of a lot of changes in the Hungarian State and developed its own movements.

On the conference of peace in Paris, where the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes appeared rather disunified and inefficiently, the fate of the appurtenance of Prekmurje was several times questionable. There was more hope when the entente under the French influence prepared itself for a military intervention against the republic of councils (of the Soviets) — the Hungarian dictatorship of the proletariat. In this campaign also the military units of the Kingdom should take part. First the government agreed to it, but soon revoked the agreement because of the strong opposition of the workers and the population at all. In the debates about the annexion of Prekmurje «vegitated» the interventional idea, till it became unnecessary because of the quick progress of the counterrevolution, supported by the interventional raid from the Rumanian and the Czech side.

In July 1919 the delgation revived the already months old idea about the military occupation of Prekmurje with a note, which the Supreme Council of the conference of peace ap-

proved and at the beginning of August it approved also the embarkment of the army of the Kingdom.

The army occupied the province on August 12th and till the annexion the regime of an occupation governs on that territory. The regional government tended and also worked to incorporate Prekmurje totally (administratively and legally) into the Slovene ethnic room. The government in Beograd was opposed to it because it thought that it administers Prekmurje directly through the regional government and till the conclusion of the treaty of peace the Hungarian law of this province must remain valid and which, if necessary, only the government in Beograd may change. All the time of the occupation this dissonance between the governments was open and remained so because of the election into the constituency and the »difficulties« of the central government, so as the regional government in Ljubljana had wished.

After the final annexion of Prekmurje to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, they »forgot to rally« by an act the regulation and law, introduces.

PRAVO V PREKMURJU PO 12. AVGUSTU 1919

Janez Nemeč*

UDK 347.61497.12 Prekmurje/"1919"

NEMEC Janez: Pravo v Prekmurju po 12. avgustu 1919. (Das Recht im Prekmurje nach 12. August 1919.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, str. 54—64.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor obravnava s pravnega vidika stanje, ki je nastalo v Prekmurju potem, ko je jugoslovanska vojska leta 1919 zasedla pokrajino. Na sodiščih so namesto madžarskega prava uporabljali avstrijsko pravo, ki je bilo v marsikaterih določbah drugačno. Na konkretnih primerih obravnave zapušinskih zadev ugotavlja razlike in prikazuje tudi posledice za obravnavane stranke.

UDC 347.61497.12 Prekmurje/"1919"

NEMEC Janez: The law at Prekmurje after 12. august 1919. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, p. 54—64.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

From the legal point of view the author treats the state which occurred in Prekmurje, after the Yugoslav army had occupied this province in the year 1919. In the law-courts the Austrian law was used instead of the Hungarian one and it was in many a provision different. On concrete examples of treating the legacy matters he states the differences and shows also the consequences for the treated clients.

1. Vprašanje veljavnega prava

Jugoslovanske čete so z odobritvijo mirovne konference v Parizu, 12. avgusta 1919 zasedle Prekmurje. Zato bi moralo po splošnih načelih mednarodnega javnega prava v tej pokrajini, kot zasedenem ozemlju, še nadalje veljati madžarsko pravo.

Pri tem nastane bistveno vprašanje, katero madžarsko pravo je veljalo 12. avgusta 1919 v Prekmurju, ali pravo pred madžarsko socialistično revolucijo ali pa pravo, ki ga je ustvarila madžarska sovjetska republika. Dne 22. marca 1919 je namreč svet ljudskih komisarjev oklical Sovjetsko republiko Madžarsko. Po kontrarevoluciji in ob intervenciji antante, zlasti po vdoru čehoslovških in romunskih čet, so na Madžarskem vzpostavili prejšnji režim in je že prve dni avgusta 1919 začela sindikalna vlada Peidla odpravljati socialistični pravni red in ga menjati s prejšnjim. Ta prehod na stari pravni red je Friedrichova vlada v celoti končala najkasneje do 10. avgusta 1919. Za Železno županijo, v katero je sodil večji del Prekmurja, je vojaško poveljstvo v Szombathelyju dne 6. 8. 1919 razglasilo, češ da so v veljavi vsa pravila, zakoni in uredbe, ki so veljali pred 21. 3. 1919. Ob zasedbi so torej v Prekmurju že v celoti vzpostavili prejšnjo kapitalistično pravno ureditev, zato bomo pri kasnejšem opisovanju upoštevali le to pravo.

V času okupacije Prekmurja je imelo kraljestvo SHS že več ali manj rešeno svojo pravno ureditev. Pri tem je veljalo splošno načelo, da je vsak del kraljestva

* Dr. Janez Nemeč, zaslužni profesor Visoke ekonomsko-komercialne šole Maribor

SHS ohranil svoje prejšnje pravo. Zato so veljali v Sloveniji tudi po osvoboditvi bivši avstrijski predpisi. Tako je veljal za civilno pravo zlasti avstrijski splošni državljanski zakonik (ODZ) iz leta 1811 z novelami iz leta 1914, 1915 in 1918 medtem, ko je trgovinsko pravo urejeval avstrijski trgovinski zakonik iz leta 1862. V Vojvodini in Međimurju je ostalo madžarsko civilno pravo, ki temelji na običajnem pravu in se manifestira zlasti v odločbah najvišjega madžarskega sodišča (t. i. kraljeve kurije) ter na nekaterih posamičnih predpisih. Za trgovinsko pravo je veljal madžarski trgovinski zakonik iz leta 1875 (zak. čl. 37/1875).

V Prekmurju bi moralo torej po zasedbi 12. avgusta 1919 obveljati madžarsko pravo. Takšno načelo je že pred zasedbo Prekmurja objavilo slovensko poverjenišтво za notranje zadeve v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani št. XXV. z dne 17. 12. 1918 (str. 54/203), ko je izrecno določalo, da vsi dotedanji zakoni in predpisi ostanejo v veljavi, kolikor jih narodna vlada v Ljubljani ne bi spremenila. Seveda je poverjenišтво mislilo takrat le na avstrijsko pravno ureditev, ki je veljala do takrat v osvobojeni Sloveniji.

Po zasedbi Prekmurja je uprava za Prekmurje pri deželni vladi Slovenije v svojem sklepu št. 2480 z dne 28. 2. 1920 prevzela sklep ministrskega sveta SHS z dne 12. 12. 1919, češ naj ostane v Prekmurju uporaba madžarskih pravnih predpisov tudi vnaprej nedotaknjena. Sklep med ostalimi omenja, da so razlike »kazenskega in občega državljanskega zakona« med pravom, ki se uporablja v Sloveniji in med madžarskim pravom, »za široko maso tako majhne, da ljudstvo niti ni opazilo, če sodniki sodijo npr. po istem zakonu, kakor v Sloveniji«. Takšno stališče pa ni pravilno. Madžarska namreč sploh ni imela splošnega državljanskega zakonika, temveč je madžarsko pravo temeljilo na običajnem pravu, ki se je odražalo zlasti v odločbah najvišjega sodišča (kraljeve kurije). Tudi vsebinsko se je madžarsko civilno pravo zelo često bistveno razlikovalo od avstrijskega prava.

V Prekmurju bi moralo torej po zasedbi in tudi po kasnejši združitvi v novo državo SHS ostati v veljavi madžarsko pravo. Takšno mnenje najdemo tudi v povojni pravni literaturi, objavljeni v ostalih delih naše države, zlasti v Vojvodini. Tako npr. dr. Ivo Milić v svojem delu »Pregled madžarskega privatnega prava« (Subotica 1921) izrecno zatrjuje, da velja madžarsko civilno pravo v Prekmurju (imezuje ga Zamurje), Međimurju, Baranji, Bački in Banatu. Prav tako ugotavljata tudi dr. Bogdanfi in dr. Nikolić v delu »Opšte privatno pravo, koje važi u Vojvodini« (Pančevo 1925), da madžarsko civilno pravo velja v Vojvodini, Međimurju in Prekmurju. Seveda vse to velja le za tisto madžarsko pravo, ki ni bilo naperjeno proti našim narodom in ki ga v novi državi niso razveljavili oziroma spremenili z novimi pravnimi predpisi.

Slovenski pravniki, ki so bili premeščeni v Prekmurje, madžarskega prava niso poznali, zato so se na vse kriplje trudili in iskali vse mogoče razloge, da bi upravičili uporabo avstrijskega prava. Marsikje so njim šli na roko tudi klerikalni krogi, ki so storili vse potrebno, da bi kar najhitreje odpravili madžarske predpise o civilni poroki, o možnosti razveze katoliške zakonske zveze in tudi verski pripadnosti otrok iz mešanib zakonov ter uvedli avstrijsko rešitev o cerkveni poroki in ostalih vprašanjih rodbinskega prava. Upravičenost uporabe avstrijskih predpisov je zagovarjal tudi prof. dr. Škerlj, ki je sicer priznal, da bi morali v zasedenem ozemlju po načelih mednarodnega javnega prava še nadalja uporabljati madžarsko pravo, vendar po njegovem »napoznavanje jezika zakonov in nemogućnost spoznavati zakone, ja absolutna prepreka«, ki dovoljuje uporabo drugih, dopustnih zakonov. Pri tem prof. Škerlj vsekakor ni upošteval okoliščine, da so bili tudi slovenskim pravnikom dostopni madžarski predpisi v srbohrvaščini, saj so jih v Vojvodini uporabljali od nastanka kraljestva SHS.

2. Madžarsko pravo, ki naj bi veljalo v Prekmurju

Če želimo boljše spoznati madžarsko pravo, ki je veljalo v času zasedbe Prekmurja, si moramo na kratko ogledati njegov razvoj. Madžarska je tudi v začetku vladanja Habsburžanov zadržala svoje pravo, ki temelji na običajnem pravu in ima zlasti v rodbinskem in tudi v dednem pravu nekaj značilnosti pravnega pojmovanja Madžarov še iz časa Arpadovičev. Seveda je madžarsko pravo sčasoma prevzemalo določene ureditve od drugih narodov, pri čemer so prevzemali tudi nekatere rešitve rimskega prava, predvsem v stvarnem in obveznostnem pravu.

Pojavila se je potreba, da bi zbrali in zapisali veljavno običajno pravo. Zato je po nalogu Vladislava II. takratni protonotar Werböczy zbral veljavno madžarsko običajno pravo in ga leta 1517 sam izdal kot »Opus tripartitum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae«. Werböczy je svoje delo že leta 1514 predložil kralju, vendar to delo ni bilo nikoli uzakonjeno, pač pa je madžarska sodna praksa v celoti prevzela pravno ureditev po Tripartitumu in je do leta 1848 madžarsko pravo temeljilo na tej neuradni zbirki. Za civilno pravo je zanimiv prvi del zbirke, ki prikazuje plemiško zasebno pravo. Sodna praksa je pravna pravila Tripartituma razširila tudi na neplemiče.

Po objavi Tripartituma je dalje razvijalo madžarsko pravo najvišje sodišče (kraljeva kurija), ki je izdajalo načelne odločbe (imenovali so jih »decisiones«). Marija Terezija je naložila kraljevi kuriji, naj zbere vse veljavne načelne odločbe. Kurija je sistematično zbrala načelne odločbe v zbirki »Planum Tabulare sive Decisiones Curiales«. Marija Terezija je leta 1769 to zbirko tudi potrdila. Madžarska sodna praksa te zbirke ni štela za pravni kodeks, temveč le za zbirko veljavnega običajnega prava.

V prvi polovici 19. stoletja so želeli Madžari posodobiti svoje več ali manj srednjeveško pravo in so resno delali na osnutku nove pravne ureditve. To delo je prekinilo leto 1848, ko je po porazu Madžarov, cesar Franc Jožef odpravil madžarsko samostojnost in je teritorij »velike« Madžarske razdelil na 4 kronске dežele. Absolutizem je uvedel na Madžarskem avstrijsko sodstvo in zakonodajo. Avstrijske pravne predpise so objavljali v zveznem uradnem listu (Reichsgesetzblatt), ki je izhajal v 10 jezikih, seveda tudi v madžarščini. Pri uvedbi avstrijskega prava je značilen cesarski patent z dne 29. 2. 1852, ki izrecno uvaja na Madžarskem avstrijski ODZ. Leta 1860 je Franc Jožef z oktobrskim patentom ukinil veljavnost avstrijskega prava in zopet uvedel madžarsko pravo. Pri tem je nastalo vprašanje, katero madžarsko pravo naj uporabljajo sodišča in drugi organi, saj so marsikatera pravna pravila, ki so veljala do leta 1848, že zgubila svoj pomen. Prav zaradi tega so na zahtevo Franca Jožefa sestavili pravno komisijo iz sodnikov kraljeve kurije in drugih vodilnih madžarskih pravnikov, ki naj bi sestavila začasna pravila o uporabi madžarskega prava. Pravna komisija je sicer s svojim sklepom vzpostavila prejšnja madžarska pravna pravila, zlasti madžarsko običajno pravo, zbrano v Werböczyjevem Tripartitumu, in tudi pravo, ki ga je ustvarilo najvišje sodišče s svojimi načelnimi odločbami, vendar je pri tem upoštevala spremenjene okoliščine. Madžarski parlament je sprejel sklepe državne pravne komisije leta 1861 za zakon. Ta zakon je potrdil in razglasil avstrijski cesar v vlogi madžarskega kralja. Na Madžarskem so bili mnenja, da zakon ne velja, ker ob razglasitvi zakona Franc Jožef še ni bil kronan s sveto krono za madžarskega kralja. Pač pa so sklepe državne pravne komisije uporabljali za pravna pravila na temelju sklepa kraljeve kurije dne 23. julija 1861. Madžarska pravna teorija je menila, da so postali sklepi državne pravne komisije s tem, da jih je sprejela kraljeva kurija in da so jih upoštevala tudi vsa sodišča, veljavno običajno pravo. Če-

prav je državna pravna komisija označila svoje sklepe za začasne, so jih sodišča uporabljala tako dolgo, dokler LR Madžarska ni sprejela novih rešitev.

Sklep državne pravne komisije je zadržal nekatere predpise, ki jih urejuje avstrijsko pravo, zlasti ureditev zemljejknjižne evidence in predpise ODZ o pravicah, ki se vpisujejo v zemljiško knjigo (to so čl. ODZ 321, 322, 431, 432, 436, 440, 441, 443—446, 1448, 1487—1470, 1472 ter 1498—1500).

V nadaljevanju bomo obravnavali v glavnem le pravila civilnega prava in deloma procesnega prava in tudi nekatere pravne predpise, ki so več ali manj povezani s civilnim pravom.

Na Madžarskem so bili ob zasedbi Prekmurja značilni pravni viri zakoni, uredbe in ostali podzakonski predpisi, običajno pravo ter sodna praksa. Oglejmo si na kratko značilnosti teh pravnih virov!

V času zasedbe Prekmurja, so bili na Madžarskem v veljavi s področja civilnega prava in prava, ki je več ali manj povezano s civilnim pravom, tile pomembnejši zakoni:

- zakon o polnoletnosti (zak. čl. 13/1874),
- zakon o odgovornosti železnice za smrt in telesne poškodbe (zak. čl. 18/1874),
- zakon o javnih notarjih (zak. čl. 34/1874) ter novela tega zakona (zak. čl. 7/1888),
- trgovinski zakon (zak. čl. 37/1875),
- zakon o oporokah, dednih dogovorih in darilih za primer smrti (zak. čl. 18/1878),
- zakon o menici (zak. čl. 27/1878),
- zakon o skrbništvu (zak. čl. 20/1877) ter novela tega zakona (zak. čl. 8/1885),
- stečajni zakon (zak. čl. 17/1881),
- zakon o poravnavi izven stečaja in o spremembi stečajnega zakona (zak. čl. 5/1918),
- zakon o oderuštvi in obrestih (zak. čl. 25/1883),
- zakon o avtorskih pravicah (zak. čl. 18/1884),
- obrtni zakon (zak. čl. 17/1884),
- zakon o zapuščinskem postopku (zak. čl. 18/1894),
- zakoni o medsebojnem razmerju zakoncev (zak. čl. 31/1894, 32/1894 ter 33/1894)
- čekovni zakon (zak. čl. 55/1908),
- zakon o pravnem postopku (zak. čl. 1/1911),
- uvodni zakon k pravnemu postopku (zak. čl. 54/1912).

Na Madžarskem je veljalo pravilo, da sta lahko uredbe izdajala na temelju zakona kralj in vlada. Nekatere uredbe so čisto posegale tudi v civilno pravo. Posebno pooblastilo je dobila vlada na temelju zak. čl. 83/1912 ter 50/1914 (t. i. Lex Tisza), da je smala izdajati pomembne uredbe. To svojo pravico je vlada izkoristila zlasti za časa prve svetovne vojne.

Omenili smo že, da je imelo na Madžarskem veliko vlogo običajno pravo. Sicer so pravna pravila Werböczyjevega Tripartituma iz leta 1517 zgubila na svojem pomenu, vendar so nekatere pravne norme iz Tripartituma ostale v veljavi tudi do časa zasedbe Prekmurja. To so zlasti pravne norme o skupni pridobitvi zakoncev, o dednem pravu vdove, o zakonitosti otrok ipd.

Madžarska kraljeva kurija se ja na svojem plenarnem zasedanju izrekla, da sklepi državna pravne komisije ostanejo v veljavi tako dolgo, dokler ustavni zakonodajalec na odredi kaj drugega.

V izgradnji madžarskaga prava je imalo do konca druge svetovne vojne vidno vlogo najvišje madžarsko sodišče — kraljeva kurija. Le-ta je izdajala samo-

stojne načelne odločbe, ki niso bile povezane s konkretno pravno zadevo, izjavljala pa je svoje pravno mnenje tudi v konkretnih pravnih zadevah. Na temelju dotedanje prakse je leta 1912 izrecno uredil učinek pravnega mnenja kraljeve kurije uvodni zakon k pravnemu postopku. Ta zakon pozna samostojne načelne odločbe, ki jih sprejema plenarni senat (najmanj 2/3 sodnikov kurije) ali senat za enotnost sodne prakse (kurija je imela 4 takšne senate). Takšni sklepi so bili obvezni za vsa sodišča in so bili več ali manj izenačeni z zakoni.

Pravna mnenja v konkretnih pravnih zadevah je lahko kraljeva kurija prevzela v zbirko načelnih odločb. Tako objavljene odločbe so bile obvezne le za senate kraljeve kurije, ne pa tudi za nižja sodišča. Seveda so nižja sodišča upoštevala takšna načelna mnenja, saj so se zavedala, da bodo višja sodišča spremenila njihove odločbe, ki ne upoštevajo objavljenih načelnih odločb.

Ne bomo se spuščali v pravno naravo odločb madžarske kraljeve kurije. O tem vprašanju niti madžarska predvojna teorija ni bila enotna. Tako npr. je zanimivo stališče znanega madžarskega teoretika Szladitsa, ki je spočetka prišteval odločbe kraljeve kurije k običajnemu pravu, medtem ko jih je v kasnejših letih označeval za pravna pravila, ki nadomeščajo zakon.

3. Bistvene razlike med madžarskim in avstrijskim pravom

Avstrijski pravni sistem, ki je veljal v ostali Sloveniji, se zelo često bistveno razlikuje od madžarskega pravnega sistema, ki naj bi veljal v zasedenem Prekmurju tudi po 12. avgustu 1919. V Avstriji je ODZ iz leta 1811 z novelami leta 1914, 1915 in 1916 urejeval v glavnem vsa civilnopravna razmerja. Na Madžarskem pa ni bilo enotnega zakona, temveč so bila pravna pravila civilnega prava razmetana v različnih pravnih virih. Več enotnosti je bilo pri ureditvi trgovinskega prava, saj so madžarski trgovinski zakonik iz leta 1875 izdelali pod močnim vplivom avstrijskega trgovinskega zakonika iz leta 1862.

Navedli bomo nekaj bistvenjših razlik med avstrijsko in madžarsko civilno pravno ureditvijo v času zasedbe Prekmurja.

a) Rodbinsko pravo

Reformacija in protireformacija sta pustili na Madžarskem vidne sledove. Madžarska je v 19. stoletju v glavnem priznavala 8 veroizpovedi. Rodbinsko pravo ni bilo zakonsko urejeno, temveč je vsaka teh 8 veroizpovedi sama razvijala svoje pravo. Sodišča in drugi državni organi so priznavali posamezna verska prava in so upoštevali celo jurisdikcijo verskih sodišč in drugih verskih organov v rodbinskopravnih razmerjih. Pri tem je seveda prihajalo zlasti v mešanih zakonih do številnih spornih vprašanj. Zato je Madžarska leta 1894 sprejela 3 značilne zakone: z zakonskim členom 31/1894 so uzakonili pravna vprašanja o zakonski zvezi, z zakonskim členom 32/1894 so uredili versko pripadnost otrok in z zakonskim členom 33/1894 so izrecno prenesli vso pristojnost v zadevah rodbinskega prava na državna sodišča in ostale državne organe. Avstrijski ODZ je urejal rodbinsko pravo pod močnim vplivom katoliškega verskega prava. V času zasedbe Prekmurja je bila bistvena razlika med avstrijskim in madžarskim pravom, da je bila na Madžarskem obligatorna sklenitev civilnega zakona, medtem ko je v Avstriji veljal cerkveni zakon, kar je imelo hkrati tudi za posledico, da je madžarsko pravo dovolilo razvezo katoliškega zakona, medtem ko po avstrijskem pravu razveza katoliškega zakona ni bila možna in je ta zakon dovoljeval le ločitev od mize in postelje. Prav takšna ureditev avstrijskega prava je spodbujala katoliške kroge v Sloveniji, da so trdovratno vztrajali pri uvedbi avstrijskega prava v Prekmurju.

Premoženjskopravno sta po avstrijski in tudi po madžarski pravni ureditvi zakonca načelno neodvisna drug od drugega. Po avstrijskih predpisih (1238. čl. ODZ) velja domneva, da je žena prepustila svojemu možu upravljanje svojega premoženja. Madžarsko pravo takšne domneve ni poznalo in je bil mož upravičen upravljati ženino premoženje le na temelju posebne formalne pogodbe.

1220. člen ODZ določa, da morajo dati starši nevesti primerno doto. Madžarsko pravo je sicer poznalo tudi doto (imenovali so jo *allatura uxurea*, ne pa *dos*), vendar ta ni bila obvezna in je zavezovala le tiste, ki so se o tem pisno dogovorili.

Madžarsko pravo je poznalo zakonsko nagrado za zvestobo (*hitbér*, *Treu-lohn*), ki gre ženi po prenehanju zakonske zveze, vendar le na njeno izrecno zahtevo. Avstrijsko pravo takšne ureditve ne pozna.

Avstrijsko pravo pozna v 1233. čl. ODZ skupno premoženje zakoncev le v primeru, če tako določa posebna formalna pogodba. Madžarsko pravo pa pozna pojem skupno pridobljenega premoženja, ki se ob prenehanju zakona deli v enakem razmerju. Od tega splošnega pravila je poznalo to madžarsko pravo izjemo za plemiče in duševne delavce (odvetnike, zdravnike ipd.), za katere je veljalo pravilo skupno pridobljenega premoženja le takrat, če je bilo med zakoncema tako dogovorjeno ali če je temeljila skupna pridobitev na ženinem premoženju.

h) Stvarne pravice

Avstrijsko pravo nekoliko drugače varuje posest, kakor madžarsko. Temeljno načelo za posestno varstvo določa po avstrijskem pravu 339. čl. ODZ: »Naj bo že posest kakoršna koli, vendar ni nihče upravičen, jo samolastno motiti. Moteni ima pravico, sodno zahtevati, da se prepove poseganje in da se povrne izkazana škoda«. Avstrijsko pravo torej varuje tudi nezakonito in nepošteno posest. Posest varuje tudi pred resničnim lastnikom. Madžarsko pravo ne varuje vicioznega posestnika pred prejšnjim posestnikom in dopušča prejšnjemu posestniku, ki mu je bila posest nepošteno odvzeta (*vi, clam, praecario*), da svojo posest, če je potrebno, tudi s silo vzpostavi v roku enega leta. V posestni tožbi je madžarsko pravo dopuščalo ugovor viciozne posesti.

Kakor smo že omenili, so o stvarnih pravicah, povezanih s pravicami, ki se vpišejo v zemljiško knjigo, ostale na Madžarskem v veljavi tudi po odpravi avstrijskega prava, določbe ODZ. Pa tudi sicer med ureditvijo stvarnega prava med avstrijskim pravom in madžarskim pravom ni bilo bistvenjših razlik.

c) Obveznostno pravo

Neposlovno odškodninsko odgovornost podrobneje urejuje ODZ. Na Madžarskem takšne enotne ureditve ni bilo, temveč so posamezni zakoni urejevali odškodninsko odgovornost za svoja področja. Naštejmo le najvažnejše pravne ureditve:

- civilnopravno odgovornost za umor ali telesno poškodbo je urejal kazenski zakonik (zak. čl. 5/1878.),
- odgovornost skrbnika je urejeval zakon o skrbništvu (zak. čl. 20/1877),
- odgovornost za poljske škode in škodo, ki jo povzroča živina je urejeval zak. čl. 12/1894,
- odgovornost za gozdno škodo je urejeval zak. č. 31/1879,
- odgovornost železnice za smrt in telesne poškodbe je urejeval zak. čl. 18/1874.

Prav z ureditvijo odgovornosti železnice so v madžarskem pravu uvedli objektivno odškodninsko odgovornost, ki pa jo je kraljeva kurija s svojo plenarno odločbo št. 52 z dne 3. 2. 1917 razširila na takšen obseg, kakršnega je takrat že poznalo avstrijsko pravo.

Avstrijsko pravo pozna v 1325. členu ODZ tudi povračilo negmotne škode zaradi telesnih bolečin. Madžarsko pravo sicer izrecno ne priznava pravice na povračilo negmotne škode, vendar je sodna praksa zelo široko razlagala pojem gmotne škode in zato je vsaj deloma upoštevala tudi negmotno škodo.

Med pogodbenim pravom Avstrije in Madžarske v času zasedbe Prekmurja ni bilo bistvenjših razlik. Za ponudbo in sprejem ponudbe so veljali zelo podobni predpisi. Manjša razlika je bila pri predpogodbi, kajti madžarsko pravo ni poznalo enoletnega roka za uveljavljanje zahtevka po sklenitvi pogodbe, kakor 936. člen ODZ.

Manjša razlika je bila pri obliki darilne pogodbe. Avstrijsko pravo je zahtevalo za darila premičnin in nepremičnin notarski akt, kolikor darila nisa bila predana. Madžarsko pravo pa je zahtevalo notarski akt le za darila nepremičnin med zakoncema in zaročencema. V ostalih primerih je veljala tudi za darilno pogodbo neformalnost, tudi če darila niso bila predana.

Madžarsko pravo ni poznalo zahtevka zaradi prikrajšanja nad polovico vrednosti, kakor avstrijsko pravo v 934. členu ODZ.

č) Dedno pravo

Dedno pravo je bilo v času zasedbe Prekmurja bistveno drugače urejeno na Madžarskem, kakor v Avstriji. Navedli bomo le bistvenejše razlike.

Madžarsko pravo razlikuje zapustnikovo pridobljeno premoženje od njegovega družinskega ali linijskega premoženja (imenujejo ga »ági vagyon«). Preživeli zakonec je načelno udeležen pri dedovanju pridobljenega premoženja, medtem ko deduje linijsko premoženje le takrat, če zapustnik ni zapustil niti potomcev, niti prednikov, niti stranskih sorodnikov tiste linije, od katere izvira družinsko premoženje. Avstrijsko pravo takšne dvotirnosti pri dedovanju ne pozna.

Po madžarskem pravu je veljalo, podobno, kakor danes pri nas, da dediči pridobijo zapuščino ipso iure, kolikor je ne bi odklonili in je sodna odločba o dodelitvi zapuščine le deklaratorna. Po ODZ je zapuščina po zapustnikovi smrti pravna oseba in preide na dediče šele s trenutkom, ko jo sodišče pravnomočno prisodi.

Po madžarskem pravu je odgovarjal dedič za zapustnikove dolgove le do višine zapuščine, po avstrijskem pravu je dedič odgovarjal neomejeno, če zapuščine ni prevzel pogojno.

Madžarsko pravo je poznalo t. i. »vdovsko pravico«, kar pomeni, da je imela zapustnikova vdova pravico uživati moževo premoženje do svoje smrti oziroma do nove poroke.

Tudi pri obliki izvensodne oporoke je bila med avstrijsko in madžarsko ureditvijo razlika. Za lastnoročno pisano in podpisano oporoko avstrijsko pravo ni zahtevalo prič, madžarsko pravo pa je zahtevalo dve priči. Če je oporoko napisala druga oseba ali če je bila ustna, zahteva avstrijsko pravo 3 priče, madžarsko pa 4 priče.

4. Uporaba prava v sodni praksi

Prevzem avstrijskega prava, zlasti določb ODZ, bomo lahko dobro zasledovali pri uporabi materialnopravnih in tudi procesualnopravnih predpisov pri zapuščinskih zadevah. Omeniti moramo, da smo bili pri analizi posameznih primerov navezani več ali manj na spise soboškega sodišča, ki so urejeni pri Pokrajinskem arhivu v Mariboru, medtem ko smo spise lendavskega sodišča pregledali le na preskok, kajti ti spisi še niso sistematično urejeni.

Postopni prevzem avstrijskega dednega prava in pravil postopka bomo sledovali posebej pri spisih, ki so bili v teku že pred zasedbo Prekmurja, posebej pa pri zadevah, pri katerih so začeli sodni postopek po zasedbi.

a) Zadeve, ki so jih sodlišča začela že pred zasedbo Prekmurja

Pri številnih zapuščinskih spisih, ki jih do 12. 8. 1919 niso končali, je odločal po zasedbi Prekmurja praviloma sodnik Gavrilović, ki je prišel iz Novega Sada. Po vseh znakih sodeč je Gavrilović poznal madžarsko dedno pravo in je v zadevah, pri katerih ni bilo posebnih problemov, izdajal odločbe o dodelitvi zapuščine, pri čemer je upošteval madžarsko dedno pravo in tudi pravila madžarskega zapuščinskega postopka (zak. čl. 18/1894). Iz spisa Pk 2945 je razvidno, da je sodnik Gavrilović izdal odločbo že 2. 11. 1919, torej neposredno po zasedbi Prekmurja. Gavrilovićeve odločbe najdemo tudi v letu 1920, vendar le v spisih, ki jih je začelo še madžarsko sodišče. Odločbe je izdajal sodnik Gavrilović v srbohrvaščini. V spisih najdemo tudi odločbo v srbohrvaščini (npr. Pk 1490/5/1919 z dne 2. 8. 1920), čeprav jih je podpisal slovenski sodnik dr. Irgolič.

Zaradi zanimivosti navedimo dobesedno vsebino Gavrilovićevega »rešenja« v zadevi Pk 1490/1919, ki pa je popolnoma prevzeto po madžarskem uradnem obrazcu:

»Rešenje

Murskosobotski okrajni sud ovu ostavinu po gornjoj podeli predaje i posle pravomočnosti ovo rešenje radi sprovoda u gruntovnici ovdašnju gruntovno oblast potražuje.

Osim toga šalje ovo rešenje sa potrebnim spisima ovdašnjem poreznom uredu, da ostavinsku pristojbu prema strankama odredi, o tom stranke putem pla-težnog naloga i ovaj sud izvesti.

Murska Sobota 3. 2. 1920

Gavrilović s. r. sudija»

Sodnik Gavrilović je v zadevah, ki jih je obravnaval, citiral le bivša madžarska pravna pravila. Tudi ostali sodni akti, ki jih je sicer podpisoval slovenski sodnik, vendar so bili napisani v srbohrvaščini, so upoštevali le madžarsko pravo.

Nekateri spisi prikazujejo zanimiv vrstni red različnih pravnih opravil. Opišimo zanimiv potek zadeve Pk 1490/19:

Zapustnica Heuberger Laura je umrla 3. 7. 1919. Popis premoženja so sestavili v madžarščini po madžarskih predpisih. Madžarsko sodišče v Murski Soboti je odstopilo zadevo madžarskemu kraljevemu notarju v Murski Soboti. Notar Török Ernő je vodil obravnavo dne 28. 8. 1919, torej že po zasedbi Prekmurja, in je upošteval le madžarska pravna pravila. Dne 3. 2. 1920 je izdal sodnik Gavrilović v srbohrvaščini odločbo o predaji zapuščine. Po pravnomočnosti te odločbe je podpisal slovenski sodnik dr. Irgolič dne 2. 8. 1920 odločbo (»rešenje«) prav tako v srbohrvaščini. S to odločbo se zaprosi zemljiškonjižno sodišče, da vknjiži pri nepremičninah lastninsko pravico v korist dedičev.

Opisan postopek je bil običajen tudi pri drugih zapuščinskih zadevah, ki jih je začelo madžarsko sodišče.

Spise, ki jih ni obravnaval oziroma končal sodnik Gavrilović, čeprav so se zadeve začele že pred 12. 8. 1919, so nadaljevali slovenski sodniki dr. Irgolič in dr. Konda, oziroma slovenski notar Anton Koder, ki ga je imenovalo okrožno sodišče v Celju dne 17. 12. 1919 z odločbo Preds. 1748/18/19.

Sodnik Irgolič je v omenjenih spisih uporabljal pravna pravila, ki so veljala takrat v ostali Sloveniji, torej bivša avstrijska pravna pravila in je izdajal po končani zapuščinski obravnavi prisojilne listine. Dr. Irgolič ja v zapisnike o zapuščinski obravnavi tu pa tam zapisal, da stranke soglašajo, da se upošteva »za-

koni in predpisi kraljestva SHS« ali nekaj podobnega. Seveda je bila takšna formulacija zelo nerodna, saj v kraljestvu SHS niso veljali enotni predpisi.

Notar Koder je bil pri določanju prava, ki naj bi se uporabljalo, previdnejši in tudi natančnejši in je npr. v zapisnik o zapuščinski obravnavi v zadevi Pk 1558/19 z dne 21. 3. 1921, podobno, kakor v številnih drugih zadevah, zapisal: »Dediči prosijo, da se ta zapuščina obravnava po sedaj v Sloveniji veljavnih predpisih.«

V nekaterih zadevah je prišlo do zapletov. Zanimivi so dogodki v zapuščinski zadevi Pk 1559/19 po Karlu Pečku, ki je umrl 23. 7. 1919. Prva obravnava je bila 1. 9. 1919 že v zasedenem Prekmurju. Obravnavo je vodil madžarski notar Török Ernő v madžarščini. Že na tej obravnavi so nekateri dediči ugovarjali, da oporoška ne velja, češ da ni bilo dovolj oporočnih prič. Zadevo je nadaljevalo slovensko sodišče. Odvetnik dr. Vladimir Škerlak je v svoji vlogi, napisani v slovenščini, dne 26. 8. 1921 predlagal »pospešitev zapuščinskega postopanja«. Zanimivo je, da je predložil pooblastilo na tiskanem obrazcu, ki se izrecno sklicuje na podelitev posebnega pooblastila po 1008. čl. ODZ, torej obrazcu, ki so ga uporabljali v ostali Sloveniji. Novo zapuščinsko obravnavo dne 20. 10. 1921 je vodil notar Koder, nadaljeval pa sodnik dr. Konda, ki je naložil dedičem, ki so se sklicevali na oporoško, da morajo imenovati »štiri po ogrskem zakonu kvalificirane svedoke«, ker bo sicer sodišče izdalo sklep po 125. členu zapuščinskega patenta, torej po avstrijskih pravnih pravilih. V sodnem zapisniku je zapisano, da dva dediča uveljavljata svojo dedno pravico po »ogrskem zakonu, ki je veljal ob času smrti po Prekmurju, katero so zasedle jugoslovanske čete šele 12. avgusta 1919.« Zadeva se ni končala z načelno odločbo, ker so dediči še isti dan sklenili dedni dogovor.

V zadevi Pk 1416/1919 po Štefanu Kerčmarju je postala sporna vdovska pravica, ki jo pozna le madžarsko pravo. To pravico je uveljavljala zapustnikova vdova Fani Kerčmar. Čeprav je bila prva zapuščinska obravnava že 20. 7. 1919, so v zadevi izdali prisojilno listino šele 12. 5. 1936. V tej listini je sodišče priznalo vdovsko pravico po madžarskem pravu in je zemljiškoknjžno sodišče tudi vknjižilo to pravico.

b) Zadeve, ki jih je začelo sodišče po zasedbi Prekmurja

Tudi pri zapuščinskih zadevah, ki jih je začelo slovensko sodišče v Murski Soboti, se pojavljajo podobni primeri, kakršne smo opisali. Oglejmo si nekaj značilnih primerov!

V zapuščinski zadevi A 1/19 je vodil zapuščinsko obravnavo dne 8. 10. 1919 sodnik dr. Irgolič. Za zapisnik je uporabljal obrazce, ki so veljali v ostali Sloveniji še za časa Avstrije. Sodnik se je že uvodoma želel izogniti uporabi madžarskega prava, ki ga seveda ni poznal. Nekoliko nerodno je zapisal: »Navzoči se strinjajo s tem, naj se zapuščinska razprava vrši po zakonih in predpisih kraljestva SHS«. S tem seveda ni povedal ničesar, saj je veljalo madžarsko pravo v Vojvodini in Međimurju, medtem ko posebnega enotnega prava, ki bi veljalo v kraljevini SHS ni bilo. V zadevi ni prišlo do sodne odločitve, ker so dediči sklenili dedni dogovor.

Dogajanja v prehodnem obdobju lepo prikazuje zadeva A/4 po zapustnici Ani Wittmayer, umrli 17. 9. 1919. Dne 15. 10. 1919 je bivši madžarski in kasnejši slovenski odvetnik, sicer prekmurski Slovenec, dr. Ludvik Šömen, vložil predlog, da se razpiše zapuščinska obravnava in zapuščina prisodi hčerki Mariji Čarni, roj. Wittmayer. Odvetnik je sestavil vlogo v prekmurski slovenščini, pri čemer je uporabljal madžarski črkopis. Za sodišče je uporabljal: »visziko postüvana Birovija«. Vlogo končuje s prošnjo: »izvolte i szmilüjzte sze kak naj hitrej herbanszko obrdrsávo zrendelüvati, czenszki liszt od veski poglavárov gorzëti dati ino potom zgoraj v prosnyi napiszanoi materszko vrëdnoszti meni prejkdati, mene za herba-

sa zpoznati ino pri grüntnoj knigi negibajocso, zgoraj napiszano vrédnoszt kakti zemlo i hizso na moje ime prekszpelati.« Sodišče je zavrnilo odvetnikov predlog, češ da ni dokazal, da je vpisan pri odvetniški zbornici v Ljubljani. Pri tem moramo pripomniti, da je naredba poverjeništvu za pravosodje o začasni uredbi sodstva v Prekmurju (Ur. list deželne vlade za Slovenijo 1919 str. 545) dovolila prekmurskim odvetnikom zastopanje strank, če so zaprosili do 15. 10. 1919 za vpis v imenik odvetniške zbornice v Ljubljani in če jih je ta zbornica tudi vpisala. Odvetnik dr. Šömen je dne 25. 11. 1919 sporočil sodišču, da je pri odvetniški zbornici v Ljubljani pod št. 975/19 »za odvetnika notri szpelani«.

Na zapuščinski obravnavi dne 5. 12. 1919 je sodnik zapisal: »Oglasi se za dedinjo na podstavi zakona nepogojno Marija Čarni do cele zapuščine po določilih ogrskega občega državlanskega zakona, glasom kojih pritiče vsa zapuščina dedinji kot hčerki edinici in vdovec ne podeduje ničesar«. Seveda je sodnik mislil na madžarsko pravo, ne pa na zakonik, podoben ODZ, ki ga Madžarska sploh ni imela.

V zadevi A 11/19 je nastalo vprašanje o oblikovnosti oporoke. Zapustnik je umrl 12. 10. 1918 in je pred tem napisal v Bratislavi lastnoročno oporoko. Po madžarskem pravu (1. čl. zakonskega člena 18/1876) bi morala imeti tudi lastnoročna oporoka 2 prič, medtem ko 578. čl. ODZ za veljavnost takšne oporoke ne zahteva nobenih prič. Kljub temu, da je oporoko napisal takratni madžarski državljan na Madžarskem, je sodnik priznal oporoko in izdal prisojilno listino.

V spisih lendavskega sodišča so sorazmerno večkrat uporabljali madžarsko pravo, kakor v Murski Soboti. Tako je npr. v zadevi A 85/20 sodnik sicer izdal prisojilno listino tako, kakor jo pozna avstrijsko pravo, pač pa je vdovi priznal vdovsko pravico, kakršno je poznalo le madžarsko pravo.

Na žalost lendavski sodni spisi še niso sistematično urejeni in bi zato njihovo temeljitejše pregledovanje zahtevalo neprimerno mnogo časa.

Sklepne misli

Pri pregledovanju sodnih spisov smo imeli resne težave, saj so bili na voljo v glavnem le zapuščinski spisi soboškega okrajnega sodišča pri Pokrajinskam arhivu v Mariboru. Naše ugotovitve bi seveda bile mnogo natančnejše, če bi našli in pregledovali ostale sodne spise soboškega in lendavskega okrajnega sodišča ter mariborskega okrožnega sodišča. Iskanje in pregledovanje teh spisov pa zahteva zelo temeljito in dolgotrajno delo. Takšno delo pa presega naša hotenja, da prikažemo probleme pri prevzemanju avstrijskega prava na ozemlju zasedenega Prekmurja le v glavnih obrisih. Ne bi pa bilo napak, če bi se ta ali oni raziskovalec odločil, da bolj poglobljeno razišče vse ostale probleme, ki so nastali v pravnih vejah, pri katerih zaenkrat nismo mogli priti do sodnih spisov. Pri tem mislimo zlasti na kazensko, rodbinsko, obligacijsko in stvarno pravo, saj je bila tudi pri teh pravnih vejah več ali manj bistvenejša razlika med avstrijskim in madžarskim pravom.

Literatura

- Dr. Ivo Milić: Pregled madžarskog privatnog prava, Subotica 1921, samozaložba
 Dr. Gliša Bogdanfi in dr. Nikola Nikolić: Opšte privatno pravo, koje važi u Vojvodini, Pančevo 1925, Štamparija Napredak

Dr. Zvonimir Piškulić in dr. Imre György: Osnovi privatnog prava u Vojvodini, Beograd 1924, Izdavačka knjižarnica Gece Kona

Dr. Szladits Károly: Magyar Magánjog 6 knjig (Budapest 1939—1941)

Dr. Armin Ehrenzweig: System des österreichischen allgemeinen Privatrechts 4 knjige (Wien 1924—25)

Božidar Bežek in Fran Regally: Obći državljanski zakonik (Ljubljana 1928) (Tiskovna zadruga v Ljubljani)

Pokrajinski arhiv v Mariboru: spisi okrajnega sodišča, Murska Sobota

DAS RECHT IN PREKMURJE NACH 12. AUGUST 1919

ZUSAMMENFASSUNG

Die jugoslawische Armee okkupierte Prekmurje am 12. August 1919. Nach den Prinzipien des internationalen öffentlichen Rechts, sollte das ungarische Recht auch weiterhin seine Gültigkeit beibehalten. Auch später, als laut des Friedensvertrages von Trianon, Prekmurje endgültig an Jugoslawien abgetreten wurde, sollte nach den Regeln, die in dem Königreich SHS Gültigkeit hatten, in Prekmurje das ungarische Recht zur Anwendung kommen.

Die slowenischen Richter, die nach Prekmurje kamen, kannten das ungarische Recht nicht und benützten daher das österreichische Recht. Auch die katholischen Kreise bemühten sich sehr, daß in Prekmurje das österreichische Recht zur Anwendung kam. Laut diesem Recht wurde nur die kirchliche Eheschließung anerkannt, in Ungarn hingegen galt die obligatorische standesamtliche Trauung. Nach dem österreichischen Recht war die Scheidung einer katholischen Ehe nicht möglich, dagegen war dies in Ungarn möglich. Das ungarische Recht, das in der Zeit der Besetzung von Prekmurje Gültigkeit hatte, unterschied sich stark von dem österreichischen Recht. Das österreichische Recht basierte auf das ABG vom Jahre 1811 und den Novellen der Jahre 1914, 1915 und 1916, während Ungarn kein bürgerliches Gesetzbuch hatte. In Ungarn basierte das Zivilrecht auf dem Gewohnheitsrecht, das sich besonders an die Entscheidungen des höchsten Gerichtes (königliche Kurie) manifestierte und an einzelne gesetzliche und andere Vorschriften. Wesentliche Unterschiede zwischen den ungarischen und österreichischen Rechtsbestimmungen galten insbesondere beim Familien und Erbrecht.

Der Artikel beschreibt die Rechtsbenützung in der Gerichtspraxis nur was das Erbrecht betrifft, da momentan nur die Gerichtsakten vom Gericht aus Murska Sobota über diese Rechtsfragen verfügbar waren. Die Angelegenheiten, die noch zu ungarischen Zeiten begonnen hatten, bearbeitete regelmäßig in serbokroatischer Sprache der Richter, der aus Novi Sad kam. Die neuen Akten behandelten die slowenischen Richter, die auf alle mögliche Weise versuchten, die Benützung des österreichischen Rechts zu rechtfertigen und nur selten benützten sie eine spezielle Lösung des ungarischen Rechts.

PESMI O SLOVENSКИH KMEČKИH UPORИH MED ZNANOSTJO, UMETNOSTJO IN IDEOLOGIJO

Mirko Križman*

UDK 398.(497.12)"15":82.03

KRIŽMAN Mirko: Pesmi o slovenskih kmečkih uporih med znanostjo, umetnostjo in ideologijo. (Die Lieder von den slowenischen Bauernaufständen zwischen Wissenschaft, Kunst und Ideologie.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, str. 65–82.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Večkrat citirana slovenska verz v nemški pesmi neznanega avtorja o slovenskem kmečkem uporu 1515 sta sestavljena iz treh sintagm: Stara prauda / Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina. Prevod le-tih v nemščino je opravil avtor pričujoče raziskave in ga širše filološko obdelal, upoštevajoč diahrona jezikoslovne vidike. Opozarja, da kaže večkratni vložek slovenskih verzov v nemško pesem na slovensko etničnost, socialni status in idejne pavine upora, ne resnost dogajanja in delno ironizacijo upora. Vložek je tudi metrično in ritmično učinkovit. Obsežno nemško pesem neznanega avtorja o slovenski kmečki vojni 1573 je avtor te razprave prvi v celoti prevedel. V pesmi je odkril nibelunski verz in ga v novejši obliki uporablil pri slovenskem prevodu. Prevod je opravil a filološko študijo. V njej razkriva različne navezave na zgodovinska dogajanja, sintagme z idejnimi težaji prenaša v sodobni slovenski jezik. Ugotavlja, da nibelunski verz izvirnika ni ironija, ampak pomeni razširjenost in vpliv te epika oblike in verzifikacije v alpskem prostoru.

UDC 398.(497.12)"15":82.03

KRIŽMAN Mirko: Poems about Slovene peasant uprisings between Science, Art and Ideology. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, p. 65–82.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Two frequently quoted Slovene verses in the German poem about the 1515 Slovene peasant uprising by an unknown author consist of three syntagmas: Stara prauda / Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaine. The author of the present study translated these verses into German as well as included a philological analysis of them, taking into account their diachronic linguistic aspects. He pointed out that the insertion of several Slovene verses into the German poem reveals information about Slovene ethnicity, the social status of the participants in the peasant uprisings and about the ideological components involved. It shows the gravity of the events and at the same time presents them in a somewhat ironical manner. The insertions are metrically and rhythmically very effective.

This is the first complete translation of this lengthy German poem in which an unknown poet portrays the Slovenes peasant war in 1573. The author used in his translation the same Nibelungen verse that he discovered in the original poem, only modernised. The translation is accompanied by the philological analysis in which he deals with various historical aspects of the depicted events, and transfers the ideologically focused syntagmas into the Slovene language. He arrives at the conclusion that the original Nibelungen verse does not represent irony, but is rather indicative of the widespread use and great impact of this particular epic form and versification in the Alpine region.

Problemi pri prevajanju

Problemi pri prevajanju nemških pesmi ali slovenskih verzov o slovenskih kmečkih uporih so problemi pri prevajanju — prepesnjevanju — pesmi nasploh in specifični.

* Dr. Mirko Križman, redni profesor na Pedagoški fak. v Mariboru

Pri pesmih, ki so tod predmet obravnave, ne gre za večje umetnine, večinoma so to bolj ali manj uspele verzifikacije s faktografsko sporočilnimi, opominjalnimi, ideološko obarvanimi tendencami. Ne gre pa v vseh zanikati umetniškega hotenja. Tu in tam najdemo poleg različno prikazanih faktografskih prvin in komentarjev z več moralnimi poudarki tudi nadpoprečne pesniške veščine, zametke ali prvine umetnosti.

Pesmi je treba tudi povezati s strokovnimi zgodovinskimi besedili, ne moremo jih obravnavati kot zgolj domišljajske tvorbe, od širšega konteksta neodvisne stvaritve.

Tudi če upoštevamo dejstvo, da nobena umetnina ni popolnoma neodvisna od časa in prostora, pa vendarle mnogi raziskovalci gledajo v takih in podobnih pesmih prevečkrat le ilustracije pozitivističnih zgodovinskih dognanj. Se pravi, pesmi obravnavajo bolj zunaj kot znotraj njih. Če prištejemo k temu še nacionalna čustva in sodobne ideološke vidike, ki jih mnogi vnašajo v te pesmi, v njih ne ostane dosti samostojnega, svojstvenega organizma.

Zgodovinarji spremene včasih pesniško obliko v prozno pripoved, včasih navedejo le vsebino takih pesmi ali jo parafrazirajo tako, da bi dobili svojim zgodovinskim dognanjem kar najbolj ustrezno dopolnilo.

Sami prozni prevodi pa ne bi bili le dolgočasni, ampak so v bistvu prav oni nenatančni, ker zanemarjajo tipično hotenje avtorja: dati sporočilu obliko. S tem pa zanemarijo tudi prozni prevajalci enega od bistvenih pojavov: dokument kot celoto. Iskanje le faktografskih podrobnosti in prozno prikazani miselni tokovi okrnejo duhovni odmev, ki ob pesmi sega v človekovo dožemanje. Jezik v organizirani pesniški obliki, z estetskim hotenjem, sproža v bralcih ali poslušalcih drugačne učinke kot prozno, stvarno pisanje ali govorjenje. Če je zraven tudi glasba, se učinki še spremenijo. To so vedeli že pri ustvarjanju in predvajanju epov v najstarejših časih. Ne gre samo za vtise, občutke, tudi miselni tokovi imajo še drugačne impulze, posamezna sporočila dobijo drugačne, intenzivnejše barve.

Pesmi, ki izrazno segajo v prvine umetniškega ustvarjanja, v verzifikacijo in v faktografijo in imajo hkrati izrazite moralne, ideološke primesi, je gotovo težko prevajati. Umetniška svoboda je pri njih veliko manjša.

Zakonitost, da vsaka prepesnitev, pa naj upošteva do kar največje mere izvornik, vedno ustvari nekaj novega, velja tudi tu. Novo je že v tem, ker gre za prenos v drugi jezik z njemu lastnim izrazjem, za drugačno slovniško in fonetično strukturo. Se pravi, da gre za dvakratno spreminjanje v odnosu do zgodovinskih resnic: **faktografsko**, ki jo ima že izvornik, in **jezikovno**. Spreminjanje pa ne pomeni vedno, da gre za večji odmik od bistev izvornika.

Mnogi dogodki v zgodovini človeštva so sprožili umetniška dela, po zvrsti, širini in umetniški moči prav različna. Res lahko kdaj iz njih izluščimo kakšno faktografsko prvino, podrobnost, ki je zgodovinopisje ne pozna ali se mu ni zdelo vredno nanjo ozirati. Ravno tako pa zgodovinopisje s faktografijo osvetli kakšno pesniško preoblikovano dejstvo. Oboje je komplementarno in daje celovitost vednosti o svetu. Nikoli pa v umetnosti ne moremo meriti natančnosti z istimi instrumenti kot znanosti — zgodovini. Lahko govorimo o širši duhovni zgodovini, ta vnaša v zgodovino nove prvine dejstev, pestrost zrenja. Ne glede na merila objektivnosti, nekaj subjektivnega tudi pri strogem zgodovinopisju vedno ostane.

V pesništvu se ne smemo čuditi, če je tega več. Kar se dogaja, vedno različno odmeva znotraj posameznikov in med ljudmi. Zgodovinske analize morajo upoštevati tudi to.

V nemških pesmih o slovenskih kmečkih uporih gre večinoma za starejši nemški jezik, nemalokrat pa so zaradi kasnejših prepisov v njih že novejši besedni, oblikoslovni in skladenjski pojavi.

Najprej nastane pri prevajanju ožji jezikovni problem. Se pravi, ali naj zaradi stilizacije izberemo tudi v prevodu arhaične oblike.

To bi po eni strani ustrezalo duhu pesmi, po drugi strani pa bi otežilo razumevanje. Prevodi pač nastanejo zaradi večje popularizacije besedila in sporočila v njem.

Za znanstvene namene je dobro poznati izvornik. To v nemškem jeziku pri nas nekateri zgodovinarji zmorejo. Vprašanje pa je, če kdo jezika ne zna tako dobro in se kljub temu hoče temeljiteje ukvarjati z besedilom kot duhovnim odsevom zgodovine.

Možen je prevod v arhaizirani jezikovni podobi. Toda ali lahko najdemo vse ustrezne podrobnosti v dveh jezikih, zlasti iz precej oddaljene preteklosti?

Če imamo ustrezne vrste pesnitev v obeh jezikih z obilico jezikovnega gradiva, je delo lažje. Vendar take paralelnosti in zato ustreznosti le redko najdemo.

Vsaka stilizacija je že dobršen del prepesnitve. Vsekakor pa je treba gledati na ubesedenje v posebni semantično-zvočni-ritmični obliki.

Vzemimo najprej primer slovenskih verzov o kmečkih uporih, citiranih v nemški pesmi AIN NEWES LIED VON DEN KRAYNNERISCHEN BAUREN iz prve polovice 16. stoletja. Pesem je bila v zgodovinospisju večkrat objavljena in komentirana, med drugimi jo je objavil tudi Jože Koropec.¹ Že prej je avtor pričujoče študije za njegovo nemško razpravo o pesmi prevedel slovenska verza v nemščino s kratko obrazložitvijo.²

Stara prauda Alte Rechte!³

V prevodu je bila izbrana množinska oblika, čeprav je pojem v slovenščini v ednini. Vendar se zaradi tega ne spremeni nič na pomenu, ker je šlo za več zahtev kmetov. Prevedena oblika tudi metrično in ritmično bolj ustreza originalu.⁴

Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmajna ...

Nur auf, nur auf, nur auf, nur auf, lhr armen Bauern!

Metrično, ritmično, zvočno in pomensko se je zdel prevajalcu tak prevod ustrezen. V originalu je sicer le vkup (leukhup) ..., kar bi moralo biti dobesedno v nemščini nur zusammen⁵ ...! S tem pa bi popolnoma porušili metrum in ritem. Gre pa vendar za poziv k uporu in za pesem.

Uboga gmajna(woga gmajna) bi bilo v nemščini dobesedno arma Gemeinde v pomenu »armes Bauernvolk«. Slovenska beseda gmajna (izpričana od 16. stol. — gl. Fr. Bezljaj: Etimološki slovar slovenskega jezika, prva knjiga, 1976, str. 151) je izposojena iz srednjevisokonemške besede gemelne »občinska skupna posest«; srvn. prid. gemein pa je pomenil »splošen« (Bezljaj, prav tam) in je pri Slovencih

¹ Jože Koropec: Maribor in največji slovenski kmečki upori, v: Časopis za zgodovino in narodopisja, 19. (LIV.) letnik 1984.

² Prav tam, str. 87, opomba pod črto.
³ Izvirnik a prevodom slovenskih verzov v nemščino (prevod Mirko Krizman) in prevodom celotne nemške pesmi v slovenščino (prevod Jože Mlinarič) je Jože Koropec objavil tudi v svoji knjigi Mi smo ta, Zal. Obzorja 1985; vendar tam ni objavljen kratek prevajalčev komentar glede vložnih slovenskih verzov in njih prevoda v nemščino; zato se je čutila potreba po tej študiji, širše analize osvetljujejo več vidikov.

⁴ Alfonz Gspan pravi v svoji nemški študiji o tej pesmi (Ein Lied wider die slowenischen Bauernrebellon aus dem Jahre 1618) v knjigi STUDIA SLOVENICA MONACENSIA, München 1968, o tem uporu: ... Sein Ziel war der Kampf um das alte Recht d. h. um die Rechte und Pflichten, die seit jeher in den Urbaren festgelegt waren ... Tudi on govori torej po dobesednem prevodu »altes Recht«; takoj nato o več pravicah (die Rechte) in dolžnostih kmetov. Gspan pa v pesmi slovenskih vložnih besed in verzov ne prevaja.

⁵ Nemška beseda nur je v tistem času še imela tudi vlogo poudarnega člena. Nastala je, kot tudi drugi pomeni pri-slovnih nians in veznih funkcij, iz stvn. niwār, srvn. newarsa s pomenom »(k) ne bi bi bilo«, »razen čer ipd. V slovenski besedi le je v pesmi prav tako vidna vloga poudarnega člena. Nemška beseda zusammen ima v drugem delu srvn. pri-slov. samas, stvn. samas s pomenom »celotno, skupaj«. Prvi del ja predlog za (srvn. zuo, ze, stvn. zuo, za, zi), beseda ja imela tudi prislovnii pomen gibanja, približevanja. OI. Duden, Kluge — etimološki slovarji v več izdajah.

Warhafftige ge-
 schicht vund Neue Zeitung,
 von Aufrührischen P:uren,
 so sich dieses 1573. Jar, in der Windischen
 Mark in der Graiffschafft Zilla, wider ire
 Obeckheit vund Landsfürsten empöret
 hatten, doch lezlich von der gnade Got-
 tes jnen wider gesteuert vund gestürzt
 worden sind, allen vnterthanen zur
 warnung vund Exempel in ein
 gesang verjast, etc.

Im Thon
 Lobt Gott ihr frommen
 Christen, etc.

Resnična zgod-
 ba in sporočilo,
 o uporniških kmetih,
 kot so se tega 1573. leta, v slovenski
 krajini v grofiji Celje, zoper svojo
 gospodo in deželnega kneza
 uprli, naposled po milosti bož-
 ji bili obvladani in
 zmagani, vsem podložnikom za
 svarilo in eksempl v
 pesem zloženo, etc.

V tonu
 Hvalite Boga pobožni
 kristjani, etc.

med drugim ohranila pomena »skupna zemlja« in »skupnost kmetov« (splošno »izkoriščani tlačani«). S pomensko zvezo v pesmi (tudi na Nemškem se govori o takratnih kmečkih uporih v smislu Bauernaufstände, Bauernkrieg)* s prilastkoma ihr armen in z zgradbo verza obdržimo pomen originala. Prav tako so s tem prevodom ohranjeni mnogi ponavljajoči se samoglasniki (ceilo diftongizirani) v stopicah in hiperkatalektični verz.

Dušan Ludvik je po prebranem prevodu utemeljil še drugo verzijo prevoda:⁷

Herzu, herzu, herzu, herzu ihr armen G'meinen ...
ali ... die arme G'meine ...

Ludvik bi se opredelil tudi za *wohlauf*, nastalo iz *wohl auf*, kar bi se približalo starovisokonemškemu *hera zuo*, srednjevisokonemško *her zuo*. V besedi *herzu* bi dobili tudi najustreznejši zvočni adekvat slovenske akustične besedne zveze *ieukhup*. Tudi pojem zbiranja bi bil s tem ustrezno označen. Besedo *gemeine* (srednjevisokonemško *ge-melne* = bavarsko *g'maine*) je utemeljil z dvema zvezama: *gemeiner* (navaden) *Mann*, ali pa *die gemeine* »množica, skupnost«. To zagovarja tudi s trditvijo, da se kmečkih uporov niso udeležili le kmetje, ampak (naj bi se jih) tudi drugi obubožani ljudje. Bil bi tudi za prevod *arme liúte* (srvn. terminus technicus ze »dienstbare Bauern«), torej bi dobili v sodobnem jeziku *arme Leute*.

Vse to so zelo utemeljene teze.

Obstajajo pa še drugačni vidiki:

1. V kmečkih uporih po vprašanjih J. Koropcu ni sodelovalo večje število drugih obubožanih slojev.

2. V omenjeni nemški pesmi je že v naslovu beseda BAUREN, nato se ponovi še sedemkrat.

Pesem omenja torej izključno kmete.

Slovenska beseda *gmajna* (tu *gmaina*) se tudi nanaša na podeželje, na kmete. Še bolj velja to za izraz stara pravda (stara prauda). Ta je vezana na kmečko življenje, na odnose kmet — gospod. Celotna pesem to jasno izpričuje.

Fr. Kluge pravi v svojem Etimološkem slovarju za srvn. prid. *gemein(e)*, stvn. *gemeini*, da je pomenil »gemeinsam, zusammengehörig, gemeinschaftlich, allgemein« (skupno, spadajoč skupaj, skupnostno, splošno). Za besedo *gemein* pravi, da je doživela pomenski premik od »več ljudem izmenjaje pripadajoč« do »več ljudem na enak način pripadajoč«. Od tod izpeljuje tudi slabšalni pomen »nizkotno« s prlpombo »Kar imajo vsi skupnega, ne more biti plemenito.«

Dudnov Etimološki slovar sega že v indoevr. koren *mei* — »izmenjati, menjati«; druge razlage so podobne. Za srvn. besedo *gemeinheit* pravi, da je šele v 17. stoletju dobila slabšalni pomen »nizkotnost«. V omenjenih pesmih imamo torej le pomen »skupnost, skupno«. Nemška beseda *Bauren*, izraz stare pravda v slovenščini pa pridevnik uboga, vse to in kontekst govori za to, da gre za obubožano kmečko srenjo.

Tudi nekatere druge pesmi o slovenskih kmečkih uporih imajo podobno značilno besedišče (npr. *Warhaffte geschicht* ... V njaj se pojavlja beseda *Bauern*, pisana *Pauren*, *Pawrn*, *Pawersman*, *Pawren*, kar petnajstkrat).

Iz kontekstov vidimo, da je iz prvotnega pomena besede (srvn. *bür(e)*, *gebür(e)*, stvn. *gebüro*), »sostanovalec, sosed, sovaščan« poudarjen le slednji. Oboje je iz stvn. *bür* »hiša«. Predpona za kolektivno ime *ga* je nastala kot pri *Geselle*.

* Tudi v tej zvezi se zdi enačilen Gasparov zapis v omenjeni študiji (čepprav verzov samih ne prevaja): »... Im März flammte ein Bauernaufstand auf, den die Historiker als den slowenischen Bauernaufstand bezeichnen, zum Unterschiede von dem kärntner, kroatisch-slowenischen oder dem großen Tolmeiner Aufstand ...«. Gaspar uporablja tudi izraz »die aufständigen Bauern«; prav tam, str. 23.

⁷ Pismo avtorju po prebranem prvem prevodu 23. 12. 1983.

Dudnov etimološki slovar pravi, da je šele socialni razvoj v srednjem veku napravil pojem **Bauer** kot poklicno in stanovsko oznako in ustvaril po pogledih plemstva in meščanstva tudi stranski pomen »neotesan, neumen« človek. Vendar se je razlikoval kot »posestnik« od Häuslerja ali Kätnerja (kočarja).

Za bavarsko obliko *pour meni Kluge, da jo lahko predpostavljamo že za 11. stoletje.

Veliko nemških pesmi in mnogi zgodovinski viri govore o kmečkih uporih, vstajah (Bauernaufstand, Aufruhr, aufrührerisch, pisano npr. tu auffrürischen, auffrührischen)

Seveda so različice možne, nobena od omenjenih dveh v prevedenem verz **Leukhup** ... se bistveno ne oddalji od vsebine in tona pesmi, od povednosti besedišča in stavčnih struktur ter zgradbe pesmi. Gre samo za čutenje in upoštevanje tega ali onega vidika, za rahle poudarke pojavov in dogodkov. Spletov in podrobnosti je v zgodovini vedno toliko, da vseh ne moremo zadeti.

Za prevod herzu govori npr. že verz v prvi kitici

... kham maniger her von weitten ... *

Tudi glagoli gibanja, ki jih je precej v celotni pesmi, dajo prevodu s herzu večjo težo: ... sy khamen dar ... gen Cili her thet schicken ... die bauren thet-ten herdringen ...

Navsezadnje je v pozivu le vkup (leukhup) izražano zbiranje, torej gibanje.*

V nemščini bi bila možna tudi narečna oblika nur z'samm'; z njo bi sicer dobili pomensko in metrično ustreznost, vendar slogovno ne bi šla v kontekst pesmi, ki ni pisana v narečju.

Prislov **vkup** je omenjen v Megiserjevem Thesaurusu (1603) v veliko zvezah, omenjena je tudi njegova raba v besedilih naših protestantskih piscev. Prislov ima Megiser že v Dictionariumu 1592; v 16. stoletju je bil torej zelo živ.

Členek **le** navaja Megiser samo v zvezah, piše ga brez vezaja (npr. leunti leondi, prevaja nemško dort, an dem Ort: letod-le-tod, prevaja hiedurch, dess wegs ipd.)

Trubar je ta členek uporabljal zelo pogosto, zlasti v zvezi s kazalnimi zaimki.

Zanimive so Megiserjeve navedbe nemških prevodov ob prislovu **vkup**, npr. **vkup pobrati** — samlen, zusammen treiben; **vkup pegerovati** — mit einem andern etwas begehren ipd.¹⁹ Trubar in Dalmatin sta uporabljala **vkupce**.¹¹

Za **gmain** omenja Megiser nemški pridevnik **gemein**, communis, za **gmein** pa **dess gemein Volcks**; vulgaris; omenja kranjsko rabo za **gmein folk**, »der Pöfel«, »das gemein Volck« (pomen najdemo že pri Dalmatinu).

Pridevnik **uhog** piše Megiser **vbog**, navaja nemške adekvatne **dürfftig**, **mangelhaft**, a tudi ob lat. **pauper** sl. **vbog**, nem. **arm**.

Pisava **woga** v obravnavani pesmi je najbrž nastala prek bilabialnega približanja v izgovoru v(u) + b, kar najdemo tudi danes v nekaterih slovenskih narečjih.

* Zaradi lažjega branja bi avtor lahko ohranil tod pisavo po sodobnem pravopisu, ki jo je uporabil Alfonz Gspan, vendar bolj ustreza pisava, ki jo je izbral Jože Milnarčič ob slovenskem prevodu celotne pesmi v knjigi Jožeta Koropca **MI smo tu**. A tudi v Koropčevi knjigi je pisava sporna z dveh vidikov:

1. stari pravopis je ostal, a je v latinici, s tem se je del izvornosti in patine izgubil, 2. prevod je v docela sodobnem slovenskem jeziku, vključno s pravopisom, torej ima patino le po vsebini. Vse to samo dodatno pričča, pred kakšne težave in kompromise je postavljen prevajalec, zlasti če gre za predstavitev pesmi širšemu krogu bralcev. Avtor v priložni študiji pa ni prevajal dodatnih, zaradi razširjene interpretacije nujno navedenih nemških verzov. Videti se namreč mora semantična in ritmično-metrična kompozicija pesmi, ki je kot izvirnik pisana v nemščini, vendar s slovenskimi ponavljajočimi se vložki verzov. Za prevod teh in prilagoditev nemški pesnitvi ter razlago pa tod gre.

* V Publikaciji R. v. Lallenrona **Die historischen Volkslieder der deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert III**, Leipzig 1868, je omenjen slovenski verz preveden napačno: » nur zusammen, ins Feuer, Gemelnde.« Navaja tudi Gspan prav tam, str. 19., pod črto

¹⁹ Gl. Jože Stabej **II Megiser: Slovensko-latinsko-nemški slovar**, Ljubljana 1977

¹¹ Gl. Bezlaj, **Etim. slovar slovenskega jezika**

V mnogih razpravah o kmečkih uporih in pesmih o njih se prepletajo izrazi klicev k zbiranju, vstaji, k boju in prekucijam. Jože Koropec pravi v knjigi *Mi smo tu* na str. 34 takole: »... Slovenska protifevdalna vojna bi imela možnost za ugodnejši potek tudi le v boljši vseslovenski povezanosti puntarjev...«. Na isti strani uporablja Koropec tudi izraze »... velika slovenska protifevdalna vojna...«. Za kmete pravi »borci«, »puntarji« »prekucuhi«. Značilen je stavek: »... Vsako pojmovanje in vsaka razlaga borbenega poziva stare pravde mora ugotoviti, da je v puntarskih grlih pri stari pravdi osnovno in bistveno hotenje poiskati in utreti pot naprej...«

Eliptični poziv je najprej namenjen prebujenju odločitvi, nato zbiranju.

V grlih posameznikov in skupin se je gotovo utrnilo marsikaj bojevitega.

Za prevod *Nur auf!* govore mnogi glagoli vpitja, ki jih najdemo v nemškem izvirniku:

... theten sy schreien ...

der baurn schar
was ruffen dar ...

... sy schrayen ser
ye lenger ye mer ...

Res je navedeno za temi glagoli vedno, kaj vpijo kmetje, to pa je *Stara pravda* (*Stara praua*). Tudi za glagolom *lachen* v 5. kitici (kakor jih je členil A. Gspan) je ponovljen izraz *Stara pravda*.

... ir hertz das lacht:
Stara praua

V zadnji kitici pa je ironično in opozorilno navedeno, da so kmetje s početjem v uporu zapravili tudi to, kar bi jim naj pripadalo po stari pravdi.

V vsej pesmi sta slovenska verza kot refren, osrednja tonska, ritmična in pomenka značilnost. Pri ponavljanju zlasti *stare pravde* je kontekstualno in konotativno povednost v takem zaporedju: navedba, začudenje, strah, nevarnost (za plemstvo) poguba, opomin (za kmete). Najbrž ob vseh glagolih kričanja in drugih glasnosti lahko domnevamo, da so bili ob celotnem vrenju še drugi klici, zlasti pred neposrednim bojem in med njim. Pri klicu *auf seveda* ne gre samo za gor, ampak za klic k akciji, za poziv k pogumu in udaru, torej za psihično zbiranje. Kmetje so tudi prisekali, kakor je omenjeno v pesmi:

... ain yeder schwur bey seinem ayd,
es solt' der stat werden layd ...

Takoj za tema verzoma je četrta ponovitev verza *Le vkup* ...
Nato pa sledita verza:

Wie wellens frischlich vahn an,
khainen darin leben lan ...

Pri takih odločitvah in besnih razpoloženjih, ko ni več zbiranja, ampak je že zbor, so najbrž klicali še marsikaj. *Vzклик auf* zato sodi v razpoloženja in dogajanja.

Tudi za plemstvo pravi pesem:

... Der adel guet
auss freyem muet
thet sich gar starck auff schwingen ...

Po predzadnji navedbi verza **Le vkup** ... je kratka navedba ostrega boja:

... ir püchssen worden krachen,
das spil wil sich machen ...

Pri tem je bilo mnogo kričanja, tudi da(r)-auf-schlagen (slahen).

Nemška beseda auf (stvn. srvn. Óf) ima davni izvir v indoevropski besedi *up(o) s pomenom »od spodaj k nečemu, navzgor« (tako Kluge in Dudnov Etimološki slovar); gibanje, smer sta v tej besedi konkretno in miselno v mnogih stavčnih zvezah in zloženkah izražena še danes.

Ne da bi hoteli ustvariti kompromis, bi glede na celotno pesem, glede na logiko zunaj nje in v njej, še najbolj ustrežal prevod:

Nur auf, nur auf, herzu, herzu, ihr armen Bauern!

Vendar bi to zmotilo hotenje avtorja pesmi, da s tolikokratnim ponavljanjem iste sintagme ustvari stilem, ki naj poudarja težišče idejnega in stvarnega dogajanja, početje in miselnost kmetov, s tem pa početje in kmečki stan kot tak tudi ironizira.

Vprašanje pa je, ali s tem, »da se slovenske besede vlečejo kot stalni refren skozi vso nemško pesem, le-te dobijo izrazit norčevalni podton«.¹²

Najbrž gre pretežno za vsebinske poudarke pri dogajanju, za posebno ponazoritev obeh nasprotnikov in njihovih idejnih izhodišč, za njuno pravno osnovo in za akcijo (obojeustransko zbiranje, pozivanje). Hkrati pa gre za ritmično-zvočne učinke, za umetniški sestavni del idejne osnove. Prizvok je pri vsaki ponovitvi v kontekstu drugačen. Semantični in slovniški ritem, zvok in prizvok, občutek in misel se menjujejo tudi pri bralcih. Le-ti imajo različne izkušnje in znanja, različne načine doživljanja. Pesem ne izraža jasno le ironije. Vrednost slovenskega verza je ravno kot refren v pesmi večja, kot jo kaže njegova izolirana podoba. Avtentičnost je ob miselno-zvočnem ritmu za avtorja umetniško in idejno nujna, s tem pa odpira tudi vpogled v jezikovno in etnično raznorodnost okolja, kar gotovo ni izraženo in dojeto samo kot ironija. Da je le-ta v vsej zgodovini pri nas obstajala, pa je znano. Ponavljanje ponazarja tudi zvok in ritem udarjanja, trde hoje, kričanja, celo asociacije na zvonjenje lahko dobimo.

Pisava slovenskih besed sproža domnevo, da je obstajala starejša predloga slovenske pesmi v ustnem izročilu. Členek le je kot naslonka pisan skupaj s prislovno zvezo **ukhup**, e je vezan s predložnim u v dvoglasnik eu, nezveneci, trdi zapornik k je avtor nemške pesmi zapisal po nemškem aspiriranem izgovoru **kh**. Pisava woga sili v domnevo, da je prišla pesem od osrednjega dela slovenskih narečij, morda celo iz Koroške.

Tudi Grafenauerjeva hipoteza, ki na osnovi zgradbe tega verza, metrično podobnega verzom starejših slovenskih ljudskih pesmi, domneva, da je morala obstajati starejša slovenska puntarska pesem, na katero se oslanja refren,¹³ ne dopušča razumevanja refrena le ali pretežno kot ironijo. Tragika se je potemtakem

¹² Gspan, prav tam, str. 24

¹³ B Grafenauer Prve slovenske tiskane besede Ob štiridesetletnici gesel slovenskih kmečkih upornikov (1515), v Naši razgledi: 1985 (27-111), str. 130

Ain newes lied von den krayn- nerischen bauren.

Gott wunder zu der baurn vntuel thet sich so fer aus praiff. In kurg-
erzeit zu krieg vnd streue/ tham maniger her von weitten. Aus irer ge-
main/ thet sy schreien Stara prauda/ ain yeder wolt sich eedyn/ seines
hern got nan schwechn. Leuthup leuthup leuthup leuthup woga gmai-
na/ mit gmainem rat sy thamen dar/ fur gschloffer marcht/ das ist war.

Der adel gaet/ außs fceyem muet/ thet sich gar staect auff schwingen/ er
macht das post/ war nit der lezst/ mit vechtn vnd mit ringen/ der baurn
schar/ was ruffen dar. Stara prauda/ die langt/ nicht thetten piangen
mit splessen vnd mit stangen. Leuthup. l. l. l. woga gmaina/ der baurn
pand/ was zer trenn/ ic thainer wess vmb das endt.

Der baurn list/ man nit vergist/ zu singen vnd zu schreiben/ in irem muet
das edel pluet/ erdacht/ sy zu vertreiben/ sy schrayen fer ye lenger ye mer/
Stara prauda/ den geistlichn nit schenden/ ic nutz vn gwin zu bedenck-
en. Leuthup. l. l. l. woga gmaina/ ic thainer sol ab wenden/ ic muess den
krieg vor enden.

Der baurn rat/ gar offte vnd drar/ gen Cali her thet schicken/ begert do
vil ain selzam spil/ die stat thet sich erquickten/ mie puchsen gut/ sy schre-
cken thut. Stara prauda/ ain yeder schwur bey seinem ayd/ es solt der
stat werden layd. Leuthup. l. l. l. woga gmaina/ wir wellens frischlich
vahn an/ thainen darin leben lan.

Zins tags nit weyt/ nach vesper zeit/ die baurn thetten herdingen/ wol
zu der stat/ in iamera so not/ vermainn die zu bezwingen/ mit irer macht/
ic hern das lacht. Stara prauda/ pald was in entgegn gan/ man gschach
sy auff der walstat stan. Leuthup. l. l. l. woga gmaina. ic puchssen wov
den krachen/ das spil wil sich machen.

Gar pald darnach/ ain spil da gschach/ gar maniger ward erstochen/
auff der baurn seyt/ in klainer zeit/ es her ain endt ic puchen/ etlich aus
Inbetten klain gewin. Stara prauda. Sy haben die schantz verlouit/
man hat ih tracten gschoren. Leuthup. l. l. l. woga gmaina/ durch Ir
falsch sinn vnd arglist/ herhangen vnd auch gepfl.

že dogajala, lancknehtovska ironija in surovost sta njen sestavni del. Zlasti če so v pesmi tudi resna opozorila, nanizane grozljivosti, se ironija sprevrže, izgubi v resnosti celote.

Svobodna prepesnitev, še bolj pa nova pesem, ki bi se oplajala s pričujočo pesmijo, bi lahko vnesla mnogo novih pesniško povednih prvin s poudarki na tem ali onem dogajanju, razpoloženju, vrednotenju lastnosti in početij obeh sovražnikov v skupinah ali posamič.

Vendar v pričujoči študiji ne bomo govorili o širših pesniških navdihih, le o nekaterih vidikih pri prevodih, kakor so bili navedeni že na začetku. To pa pomeni, da glede na celoto pesmi, ki govori o dogodkih in hoče ustvariti estetski (umetniški) organizem, vanj pa vnaša ideološke in moralne prvine, pesem še zdaleč ni izčrpala vseh možnosti misli, predstav in občutkov. Zato tudi najbolj verodostojen prevod izpusti marsikaj, hkrati pa glede na celovitost vsega, kar je v pesmi in kar je iz takšnih in drugačnih razlogov ostalo zunaj nje, zunaj njenih hotenj ali možnosti, dopušča nekaj variant in takih sprememb, ki se bistveno ne odmaknejo od vsebine — od povedne celovitosti. Popolnosti ni v izvorniku, ne moremo je pričakovati v prepesnitvah, saj je oboje plod širše človeške resonance, zgodovinske, moralne, ideološke miselnosti in artistične želje ter realizacije.

Preveč detajlov v prepesnitvah ne smemo spreminjati. Svoboda ima tu ostrejšo mejo. Če pa želimo doseči besedilo, ko ne gre več za prevod (prepesnitev), ampak za novo stvaritev, je seveda drugače. Takrat je lahko kakšen detajl ali celota celo v marsičem boljša osvetlitev tega, kar je v originalu.

Za opisovanje strogo objektivnih dejstev je tu zgodovinska znanost. Toda tudi v njej je marsikaj različno, zaradi različnih poti analiz, individualnih prepričanj in ideoloških vplivov najdemo kdaj tudi nasprotujoče si razlage.

Toda to ni predmet obravnave v tej razpravi. Le-ta se ukvarja z jezikovno semantičnimi središči, ki pa imajo kljub temu nekaj konotacij, za to več možnosti postavitve v nekoliko drugačne okvire, kamor razporedimo jedra, ne da bi porušili osnovni pripovedni in miselni sistem, povedno in estetsko hotenje kot princip in izvršitev.

O odnosih kmet-kmečki upor-gospoda, še s posebnim poudarkom na religioznem vidiku, govori epsko zelo široka pesem *Warhaffte geschlecht und Neue Zeitung ... Resnična zgodba in sporočilo o uporniških kmetih, kot so se tega 1573. leta, v slovenski krajini v grofiji Celje, zoper svojo gospodo in deželnega kneza uprli, naposled po milosti božji bili obvladani in zavrženi, vsem podložnikom za svarilo in eksempl v pesem zloženo etc. V tonu Hvalite Boga, pobožni kristjani etc.*¹⁴

1.

Zdaj čujte, kaj vam pojem, kaj se zgodilo je,
sporočam še o pravadah, zdaj v kratkem času le,
o teh stvareh v uporu navadnih kmetov tod,
o vojni njih in zboru: štel tisoče je shod.

2.

Petnajsto triinšedemdeset bilo je let,
ko kmetov velik trop je poslušal tuj nasvet,
pustil se zapeljati, a mnogi so nato
se morali kesati, hudo jim je bilo.

¹⁴ Prvi prevod v slovenščino je opravil avtor pričujoče študije na Koropčevu knjigo MI smo tu, Zal. Obzorja 1985. Drugi, tu objavljeni, v verzni obliki posodobljeni in z novimi dognanji dopolnjeni prevod, je izšel v reviji *DIALOGI*, Maribor, letnik XII, 11–12. Tudi nekatere jezikovne in idejne analize so opravljene že tam, tu so dopoljene in precej razširjene, saj je to nove prvine, opravljene dodatne razčlenbe vsebinskih in jezikovnih značilnosti.

3.

Ker kmetje niso skupaj temu, ki je njih gospod
pokorni b'li kot drugi, so zbrani šli na pot,
naj jim tam višje plemstvo pravice vse prizna,
deželni knez še Karel naj jim zaščito da.

4.

Koroška in pa Kranjska sklenili zvezo bi,
poslal hinavsko Turek,* ker pes si pač želi
dobiti delež isti, tja gor skrivaj jim sle,
poskusil je koristi. Naj dalje pojem še.

5.

In kmetom je oznanjal, da bo pomagal vsem,
če kdo jih bo preganjal, lahko so pač pri njem,
in ne glede na vero, prisego, kar že so,
ne bo jih on odganjal, jim varuh zvesti bo.

8.

Še davkov on pobrati od kmetov ne želi,
ki revni so, bogati in k njemu bi prišli,
če le pri njem bo vsakdo poslušen, podrejen.
Neumne kmete zmamil je mik prav premeten.

7.

Nato pač Turek naglo je ločil vojske zbor
in je kar Turkov petsto zdaj šlo v pomoč tja gor,
in zraven Turek dal je poveljnika še sam,
roj kmetov ga priznal je in vzel ga k sebi tam.

8.

So kmetje zdaj vsi smeli, zelo se vesele,
ne bodo sreče imeli, kot boste čuli me.
Bog kazni pošlje strožje, ponos in njih objest
strah bije, ne orožje, to moja je zdaj vest.

9.

Prisilili so kmetje vsakogar svojih vrst,
kdor ni bil hitro z njimi, ni bil v pomoči čvrst,
tega so koj ubili, žené, otroke še,
veliko jih spodili, hudo zdaj mnogim je.

10.

In skupaj jih prišlo je osemnajst tisoč kar,
toliko kmetov b'lo je, in brž začno to stvar,
Gospodo zapodijo, gradove si laste,
se Turki veselijo, nasvete jim dele.

* Turki niso bili vmešani v ta upor. Opomba Jožeta Koropca v knjigi *Mi smo tu*.

11.

Zavzeli so gradova, zgrajena prav lepo,
je prvi bil jim Feldung, Pol** drugemu reko.
Kogar so tam staknili, so ga poslali v smrt,
ljudi so vse pobili, je nagel bil njih srd.

12.

Ni dolgo moglo biti, saj plemstvo je le tu,
in mora zdaj kreniti, da ne trpi sramu
od svojih teh tlačanov. Se koj oboroži,
lancknehte si najame, pred kmeti v bran hiti.

13.

Je kmetom žal te igre, želja in za pogum,
so mislili si v srcu: na pravdi je že sum,
ne bomo nič dobili. In sklenil je njih svet,
zaradi del teh zlobnih naj vsakdo bo ujet.

14.

Kdor krivde največ nosi. Z imeni brž začno,
in plemiče sel prosi, če jim le zdaj dado
življenje in imetje, da pridejo jim koj
v roke tisti kmetje, ki krivi so za boj.

15.

In prvi res pri priči od vsega varni so,
500 jih vklenejo biriči, a drugi proč gredo.
Ne čakajo z dolgovi, kar jim storiti je,
vleko jih za vozovi, ostali že vise.

16.

So kmete tam pobili, kot pesem nam pove,
jih 200 obglavili, le dobro čujte me —
in 100 jih na kolesih razpeli še nato.
Sem zvedel, da so 100 jih vesili z vrvjo.

17.

So puntarje raztepli tako v deželi tej,
sramoto doživeli so kmetje še poslej.
Če kdo pa ni priznaval, da je upor podžgal,
kot mnogim srd mu strašen udarec je zadal.

18.

Vsak naj gospodi svoji pokoren le naj bo,
verujte misli moji, Bog sam želi tako.
Četudi je tiranska, je to za kazen nam;
če z nami je pa dobra, Bogu zahvali sam.

** Krški grad, Poljane Opomba Jožeta Koropca. **MI** smo tu, str. 57

19.

Zatorej v svoji vesti, si revež, bogataš,
spoznavaj brez bolesti, da nam je stvarnik naš
gospodo dal, da naj se ji vsakdo podredi.
Ukazom njenim vdaj se, to Bog od nas žali.

Vemo, da so mnoge stare epe velikokrat prepesnjevali. To velja tudi za nemške epe, npr. za Nibelungenlied ali Kudrunlied. Tudi vemo, da so najstarejši zapisi že prepesnitve ali predelave še starejših epskih izročil. Se pravi, da je tekel proces takih ali drugačnih slogovnih, a tudi vsebinskih prilagajanj že davno. Prav tako je znano, da imamo več različic, ki se nanašajo tako na verzna ritmično-metrične kot na vsebinske prvine. Toda, ko se odločimo za prevod katere od različic, je treba upoštevati izvirnik v vseh omenjenih ozirih do kar največje možne mere.

Za knjigo mariborskega zgodovinarja Jožeta Koropca je avtor pričujoče študije prevedel tri pesmi: ANNO 1516 iz nemščine v slovenščino, O *nimium steuris* iz latinščine v nemščino in pričujočo, najdaljšo *Warhafftige geschicht* . . . iz nemščine v slovenščino.

To je pesem neznanega avtorja, natisnjena na letaku iz 16. stoletja. Prvič je pesem objavil Peter von Radics v posebni brošuri v samozaložbi 1904 (tiskarna D. Hribar, Ljubljana).

Pesem ima 19 kitic po 6 vstic, pisana je v gotici. V Koropčevi knjigi je prevajalec izbral enako kitično obliko, kot jo ima izvirnik, z vsemi verzniimi in celo prepisnimi posebnostmi (seveda v latinici).

Po obsežnih raziskavah je ugotovil povezave z namškim pesništvom 16. in 17. stoletja in v mnogih prvinah vpliv nibelunškega apa. Pesem je avtor študije prepesnil znova, ji dal obliko nibelunške (kürenberške) kitice po Simrocku, po oblikah nibelunškega verza od naše Ljudske pesmi do Prešerna in Menarta in po prevodu Epa o Nibelungih Mirka Avsenaka.

Izbor besedja po besednih kategorijah in po stavi je takšen, da ustreza vsebinski sporočila v sodobnem jeziku. Ritmične prvine ostanejo kljub metrično bolj urejeni obliki.

Ritem pa ni samo poudarjanje in nepoudarjanje zlogov, je tudi tok misli s poudarki na faktografskih, moralnih in idejnih (družbeno in religiozno ideoloških prvinah). Gre za tok, ki valovi ob navedenih dejstvih in komentarjih. Dejstva so seveda že v izvirniku subjektivno-pesniško prilagojena. Ritem ustvarjajo kadence z napovedmi in dekadence s sklepi po posameznih ožjih ali širših povednih enotah.

Miselno ritmično valovanje nastane v pričakovanju: pesem ima začetno napoved, da bo avtor nekaj povedal, nato se napovedi za nova dogajanja in spoznanja še večkrat ponove. To nikakor ne sme biti zanemarjeno. Besedišče je lahko sodobno, oblikoslovna in skladenjska podrobnost je lahko drugačna kot v izvirniku, povedni segmenti — s pglavitnimi dejstvi ter izpovednimi tokovi, mislimi, sklepi, ritmom nizanja »dejstev« morajo ostati.

Zvočno se je skušala pesem tudi v sodobnem jeziku približati izvirniku. Kvaliteta in kvantiteta samoglasnikov je ostala povečini enaka, bolj metrična oblika ja sicer zahtevala kakšen izpust, vendar to ni porušilo celovitosti omenjenega ritmičnega toka.

Pesem ima v izvirniku rime — cesurna in končne, moške in ženske — vendar ne dosledno. Nujno je bilo to uporabiti tudi v prepesnitvi, saj so konstitutivni elementi le-te.

Moderne formalistične teorije pri raziskovanju pesmi so že davno ugotovile, da ne gre samo za okrasne prvine, ampak za celovitost izpovedno (ali pripovedno) miselnega poudarjanja z zvočnimi prvini. Mesto in kvaliteta rime misel povzdigneta ali retardirata, izpostavita ali povežeta z nadaljnjim tokom pripovedi.

Pomenske spremembe nekdanjih besed zahtevajo nove besede, le-te morajo odsevati nekdanjo povednost, čeprav je nikoli ne morejo doseči v vsej natančnosti. Čas in jezik sta se odmaknila.

V teh pesmih gre še zlasti za idejna izpostavljanja, našemu kmetu nenaklonjena. Tega ne smemo olepšavati, a tudi ne spreminjati na hujše. Ne gre za spomenik, ki bi bil nam všeč, ne moremo ustvariti le simbolike, povezujoč jo s kasnejšimi, sodobnimi revolucionarnimi dogodki.

Pesem je duhovni dokument, stvaritev posameznika, ki pripada duhu časa in ima svoja doživetja, svoje predstave in ideje. Stanovska pripadnost se zrcali v takih pesmih močneje kot v drugih umetninah, čeprav jo najdemo skoraj povsod.

To lahko izluščimo iz pesmi z znanstveno analizo, ustvarimo pa v oblikovanju (prepesnitvi) pesmi s posluhom, znanjem in darom. Besedišče (pleremi) in sintagne z diahronim semantično-slovniškim vidikom opozore na značilne dogodke in spoznanja.

Nadvojvoda Karel, die Sach-Sache pa Krieg skupaj dajo pomen, da gre za boj v pravni zadevi, hkrati za nevarno ogroženost družbenega reda in za organiziranost kmetov, ne samo za drhal. Beseda Krieg in *Affrürischen Pauren* pa *Auffrührischen sachen* (tudi v nedoslednem pravopisu) se menjujeta.

Masa v upor in masa v objesti se v predstavitvi prav tako menjujeta, tudi budita predstave o dvojih pojavih — urejenih skupinah in drhali.

Turki so prikazani kot izrazit negativen dejavnik, sarkazem pripovedovalca je takšen, da podkrepi tezo o duhovniškem stanu avtorja pesmi. Kmetje niti niso tako hudo negativno prikazani. Močnejša je averzija do Turkov. Avtor tudi ne grozi, ne žali skrajno hudo kmetov, je nejevoljno zaskrbljen. Upor ga jezi in boli, zato ga obsoja, a važnejša mu je misel o veri, misel na Boga in njegovo vseobsegajočo previdnost in modrost.

Glede upora kmetov je še zlasti pomembna beseda Krieg (vojna). Prav v 18. stoletju je ta beseda tudi močneje razširila pomen v »večji oborožen spopad«, torej res vojno, čeprav to deloma najdemo že prej. Vendar so vzporedno še živeli pomeni srvn. besede krieck »napor, trud, spor, stremljenje po čem ali proti komu, upor, pravni spor, zoprvanje, prepir, oborožen boj«. Po vsem kontekstu gre res za vojno, ostali pomeni pa prav tako pozvanjajo iz konteksta. Etimološka slovarja »Dudna« in Klugeja navajata tudi stvn. chreg v pomenu »trdovratnost«. Iz te besede izpeljuje Bezljaj našo izposojenko kreg, krega, kregati se. Pri Trubarju nava- ja Bezljaj za besedo kregati »bojevati se«, narečno tudi »klicati, zvati« (Kameno ob Soči.)

Ali je vse to, morda tudi del teh pomenov pa še naše izposojenke avtor poznal in imel morda celo v mislih, ne moremo trditi. Kontekst z drugimi besedami ustvarja precej ozadij sporočil v pesmi. Poziv k upor, zbiranje in boj za pravdo so dejstva ob pravdanju in neuslišanju. Izbor besedja je sicer glede na povedi različen in dokaj pester.

Polarizacija obeh skupin nasprotnikov — kmetov in fevdalcev — je v naši pesmi dobro vidna. V njej teče avtorjeva pripoved, ki so ji imanentni socialni, družbeni, pravni, religiozni in politični vidiki, kdaj tudi eksplicitno izraženi.

Nekateri deli pripovedi ustvarjajo več miselnih zvez ali otenkov. V izraznem sklopu 1. kitice *von den Auffrührischen sachen* (stvnem. *sahha*, srvnem. *sache*) je čutiti prvotni pomen zadnje besede »spor, zasledovanje, pravna zadeva, proces«. Najprej gre torej za »spor« in s tem v zvezi za »upor«, šele potem je bese-

da »vojna«. Zato in zaradi konteksta mora prevod vsebovati tudi besedo pravda. Lahko gre za povezavo z glagolom *sachen* — v starejšem nemškem jeziku s pomenom »prepirati se, urediti, razložiti, ustvariti«. V 8. kitici najdemo tudi krajšo obliko *der sach*, znano že v srednjem veku pa pri Lutru in kasneje.

Glagol *versthe(n)* v 3. kitici, nanašajoč se na višje plemstvo in nadvojvodo Karla, je v starejšem nemškem jeziku pomenil pravno »zastopati«. Tu je pomen blizu, zato sta v prepesnitvi v kontekstu še besedi *pravice*, *zaščito*.

V verzu *Den Pauren rew t der schertze . . . (Je kmetom žal te igre . . .)* v 13. kitici je izraz *der schertze* (starejši pomen »zabava, igra«) lahko drastično poimeno vanje nesmiselnega početja, ali pa se nanaša na resnično veseljačenje kmetov po prvih uspehih.

Sodeč po širini, s katero avtor pripoveduje, je moč sklepati, da je avtor pesnitve čutil dogodke kot zelo pomembne in je ob poudarku moralno-religiozne plati uporabil po svojih zmogljivostih obliko, ki spominja na velike epe (Kudrun, Nibelungi) in ki naj bi tako ustrezala. V pesnitvi sicer ni ironičnih namigov, ki bi dopuščali več verjetnosti za travestijo ali celo parodijo glede na Nibelunge. Pesem pa je tudi povezana s cerkvenim pesništvo m 16. in 17. stoletja, kar se da razbrati zlasti iz Wackernaglovih zbirk nemških cerkvenih pesmi.

Avtor tudi ne izpostavlja izrazito misli, da je kmet izkoriščan ali je tak družbeni red pravičen. Pokornost gospod, izraža sicer tudi neposredno, a še bolj posredno, prek verskih čustev, prek omembe božje volje. To je bilo seveda običajno in tudi učinkovito.

V analize se ne spušča, le opozarja na mir in vdanost — v red in usodo. Prvotno krščanstvo, ki je za mir, delo, enakost, ni negirano v celoti niti za kmete. Le sredstva za doseg pravice so slaba.

Sredstev plemičev ne graja, a tudi ne hvali. Pesem je bolj pretresljivost kot porog ali naslajanje ob kazni. Vendar je v ozadju vsekakor razredna ideologija, povezanost posvetne in cerkvene oblasti. Poudarek pa je na redu v molitvi in vdanosti. Ne bije le orožje, ampak bijejo čustvene prvine: vest, strah, nemir. Objest je kaznovana, ne samo upor, oboje pa s protisilo samega zlega dejanja, prvega početja: fizično nasilje s fizičnim, duhovno nasilje z duhovnim. Glede pokorščine gospodi je prešel avtor iz pravnega reda v moralni in religiozni, od tam pa zopet v pravni, kakor so si ga prikrojile vladajoče strukture družbe.

To je značilno za mnoge epe. Morala in religioznost segata v čustvo. Zato gre tudi za nekaj tonov liričnosti, čeprav pripovednost prevladuje.

Bog je mogočen in usmiljen, to so prenesli tudi na odnose gosposka — kmetje.

Vendar je v obravnavani pesmi le malo ali nič govora o usmiljenju, več o kazni in pokori.

V sodobnem jeziku in v pregledni obliki je pesem vsakomur dostopna. Priča o pretresljivih dogodkih v tem delu Evrope, kjer so naši predniki ogrozili trdnost fevdalnega reda in vnesli skrb gospodi. Le-ta je morala ukrepati vojaško, politično, pravno in ideološko. Vse to odseva tudi pesem, ki je poskus epizacije dogodkov in reakcij nanje.

Iz pesmi vidimo, da je šlo za velike dogodke, ne glede na to, koliko je pri tem pesniške domišljije, moralnih primesi pod vplivom ideoloških stališč.

Kljub poskusom stvarnega, faktografskega prikazovanja, je pesem predelava mnogih dejstev, je duhovna reakcija, ki želi ustvariti umetnino. Tudi če avtorju ta ni uspela na višji ravni, je vendarle tudi pričujoča pesnitev dokaz o velikih dogodkih, ki lahko intenzivno in široko razgibljejo duha.

Vsi veliki dogodki so sprožili umetniška dela, o tem pričajo stari grški, indijski, perzijski, srednjeveški in kasnejši evropski epi, mnogi romani v novem veku.

Lirski in epski odmevi na dogodke in doživetja se v zgodovini menjavajo, dopolnjujejo. Nastala literarna dela oblikujejo celovitost človeškega duha. Gre za odsev in sooblikovanje zgodovine v širšem in globljem pomenu.

DIE LIEDER VON DEN SLOWENISCHEN BAUERNAUSTÄNDEN ZWISCHEN WISSENSCHAFT, KUNST UND IDEOLOGIE

Zusammenfassung

Der Autor behandelt einleitend theoretisch die Schwierigkeiten beim Übersetzen solcher Lieder im allgemeinen. Die Historiker wollen nämlich oft eine Unterstützung ihrer Daten auch aus diesen Texten bekommen, so beschreiben sie den Inhalt nur sachlich, oder sie setzen das Lied in eine Prosa um. Dies bedeutet aber, daß sie die Absicht des Schöpfers vernachlässigen, historische Ereignisse in poetischer Form auszudrücken. Es war ein künstlerischer Wille und auch der Geist der Kulturgeschichte bei einer poetischen Behandlung der historischen Tatsachen vorhanden. Wie die Tatsachen umgedeutet worden sind, müssen die Historiker feststellen. Was so ein Lied zum Verstehen und Erlebnis der Geschichte beiträgt, stellen die Philologen fest. Eine zu sachliche Übersetzung führt zur trockenen, oft langweiligen Wirkung, wird so im Sinne der Resonanz des vom Menschen verursachten historischen Geschehens ungenau. Eine zu freie Übersetzung, abweichend von den wesentlichen Beschreibungen und Aussagen, ist ebenso verfehlt, außer es handelt sich von einer neuen künstlerischen Schöpfung, die nur das Grundthema aufgreift. Von einer solchen Schöpfung ist aber hier nicht die Rede. Etwas Freiheit verlangt jedoch auch die getreueste Übersetzung.

Schon die Übertragung des Liedes in eine andere Sprache mit deren semantischen, grammatischen und phonetischen Gesetzen ist eine zum Teil neue Schöpfung. Eine weitere Frage ist, ob man ältere Lieder mit einer adäquaten archaischen lexikalischen, grammatischen und orthographischen Form in einer anderen Sprache stilisieren kann oder soll. Das sind schwierige Aufgaben, die nur wenigen Übersetzern gelingen.

Meist aber will man das Lied in eine gegenwärtige sprachliche Form übersetzen, daß es breiteren Kreisen bekannt wird.

Die deutschen Lieder von den slowenischen Bauernaufständen sind meist Versifikationen, wo es einige historische Daten über die Herrscher, die Absichten der Bauern, über deren Anführer gibt, wo breite Massen zahlenmäßig, geographische Punkte, rechtliche und kriegerische Verfahren angeführt und versifiziert werden. Sehr breit werden meist die moralischen Fragen und die Gerechtigkeit der Niederlage sowie der grausamen Strafen beschrieben.

Die ideologischen Hintergründe oder einige explizite Aussagen der herrschenden Schichten sind nicht zu übersehen. Auch bei den anonymen Liedern kann man meist feststellen, welchen Standes der Verfasser war. Das waren oft Landsknechte, Söldner, protestantische Pastoren, Lehrer oder irgendein Angehöriger des niederen Adels. Auch die Bauern hatten ihre Lieder, man kann sie manchmal aus den deutschen Liedern vermuten oder erraten, in der Überlieferung der Volkspoesie sind einige bekannt.

Das Lied vom großen slowenischen Bauernaufstand 1515 (EIN NEWES LIED VON DEN KRAYNNERISCHEN BAUREN) hat sechsmal sechs slowenische Syntagmen eingebaut: **Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina**. Im heutige Standardslowenisch würde das heißen: **Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna**. Es ist ein Aufruf zum Sammeln und damit zum Aufstand. Im Lied wird noch ein slowenisches Syntagma als Vers fünfmal wiederholt: **Stara prauda — nsl. stara pravda**. Es ist der Begriff »Altes Recht« (Alte Rechte).

Der Autor dieses Beitrages gebrauchte in der deutschen Übersetzung die pluralische Form, da sie rhythmisch und metrisch dem Original entspricht, inhaltlich deutet sie darauf hin, daß die Bauern mehrere Rechte forderten.

Le vkup (leukhup) würde wörtlich bedeuten »nur zusammen«; der Autor übersetzte das aber mit **Nur aul, nur aul, nur aul, nur aul Ihr armen Bauern**. Rhythmisch und metrisch, aber auch wegen des vielen Schreiens, das im Lied erwähnt wird, schien ihm diese Übersetzung geeignet. Der elliptische Aufruf sollte ein Aufwachen, eine Entscheidung ein sammeln erreichen.

Es wäre auch die Übersetzung **herzu** (wie das Dušan Ludvik empfahl) durchaus berechtigt. Am besten wäre es: **Nur aul, nur aul, herzu, herzu Ihr armen Bauern**. Das würde

aber die Absicht des anonymen Verfassers stören, durch die Wiederholung desselben Syntagmas eine besondere rhythmisch-klangliche Wirkung zu erreichen. Auch eine gewisse Ironie ist dadurch im Kontext erreicht, wie das mit Recht A. Gspen und B. Grafenauer feststellen. Der letzte wirft auch analytisch die Hypothese auf, daß die Verse auf einem älteren slowenischen Lied vom Bauernaufstand beruhen sollten.

Der Autor dieses Beitrages zweifelt jedoch, ob die Ironie durch die Wiederholung im Kontext eine so starke Rolle spielt. Seiner Meinung nach handelt es sich um hreitere architektonische Absichten:

1. Inhaltlich: das massenhafte, grobe, ominöse Geschehen, hervorgerufen von einer anderen sozialen und ethnischen Schicht in diesem Land, damit die doppelte Gefahr auszudrücken.

2. Formal — klanglich: einen besonderen Rhythmus der Bewegung, der bedrohlichen Näherung, des gefährlichen Zuschlagens zu veranschaulichen. Es klingt wie ein Glockenschlag. Der ganze Kontext mit den aufschlußreichen Stellen, wo dieser Vers eingebaut ist, gibt genug Beweise dafür. Die Ironie ist natürlich auch inbegriffen. Jedenfalls ist der Bau des Liedes eben durch die Eingliederung der slowenischen Verse sehr interessant und aufschlußreich.

Das zweite Lied, daß der Autor dieses Beitrages als erster schon für das Buch von Jože Koropec *Mi smo tu (Wir sind da)*, Maribor 1983, übersetzt hat, dann eine Neufassung für die Zeitschrift *Dialogi* (1985) und für diese Studie schuf, bezieht sich auf den großen Slowenisch-kärntnerischen Bauernaufstand 1573. In lateinischer Schrift transkribiert lautet der Titel:

Warhafft geschlecht und Newe Zeltung, von Auffrürischen Pauren, so sich dieses 1573. Jar, in der Windischen Mark in der Graffschaft Zilla, wider ire Oberkeit und Landsfürsten empöret hatten, doch letzlich von der gnade Gottes inen wider gesteuert und gestürtzt worden sind, alien unterthanen zur warnung und Exempel in ein gesang verfasst, etc. Im Thon Lobt Gott ihr frommen Christen, etc.

Der Herausgeber des deutschen Liedes Peter v. Radics veröffentlichte das Lied in einer Broschüre im Selbstverlag unter dem Titel *Ein zeitgenössisches Lied vom »windischen Bauernkrieg 1573«*, Ljubljana 1904, Druck D. Hribar. Die Broschüre enthält eine Photokopie des Flughettes mit dem längeren Titel (siehe oben), es folgen vier Strophen des Originals. Das Original bekam Radics nach seinen Bezeugungen von Anton Ritter von Schöppel-Sonnwalden, Direktor der Krainischen Sparkasse.

Weitere Angaben vom Lied gibt es nicht, nur noch die Vermutung, daß der Verfasser ein protestantischer Pastor, Prediger oder Lehrer war, der Druckort Graz. Beides ist bis jetzt nicht bekannt.

Der Verfasser geht im längeren Titel an, daß das Lied in der Weise *Lobt Gott ihr frommen Christen* gesungen wurde. Dieses Lied findet man wirklich in Wackernagels Buch *Das deutsche Kirchenlied* (Stuttgart 1841). In dem Buch und in vielen anderen des 16. und 17. Jahrhunderts gibt es noch etliche Lieder im gleichen oder ähnlichen Metrum. Eine solche Versform war in jener Zeit beliebt. Einige Lieder Kürenbergs waren ja noch im 18. Jahrhundert als Volkslieder bekannt.

Der Autor dieser Studie fragt sich, ob einige Ähnlichkeiten des hier behandelten Liedes mit dem Nibelungenlied Zufall, Absicht oder sekundär sind. Es könnte sich auch um eine Trevestie handeln. Der ernste Inhalt, verbunden mit den historischen Tatsachen, läßt aber eine solche Vermutung nicht zu. Es steckt eher die Bellethheit der Strophe und ein episches Empfinden des Verfassers dahinter.

Aus der semantischen Analyse einiger Lexeme und Aussagen ersieht man das Zeitalter, es sind aber auch ältere Einflüsse zu spüren. Manche Ausdrücke lassen mehrere Deutungen zu. Es ist zu ersehen, daß es sich in jenem Aufstand um rechtliche, soziale, politische, religiöse Fragen handelte. Das war wirklich ein Krieg, der die weltliche und kirchliche Macht gefährdete. Das Lied ist Zeuge der Intensität dieser Befürchtung. Darin spiegeln sich die Ansichten des Verfassers und der Zeit an. Der Verfasser war kein großer Künstler, aber ein seiner Erziehung und seinem Beruf gemäß fühlender und denkender Mensch.

Der Übersetzer hat in dieser Zeitschrift die Nibelungenstrophe gewählt, wie man sie durch die Übersetzung des Nibelungenliedes ins Slowenische von Mirko Avsenak kennt. Die Strophe ist jedoch schon seit Präferen bekannt, der zwei seiner Gedichte mit epischen und lyrischen Elementen in dieser Versform schrieb.

Das Lied ist eine Mischung von Phantasie und Wirklichkeit, mit moralischen und religiösen Tendenzen, mit versifizierten Daten, die anderswo überprüfbar sind, mit Aussagen, die als Dokument des Zeitgeistes wirken. So hat es im weitesten Sinne einen historischen Wert. Es ist ein Beweis, wie man so brutale Ereignisse in Verse und Musik bringen will. Schon deswegen berührt es sich aber auch mit der Kunst, und es erübrigt sich nicht, Assoziationen zu suchen und auf die Kontinuitäten solcher menschlichen Bestrebungen hinzuweisen. Das Nibelungenlied ist ja auch nur in der Kontinuität neben vielen anderen ver-

schieden gelungenen künstlerischen Bestrebungen zu sehen und zu bewerten. In dem Fall ist unser Lied als eine kleine Schöpfung da.

Ein Monument löst immer viele Anklänge aus, wird oft ins Gedächtnis gerufen, wirkt dirckt, aber auch unbewußt oder durch sekundäre Vermittler. Die Beziehungen zum Nibelungenlied bestehen in einigen Elementen dieses Liedes.

In literarischen Texten, wo die Polysemie Bedeutungsspektren bildet und aufwirft und ästhetische Wirkungen entstehen, muß ein Philologe das wissenschaftliche Verfahren erweitern. Die Nachschöpfung eines künstlerischen Werkes verlangt auch ästhetisches Vermögen.

Schließlich entsteht kein sprachliches Verfahren außerhalb der Geschichte. Die Sprache als Ausdruck und Schöpfung in kommunikativen Situationen synchronisch und diachronisch zu begreifen, ist immer schwierig. Kunst und künstlerische Absichten sind komplexere menschliche geistige Reaktionen. Nur mit ihnen betreten wir aber den Bereich der globalen historischen Einsichten.

NEKAJ BAROČNIH KIPARSKIH DEL V NOVI LUČI

Sergej Vrišer*

UDK 73.034.71497.12/726.591.046

VRIŠER Sergej: Nekaj baročnih kiparskih del v novi luči. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, str. 83-90.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtor se ustavlja najprej ob nekdanjem velikem oltarju v cerkvi sv. Barbare nad Šmarjem pri Jelšah iz 90. let 17. stol. in ugotavlja, da je glavni kip sv. Barbare a tega oltarja danes v mariborskem muzeju, na oltarju pa novejši kip sv. Ane. V nadaljevanju omenja opus kiparja Jožefa Stanerja iz Slovenj Gradca in vključuje vanj tudi dva oltarja iz Okocine pri Gornjem Gradu in veliki oltar pri Sv. Miklavžu nad Dobrno iz 1. pol. 18. stol. Teh del doslej nismo prištevali med Stanerjeve stvaritve.

UDC 73.034.71497.12/726.591.046

VRIŠER Sergej: Some Baroque Sculptures in a new Light. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, p. 83-90.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The author stops first at the former big altar in the church of St. Barbara above Šmarje pri Jelšah (near Jelše) from the sixties of the 17th century, and he states that the main statue from this altar is now in the museum of Maribor, and on the altar is a newer statue of St. Anna. In the continuation he mentions the opus of the sculptor Jožef Staner from Slovenj Gradec and includes at least also two altars from Okocina near Gornji Grad and the high altar at St. Nicholas above Dobrna from the first half of the 18th century. Up to now these works were not counted among Staner's creations.

Veliki oltar pri Sv. Barbari nad Šmarjem pri Jelšah

Umetnostni spomeniki v Šmarju pri Jelšah in njegovi okolici so bili obdelani že v številnih umetnostnozgodovinskih razpravah. Pritegujejo nas predvsem baročna dela in nekakšen vrh v slikarskih in kiparskih dosežkih 18. stoletja pomeni prav gotovo romarska cerkev sv. Roka s kapelicami Kalvarije. S šmarskega konca pa poznamo tudi nekaj pomembnih del iz 17. stoletja in o enem od teh — oltarju iz podružnične cerkve sv. Barbare bi želel nekoliko nadrobneje spregovoriti.

Če si ogledujemo notranjščino omenjane cerkve, kaj hitro ugotovimo, da je veliki oltar precej povprečna stvaritev iz druge polovice 18. stoletja, daleč zanimivejša pa sta oltarja v kapelah. Posebej nas bo nedvomno pritegnil oltar v levi kapeli, ki ima v osrednji niši kip sv. Ane z malo Marijo. Nastavek oltarja se nam predstavi kot značilna arhitektura tako imenovanega »zlatega oltarja«: dviga se nad kamnito oltarno menzo, oblikuje najprej z volutami okrepljeno in s hrustančevjem okrašeno predelo, s katere se dvigata na obeh straneh osrednje niše po dva stebra, ki nosita profilirano in ornamentirano ogredje. Ob straneh se nastavek razrašča v ornamentirani krili, nad ogredjem je manjša niša, ki jo robita ste-

* Dr. Sergej Vrišer, profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani in upokojeni ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru

OLTAR SV. ANE, NEKOČ VELIKI OLTAR PRI SV. BARBARI NAD ŠMARJEM PRI JELŠAH, 1651

briča in obdaja hrustančevje, ob straneh ogradja pa sta volutasto zavita segmenta.

Osrednji del nastavka je namenjen stoječim figuram — kipu v glavni niši, asistenčnima likoma med stebri in še dvema, ki imata svoj prostor v nišah na krilih nastavka. V atiki je nadaljnjih šest figur: ena v niši, dve ob njej, dve na

KIP SV. BARBARE IZ CERKVE SV. BARBARE
NAD ŠMARJEM PRI JEJŠAH, DANES V
MARIBORSKEM MUZEJU, 1661

segmentih in ena vrh atike. K plastičnemu videzu nastavka prispevajo še angelške glavnice, razmeščene po volutah, spodnjih delih stebrov in vpete med okrasje ogredja. V celoti je nastavek rezbarsko izredno razgiban, k nemiru, ki ga izžareva, prispeva še pozlata in oživlja sicer statično zasnovane plastike.

V glavni niši je kip sv. Ane z Marijo, v ostalih pa so sv. Agata, neka svetnica brez atributov, morda sv. Katarina, nato sv. Lucija in Cecilija. V atiki je v središču Marija z detetom, ob straneh sta sv. Rozalija in Marjeta, na segmentih posedata dva oblečena angela, tretji v kratkem oblačilu in s trobento pa stoji na ogredju atike.

Zlahka ugotovimo, da je kip sv. Ane z Marijo delo druge roke in mlajši od ostalih figur, očitno že iz 18. stoletja. Kipi svetnic nas pritegnejo zaradi manieriističnih telesnih mer, njihova slokost se podaja ozkim prostorom v nišah. Obličja so pravilnih potez, ravnih nosov in majhnih, stisnjenih ust, resnobnost obrazov ustreza slovesni drži figur, tej pa so prilagojena tudi oblačila. Značilne so razlike v pričeskah svetnic, individualno noto pa kažejo tudi njihova oblačila: poleg običajnih svetniških ogrinjal je moč zaslediti tudi spomine na tedanjo žensko nošo. Svetnice so visoko prepasane, različno so ukrojena njihova spodnja oblačila, živoci oziroma dalmatike, tudi izrezi pri srajcah itd.

Oltar bi po opisanih slogovnih značilnostih prisodili v drugo polovico 17. stoletja, po ustnem izročilu naj bi imel nekoč na hrbtni strani letnico 1661.¹ Ko se oziramo za sorodnimi deli, bi ga po kompoziciji nastavka okvirno sicer mogli primerjati z nekaterimi sočasnimi zgodnjebaročnimi deli na Štajerskem, pri iskanju morebitnih drugih del istega kiparja pa imamo manj sreče. Vitke svetnice zavzemajo, tako se zdi, v našem umetnostnem gradivu precej samosvoje mesto in bi si jih zaenkrat upal vzporejati samo z enim delom, namreč s kipom sv. Barbare v mariborskem muzeju. Ta kip sem pred leti označil za delo zgodnjega 17.

¹ J. Curk, Topografsko gradivo VII. Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah, Celje 1967, str. 46

stoletja, saj nisem postal pozoren na sorodnosti s kipi oltarja pri Sv. Barbari.² Šele s časom sem ugotovil, da je na njem dovolj takih slogovnih znakov, ki ga postavljajo v bližino našega oltarja ali določneje — prav v osrednjo nišo tega oltarja. Mariborska sv. Barbara razodeva namreč vse prej naštete posebnosti šmarskih oltarnih plastik — slovesno držo, resnobno obličje pravilnih črt, modno pričesko, tudi oblačilne nadrobnosti svojega časa. Tudi po merah bi plastika ustrezala prostoru v glavni oltarni niši.

Kako je kip sv. Barbare našel pot v muzej ali bolje, zakaj so ga odstranili z oltarja in nadomestili s kipom sv. Ane? Prav gotovo je bil sedanji Anin oltar nekoč oltar sv. Barbare in s tem veliki oltar te cerkve. Kaj je odločalo, da so v 18. stoletju postavili nov oltar? Morda to, da so sredi 18. stoletja obokali ladjo? Ali pa sta prevladala sodobnejši okus in čaščenje drugih svetnikov? Na današnjem glavnem oltarju sta poleg kipa patronice še svetnika Matej in Izidor. Kot je videti, za odsluženi Barbarin kip niso kako posebej skrbeli. V letih, predno je prišel v muzejsko posest, je izgubil obe zapestji, svetnici manjka atribut-stolp, a tudi pozlata je dodobra oguljena.³ Na srečo pa so se vedarle ohranile poglobitve črte te umetnine, te pa nam tudi kažejo pot k prvotnemu nahajališču kipa.

Oltarji kiparja Jožefa Stanerja

Kiparstvo, o katerem želim spregovoriti, sem pred več kot petindvajsetimi leti že predstavil v knjigi o baročnem kiparstvu na slovenskem Štajerskem.⁴ V teku časa pa so se mi izbistrili pogledi na nekatera od teh del, tako da se mi zdi potrebno, da jih predstavim v novi in jasnejši luči. Gre za opus slovenjgraškega kiparja Jožefa Stanerja in tri oltarje, ki mu jih doslej nisem pripisoval.

O Jožefu Stanerju, po rodu iz Irdninga na Štajerskem (roj. 1701, omenjen do 1752) sem zapisal, da je kipar »z razmeroma obsežnim razponom domiselnosti in znaki samobitnejše rasti«. Kar nas pri njem najprej pritegne, so prav gotovo oltarne kompozicije. Kolikor sem jih dotlej spoznal, so kazale dovolj razpoznavne skupne značilnosti, obenem pa so se druga od druge tudi dovolj razlikovale. Ugotovil sem, da sta vsem tem osnutkom bili skupni le razsežna oltarna niša, kjer je kipar imel dovolj prostora za skupine figur, in pa živahna akantova ornamentika, s katero so povezani jermenasti, trakasti in mrežasti okraski.

Pri Stanerjevi plastiki sem opozoril na rahlo S-črto njegovih likov, na mehko prelivajoče se gubanje oblačil, ki se pri tleh pahljačasto razpirajo v oglate gube, in na daleč manj izrazito oblikovana obličja figur. Bolj kot s posameznimi kipi je umetnik stopnjeval izraznost kompozicij z množtvom likov, npr. pri Poklonu treh kraljev v Šentilju pri Velenju, pozneje pa je odmerjal večjo pozornost odločilnim akterjem v figuralnih združbah in naglaševal scenskost svojih prikazov (npr. na oltarju škapulirske Matere božje v Družmirju pri Velenju, 1742).

Seznam Stanerjevih del je doslej obsegal dva ugotovljena oltarja in sicer stensko nišo s figuraliko velikega oltarja v župnijski cerkvi v Dobrni iz leta 1740, kar je omenil že I. Orožen, in oltar škapulirske Matere božje v Družmirju pri Velenju iz leta 1742, o čemer pripoveduje župnijska kronika. Kiparju sem pripisal še oltar sv. Barbare v Šentjanžu na Vinski gori, oltar Treh kraljev v cerkvi v Šentilju pri Velenju, nadalje dva kipa na obhodnih lokih v cerkvi sv. Primoža pri Šentjurju in kip svetnika z detetom (sv. Jožefa?) na stranskem oltarju v Tomaški vasi pri Slovenj Gradcu.⁵

² S. Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor 1963, str. 145

³ Po podatkih v mariborskem Pokrajinskem muzeju je kip iz zbirke umetnostnih spomenikov, ki so bili nekoč v mariborskem škofijskem muzeju

⁴ S. Vrišer, o.c., str. 63/66

⁵ S. Vrišer, o.c., str. 167

Sedaj uvrščam v Stanerjev opus še troje del, ki sem jih v knjigi o štajarskam kiparstvu sicer tudi opisal, pri dveh od teh omenil tudi sorodnost s Stanerjem, vendar pa se mi je zdelo dovolj, da jib postavim le v časovno in slogovno bližino tega kiparja.* Najprej bi s Stanerjem povezal dva stranska oltarja v Okonini pri Gornjem Gradu. Ob teh oltarjih, posvečena sta sv. Janezu Nepomuku in sv. Ignaciju Lojolskemu, se je prvi strokovno pomudil že Avguštin Stegenšek, ki ju je označil za »vzorca najbolj živahne in skrajno vihrave baročne skulpture«.† Pri tem je gotovo imel v mislih predvsem oltarno arhitekturo. Nedvomno sta ga pritegnila pri obeh oltarjih po dva baročna stebra, za katera je menil, da sta »vrhunec dekorativnega rezbarstva v tem okraju«. Formulacija nikakor ni bila pretirana, po svoje pa vendar precej sugestivna, da se mi ja v zgodnjih letih preučevanja baroka resda dozdevalo, kot da okoninska oltarja nimata tekmeča.

Oltarna nastavka sta vredna vse pozornosti. Po dva na vogale postavljena stebra sta v spodnjem delu sestavljena iz profiliranih nabreklih in izžlebljenih elementov, v višino pa izzvenevata sprva kot trebušasta, bogato ornamentirana, nato pa vse vitkejša kandelabra, ki ju zaključujeta stilizirana kapitela. Nevskandanje učinkuje tudi močno usločeno ogredje: ne le ker je globoko profilirano, marveč se od središča oltarja navzven nekajkrat zalomi in nad stebrom izobljuje v ostri, navzgor obrnjeni konici. Tudi oltarno steno nad ogredjem obdaja plastičen rob, poživlja jo pa še preplet trakaste baročne ornamentike.

Figuralni delež na teh oltarjih je spričo bogate arhitekture in ornamentike, a tudi zaradi velikih oltarnih podob in manjših v atikah, nekoliko v ozadju, vendar se asistenčne figure ob slikah skladno vključujejo v vidaz celote, enako tudi angeli v atikah. Kar pri tem po moji presoji zaostaja, ja detajl skulpture. Precej enolične so fiziognomija svetnikov, šablonska je tudi njihova gestikulacija. Zdi se, da se kipi razživijo predvsem v Igri draperije, najbolj v oglatih zalomih ob spodnjem robu oblačil. Prav te značilnosti pa opozarjajo na Stanerja.

Naslednja delo, ki ga uvrščam v krog Stanerjevih stvaritev, ja veliki oltar v cerkvi sv. Miklavža nad Dobrno. Tudi to delo sem površno že orisal, ker sodi med taka, ki so zunaj vrste ponavljajočih se oltarnih kompozicij.* Zapisal sem, da je zasnova oltarja gotovo delo kiparja in ne mizarja. S tem sem hotel poudariti, da je kiparjev delež v kompoziciji izredno močan, pri tem pa bi vseeno moral upoštevati tudi nakatere elemente oltarne arhitekture, ki razodevajo poleg konvencionalnih bkrati tudi dovolj samosvoje črte. Podobno kot v Okonini izstopata namreč v nastavku dva uvite stebra, ki raseta iz štirikotnih podstavkov. Nad ogredjem pritegneta pozornost navplčno postavljeni voluti, nastavkovo steno robi ob straneh ornamentalna predrokokojska mreža, posebnost kompozicije pa sta nedvomno obhodni partiji oltarja, kjer se srečujemo z vitkima kandelabrom podobnima štirioglatima stebričema, ki ju z oltarjem povezujeta obhodna loka in na njih klečeči figuri in v višini oltarnega ogredja spleti cvetja, sadja in stilizirano akantovo rastlinje.

Med kipi izstopata klečeči figuri, ki se sklanjata k oltarni niši, v atiki pa je skupina z Marijo in detetom ter klečečima redovnikoma sv. Dominikom in Klaro. Figuralika vnaša v oltar odločlino intonacijo, ob pozornejšem vzporejanju s sorodnimi deli pa ugotovimo, kako enakovredno s kipi se uveljavlja tudi z rezbarijo preprejena arhitektura.

Kaj povezuje opisane oltarje z doslej znanimi Stanerjevimi deli? Če začnemo pri okoninskih oltarjih, so to najprj na razčlanjenih bazah počivajoči stebri. Ti so precej sorodni stebroma z obhodnih lokov oltarja pri Sv. Miklavžu. V obeh krajih se srečujemo tudi s trakasto in mrežasto baročno ornamentiko. Na nadalj-

* S. Vrišer, o.c., str. 87/88

† A. Stegenšek, Dekanija gornjegrajaka, Maribor 1905, str. 57

* S. Vrišer, o.c., str. 59

SVETI HENRIK Z VELIKEGA OLTARJA PRI SV. MIKLAVŽU NAD DOBRNO, 2. ČETRTE, 18. STOLETJA

nji poti k ugotovljenim Stanerjevim oltarjem si lahko pomagamo s skulpturo. Svetniki iz Okonine so sorodniki svetnic z Barbarinega oltarja v Šentjanžu na Vinski gori in Marije z oltarja v Dobrni. Štrenasta, vihrajoča brada okoninskega sv. Janeza Miloščinarja nas poveže z bradatim kraljem s turbanom v skupini Treh kraljev iz Šentilja pri Velenju, ta pa je zopet soroden klečečemu sv. Henriku pri Sv. Miklavžu nad Dobrno in sv. Joahimu z oltarja v Družmirju. Morda je skorajda odveč dodati, da nas o pravilnosti primerjav prepričuje še draperija oblačil, ki se pri stoječih likih dosledno vijuga v mehkih in oglatih závojih. Ena od značilnosti, ki nas pritegne, je na Miklavževem oltarju rastlinje z ostrimi akantovimi listi in stiliziranimi rožami. Podobno vegetabilno okrasje zasledimo tudi na oltarju sv. Barbare v Šentjanžu, sorodni pa so ji cvetlični spleti v Družmirju in rastlinske vitice v Šentilju.

Stanerju na novo pripisana dela nedvomno poglobljajo predstavo o tem kiparju. Vsi trije opisani oltarji potrjujejo že izrečeno ugotovitev, da je kipar zanimiv predvsem zaradi mnogovrstnosti oltarnih zasnov. Že predno nas je k Stanerju pritegnilo nadrobnejše analiziranje, sta okoninska oltarja in oni s Sv. Miklavža izstopali zaradi izrednosti oltarne arhitekture. Slej ko prej velja, da je plastika s teh oltarjev sekundarne veljave, nekaj podobnega pa bi ob vsej slikovitosti Stanerjevih figuralnih skupin mogli trditi tudi za njegova doslej znana dela. Jezuitska svetnika iz Okonine ali pa poklekujoča častilca z Miklavževega oltarja so kljub slikovitosti habita in markantnosti obrisa figur vendarle prej kiparsko povprečne kot izredne stvaritve. Ali kot sem že enkrat zapisal, delo ustvarjalcev na pol poti med vodilno in podeželsko, poljudno smerjo našega baročnega kiparstva; to pa jim seveda ne jemlje dokumentarnega pomena, a tudi ne mikavnosti v našem kulturnem prostoru.

S tem, da te oltarje trdneje povezujem z opisom kiparja Jožefa Stanerja, utemeljujem tudi njihovo rast iz domačih umetnostnih pobud, saj se je kipar, čeravno po rodu iz kraja zunaj naših meja, za nekaj desetletij zasedel v Slovenji Gradcu. Ni nam sicer sporočen datum njegovega prihoda v to mesto in samo domnevamo, da se je to morda zgodilo po odhodu kiparja Janeza Schaterja okoli leta 1722.⁸ Kolikor bi bilo to točno, bi se ujemalo tudi z nastankom okoninskih ol-

⁸ S. Vrlšer, o.c., str. 185/188

OLTAR SV. IGNACIJA V OKONINI, OK. 1722

tarjev. Oltarja stojita v kapelah, ki sta bili pozidani — Ignacijeva leta 1722 in kapela sv. Janeza Nepomuka leta 1723. Zdi se verjetno, da so v istem zaporedju postavili tudi oltarja: gre za isti arhitekturni koncept in figuralno razdelitev, ornamentalne dekoracije pa ubirajo dvakrat različno pot.

A k temu še nekaj. Posebno obravnavo bi zaslužile podobe na okoninskih oltarjih. Na tem mestu jih omenjamo le toliko, ker je velika podoba z Ignacijevoga oltarja in verjetno tudi ona v atiki delo slikarja J. L. Krackerja (rojen leta 1717—umrl 1779). Če upoštevamo namreč slikarjevo rojstno letnico, bi sliki seveda ne mogli nastati v času dvajsetih let 18. stoletja, v katerega uvrščamo oltarja, kvečjemu proti koncu tridesetih let. Ali sta torej oltarja poznejša, torej ne iz dvajsetih let, ali pa so morda Krackerjevo delo naročili ali pa vsaj na oltar postavili pozneje, na že izdelana nastavka? Na sliki z oltarja sv. Janeza Nepomuka zasledimo podpis Venetia T. Q., o avtorju slike pa doslej ni podatkov.

Kakor pred leti tudi tokrat ponovno postavljam v Stanerjevo bližino veliki oltar v Marijini cerkvi v Velenju. Tega je dal postaviti škalski komendant Ignacij pl. Graffenheiden, zlatil pa slovenjgraški slikar Janez Satori (1744).¹⁰ Naj ponovim, da je v kipih s tega oltarja nekaj dinamičnosti, kot jo zasledimo pri Stanerju, posebej spominja nanj figuralna skupina v oltarni niši — Marija z detetom in klečečima redovnikoma, duktus stoječih figur in tip fiziognomij pa vzbujata pomisleke. Ornamentika ob straneh nastavka je sestavljena iz mrežastih vzorcev in zgodnjih oblik rokokojske školjkovine. Vabljuje se zdi misel, da bi bilo pred nami Stanerjevo delo iz tretje četrtine 18. stoletja. K taki misli nas navaja tudi dejstvo, da je oltar pozlatil Slovenjgradčan. Zadostnih slogovnih dokazov za takšno trditev pa ni. Pustimo torej vprašanje zaenkrat še odprto.

SOME BAROQUE SCULPTURES IN A NEW LIGHT

S u m m a r y

In the first part of the article the author describes the altar of St. Anna from the church of St. Barbara above Šmarje pri Jelšah (near Jelše) and he states that it was first an altar of St. Barbara, whose statue is today in the museum of Maribor. After the oral tradition the altar ought to be from the year 1661.

The second part of the article is devoted to the works of the sculptor Joseph Staner from Slovenj Gradec (born in 1701 — mentioned till 1751). The author connects two altars from Okonina near Gornji grad and the big altar at St. Nicholas above Dobrna with the sculptor's opus. The altars are connected with the known works of the sculptor by characteristics of style, which are shown by the architecture of the joined pieces of the altars and by the detailed work of the statues of the altars. The high altar of the church of Maria at Velenje is also akin to the scheme of Staner's works, but the comparisons are only skeletons.

¹⁰ S Vrišer, o.c., str. 88

NOŠA NA DVEH MUZEJSKIH SLIKAH

(Iz zbirk Pokrajinskega muzeja v Mariboru)

Andreja Vrišer*

UDK 391"15/17":75.041

VRIŠER Andreja: Noša na dveh muzejakih slikah. (Iz zbirk Pokrajinskega muzeja v Mariboru.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, str. 91-98.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtorica obravnava dve sliki iz zbirk Pokrajinskega muzeja v Mariboru, ki imata poleg umetnostnozgodovinskega tudi kostumološki pomen. Prva slika predstavlja Kristusovo vstajenje, na njej pa je upodobljena tudi družina Simona Mandecha iz Zamarkove. Gre za nošo iz 2. četrtine 18. stol. Čeravno je slika kopija izgubljenega originala, je noša podana z upoštevanja vredno doslednostjo. Druga slika predstavlja Pust v Benetkah in je delo Johanna Josefa Henricija iz l. 1782. Tudi na tej sliki velja pozornost upodobitvi noš, predvsem značilnim beneškim maskam in likom iz *comedia dell'arte*.

UDK 391"15/17":75.041

VRIŠER Andreja: The Garb on two Pictures of the Museum. (From the Collections of the Provincial Museum at Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60-25(1989)1, p. 91-98.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The authoress treats two pictures from the collections of the Provincial Museum at Maribor, which have a costumographic meaning beside that of history of art. The first picture represents the Resurrection of the Christ, but on it the family of Simon Mandech from Zamarkove is represented. It goes for the second quarter of the 18th century. Though the picture is a copy of the lost original, the garb is represented with a consistency, deserving notice. The second picture represents the Carnival in Venice and is the work of Johann Joseph Henrici from the year 1782. On this picture the attention is directed to the representation of the garbs, before all to the characteristic Venetian masks and figures from *comedia dell'arte*.

Med slikami umetnostnozgodovinskega oddelka mariborskega muzeja je več del, ki imajo poleg umetnostne, ikonografske ali motivne vrednosti tudi pomen kot pričevanje o noši v določenem obdobju. V pričujočem sestavku želim z gledišča oblačilnega pričevanja obdelati dve od teh slik — podobo Simona Mandecha z družino iz druga četrtine 18. stoletja, delo naznanega slikarja, in Ples v maskah, delo Johanna Josefa Henricija iz časa okoli 1782.

Prva slika je izdelana v olju ne platno, ima pokončen format (200 × 120 cm) in nas po kompoziciji spomni na poznorenesančni tip nagrobnika. Zgornji dve tretjini slike zavzema prizor Kristusovega vstajenja, pod prizorom je verski citat, spodnja tretjina pa je namenjena upodobitvi naročnika slike in njegove družine; napis pod upodobitvijo nam pove, da je podobo dal naslikati plemeniti Simon Mandech iz Zamarkove v spomin sebi, svojima ženama in otrokom.¹

* mag. Andreja Vrišer, višji kustos v Pokrajinskem muzeju v Mariboru

¹ Po podatkih iz Štajerskega deželnege arhiva v Oradcu (Landrecht, št. 963, sv. 9), ki mi jih je ljubезnivo posredoval arhivski svetovalec prof. dr. Jože Milnarč, je v zapuštninskem inventarju iz leta 1649 omenjen Johann Sigmund Mändich, »gewester fürst. Eggenbercher Verwalter zu Radtkherpurg«. L. 1628 je njegova družina imela vinograd »am Särkhoperg«, 1636 drug vinograd prav tam, dekret zanj pa je izdal grof Herberstein. Naj pripomnim, da je sliko, ki jo opisujem, muzeju leta 1942 daroval grof Gundakar Herberstein.

Ich bin die nidergheingende unde das leben der an glich gläubt der wird den Tod auch sehen ewig-
fauch unde ob erlich stund so wider dorts leben unde der daber wird glanz an auch der wird immer stund

Ich gebirgung hat staltlich tollig der die mit toll Simon stantentz ich Samasche trar storn bei
den stantentz dalt stantentz erig so stantentz stantentz

Prizor Vstajenja se, kakor je običajno pri renesančnih upodobitvah tega motiva, odvija na svetnem in nadsvetnem prizorišču. Kristus je vstal iz groba, obdan je z vencem kopastih oblakov in se dviga v nebo. Vojaki, ki so polegli okoli groba, se v strahu ozirajo za njim. V ozadju prizora je videti rob z drevjem obrasle votline.

Kristus je upodobljen v vzravnani drži, kontrapostu in s pogledom v levo. V desnici drži velikonočno bandero, z desnlco blagoslavlja. Veter, ki piha z desne, mrši Kristusove lase in razpihuje škrlatni plašč in nazobčano zastavico. Čurvarji božjega groba se nam predstavijo kot družba precej različno napravljenih mož. Vojak na skrajni levi ima antikizirajoč kožnat prsni oklep in čelado, ki spominja na poznorenesančna vojaška pokrivala, tudi helebarda, ki jo drži v roki, in golenice, okrašene z levjo glavo, so rekviziti renesanse. Sorodno je opremljen ležeči vojak na desni. Šlem ob njem ima obliko zmajevega gobca in nas spomni podobnih izdelkov, kot so nastajali v severnoitalijanskih renesančnih orožarskih delavnicah. Speči čuvar na levi ob sarkofagu je v noši, ki bi še najbolj spominjala na turško oblačilo. Orientalsko je tudi pokrivalo, turban s koničastim fesom. Vojaka v ozadju, eden s helebardo, drugi s ščitom, kažeta v različicah rimsko vojaško opravo.

Kristusov grob ima obliko profillranega sarkofaga z ravnim pokrovom. Napis pod prizorom Vstajenja se glasi: *Ich bin die auferstehung vndt das Leben Wer an Mich glaubt der Wird den Tott nich sehen ewigkhlich vndt ob erglich sturb so Wlrder doch leben vndt Wer da lebet vndt glaub an mich der Wirdt nimer sturb.* Citat je naslikan kot napis na uokvirjeni plošči, ki je ob straneh dekorativno prirezana, tako da ustvarja videz kamnite konzole. Iluzionistični vtis plošče je slikar poudaril še s tem, da je stopalo levega stoječega vojaka pomaknil prek roba plošče. V spodnjem prizoru se odpira pred gledalcem s kamnitimi kvadri zidan prostor, ki se proti sredini stopničasto poglablja. Skozi odprta vrata zremo v Kristusa, ki sedi na vencu oblakov in objema z desnlco križ. V prostoru kleči sedem oseb, levo od vrat naročnik podobe in za njim dva sinova, desno naročnikova prva žena z dvema hčerama, za njima druga žena. Naročnik kleči na nizki pručici, ostali na tleh. Nošo upodobljencev želim opisati posebej na drugem mestu, omeniti pa velja še rodbinske grbe: pri donatorju grb družine Mandech — dve polji s figuro škorpiljona in dve črno bell polji, pri prvi donatorjevi ženi grbovni znak v rdeči in beli barvi in z Antonovim križem. Pod prizorom je napis, ki je podobno uokvirjen kakor zgornji. Glasi se: *disse gedachtnus hatt Mallen lassen der Edl vndt vest Simon Mandech tzu Samaucho Ime Seinen bayden hausfrauen vndt Kheindern zv Einem gedachtnus. Še napisl ob osebah: ob dečkih sta zapisani imeni Georg Wilhelm in Simon, ob Mandechovi prvi ženi piše: »den 12 tag febi 1573 ist die edl tugenhafte fraue Turdtha Mendchln in gott enschlaffen«, deklici sta označeni z imeni Euphrosina in Anna, nad drugo ženo pa piše »Margretha ein geporne wocherln«.*

Zdelo se mi je primerno, da silko nekoliko obširneje opišem, saj jo nadrobno sti še bolj približajo tipu kamnitih družinskih nagrobnikov druge polovice 16. stoletja. Kakor znano, so nagrobnike s podobo Križanega ali Kristusovega vstajenja postavljali predvsem protestanti. Da je šlo očitno tudi pri rodbini Mandech za protestante, nas prepričuje napis pod prizorom Vstajenja, ki je vzet iz 11. poglavja Jezusovega evangelija in se je, prirejen po Lutru, ohranil tudi v naših krajih na mnogih nagrobnikih. Poleg kamnitih je 16. stoletje poznalo tudi slikane epitefe. Te je čas hitreje načeljal kot kamnite in se je zato na Slovenskem ohranil samo naslikani nagrobnik družine Khisl na Pristavi pri Polhovem Gradcu iz leta 1593. Silka družine Mandech ni izrazito nagrobna in prav gotovo ni bila namenje-

POKRAJINSKI MUZEJ MARIBOR
KRISTUSOVO VSTAJENJE
(detalj slike — družina Simona Mandechna)

na za spomenik na prostem, morda pa je visela v kakšni kapeli, vsekakor v zaprtem prostoru. Po strukturi platna slike sklepamo, da gre za kopijo po starejšem izvirniku. Zasnova kompozicije in barvna ubranost (npr.: močno kontrastna osvetlitev oblakov, značilna za 16. in 17. stoletje, besedilo napisov, način pisave, itd.) pa prav gotovo ni ponaredek, ampak ta zvesto posneti po originalu. Dokumentarna je slednjič tudi noša upodobljene družine.

Simon Mandech je oblečen v špansko nošo — kratek črn suknjič s palerino, srajco z nabornico, široke sive bregeše, pravilneje hlače, razrezane na ozke trakove, pod katerimi je videti gube svilene podloge, nadalje sive nogavice in nizke čevlje. V rokah ima bareto s perjanico, na levi meč in pod ogrinjalom bodalo. V barvah hlačnih trakov in podloge je tudi sramni mošnjiček, oblikovan v široko pentljo, kar je bila značilnost moške mode 16. stoletja. Dečka ob očetu sta oblečena v enako ukrojeni rdeči in črno obšiti obleki španskega kroja. Naročnikovi ženi nosita dolgi, do vratu zapeti obleki, okrašeni z nabornicama. Prva žena je povsem v črnini, pri drugi je pod vrhnjim črnim videti svetlejšo spodnje oblačilo. Pri ramenih dvignjeni rokavi vrhnjih oblačil so kratki, dobro je to vidno pri obleki Margarete, druge Mandechove žene. Gre za tako imenovano »široko suknjo« (nem. weiter Rock), ki so jo žene v Srednji Evropi prevzele po španski vrhnji obleki, imenovani »ropa«. Podobno kakor dečka sta tudi deklici oblečeni v rdeči obleki s črno obrobo. Rokavi oblek so podloženi in kratki kot pri vrhnji obleki odraslih žena, tako da je videti dolge rokave spodnjega oblačila. Tudi deklici imata nabornici. Prva žena ima na glavi nizek klobuček, druga žena in deklici pa nosijo bareti podobno pokrivalo. Ženi imata pričeski pokriti z mrežo.

V celoti predstavljajo oblačila upodobljenecv značilnosti srednjeevropske različice španske noše druge polovice 16. stoletja. Ta noša se je izdatno posluževala blaga črne barve. Vemo, da so se nemške dežele in z njimi tudi naši kraji dlje časa zapirali pred špansko modo. Ko pa si je ta slednjič izborila tudi tod prostor pod soncem, so se zanjo ogrevali ne le v katoliških, španskim vplivom naklonjenih krogih, marveč tudi protestanti. Španska moda je osvojila plemstvo, meščanstvo in celo kmete. Resda je nastopila manj razkošno, kot v Španiji, Franciji ali Angliji po svoje pa so, prav hlače z velikimi razporki in v gube nabrano podlogo, tako imenovane »hlamudrača«, iznajdba nemških dežel. Na naši sliki se nam

Simon Mandech predstavlja v hlačah tega kroja in če si odmislimo upodobitve noše na nagrobnikih, je ta slika celo nemara edina upodobitev plemiča iz naših krajev, ki nam podaja moško oblačilo iz sedemdesetih let 16. stoletja v barvi in nadrobnostih. Medtem ko se nam na nagrobnikih možje dosledno prikazujejo v kratkih ogrlnjalih in značilnih nagačenih španskih hlačah, imenovanih vojaški »bobeni« in je torej Mandechovo oblačilo, posebej zaradi kroja hlač, prava izjema, opazimo pri ženskah z naše slike in onimi na nagrobnikih manj razlik. Vrbnje oblačilo s kratkimi rokavi, kot ga nosita Mandechovi ženi, zasledimo npr. na ptujskem nagrobniku Martina Ritschskyja iz časa okoli 1585, v nekoliko krajši, dopasni obliki pa pri eni od dveh žena Veita Heineggerja z epitafa na mariborski stolnici iz leta 1581. Ista žena nosi nlzke klobuček in verjetno z mrežo spete lase, podobno kot prva Mandechova žena.

Na likovnih delih iz 16. stoletja nas pri oblačilih otrok pritegne, da nastopajo bratje oziroma sestre pogosto v enakih krojih. Na to enovitost nas opozarjajo že reliefi na kamnitih nagrobnikih, naša podoba pa dokazuje, da je šlo tudi za enakost v barvah. Kolikor se zdijo otroci rajnikov na nagrobnikih precej površno in pavšalno upodobljeni, torej tudi v enakih oblačilih, največkrat z ogrinjali in španskimi nagačenimi hlačami, nam zamarkovska podoba ponuja o otroški obleki iz črpnjše informacije. Kroj obleke je določno upodobljen, pozornost pa zbudi tudi njegova rdeča barva. Znano je, da so otroke v tem času oblačili po vzoru odraslih, o tem nas prepriča tudi naša podoba, očitno pa so jim vendarle krojili oblačila živahnjejših barv. Kaže, da so za otroke posebej radi uporabljali rdečo barvo, saj srečujemo v rdečih nogavicah tudi otroke na družinski aliki Rainerjev iz Celovca iz let 1630/40, z rdečo obrobijeno črno oblako pa se nam v tridesetih letih 17. stoletja predstavi tudi deček Jurij Adam Khevenhüller na portretu, danaa v Ptuj-skem muzeju. Končno si lahko zastavimo še vprašanja, ali so otroci ene in iste družine v resnici nastopali v oblekah enakega kroja in barv, ali pa je bila to le navada, da se na slikah ali reliefih na ta način določneje označili drugi rod, potomce upodobijene družine.

Druga slika, ki ob svojem umetnostnem pomenu zasluži tudi kostumološko osvetlitev, je Plas v maskah, dalo avstrijskega slikarja Johanna Josefa Henricija (1737—1823). Umetnika poznamo predvsem kot anega pomembnejših mojstrov na Tirolskem, bil ja po rodu Šlezijec, šolal in ustvarjal pa je v Pragi, na Dunaju, v Gradcu, Zagrebu, kratek čas tudi v Ljubljani, Trstu in Benetkah, nazadnje v Boznu.

Slika (oije na platno, 67,2 × 30,2 cm) nam kaže s polstebri obdan dvoranski prostor, v katerem se odvija plea v maskah. Gostja so razdejeni v skupna na levi in desni strani slike, v sredini plaše v odprtem krogu večja skupna plesalcev. Zdi se, kot bi plealci pravkar obstali pri izvajanju neke plasne figure. Skupina na desni je posedla in mlad moški vabl sedečo damo k plasu. Skupna na levi je zbrana ob mizi in se pomenkuje. V drugem planu so skupine, ki jih ne vidimo v celoti. Na dveh balkonih stojijo godci pred pulti z gorečimi svečami: na levi so godala, na desni pihala.

Razpoloženja v dvorani je sproščeno. Nekateri gostja živahno gestikulirajo, kažejo na plesalce, vihtijo kloubuka in se obračajo h godcem. Vzdušje stopnjujejo maske udalženecv plasa. Če bi delo presojali samo po oblačilih, bi zlahka ugotovili, da gre za dogodak iz druge polovice 16. atoletja. Večina figur nosi namreč rokokojska oblačila, npr. godci na balkonih, ki niso maskirani, a tudi mnogi od plesalcev imajo nošo omenjenaga časa. O tem nas zlasti prepriča moški s trirogelnikom, v rjavem justaucorpsu, temnih nogavicah in črni pelerini, prav tako tudi plesalki ob njem v oblačilih a ateznikoma in kratkima krinolinama, nadalje nekaj drugih dam in njihovih kavalirjev v stranskih skupinah. Mnoge od figur so maskirana in nosijo deloma fantazijske kostume, kot so bili priijubijeni v 18. sto-

letju, deloma pa noše iz zgodnjega baroka. V tej vrsti izstopa plesalec v živo rdečem kostumu po modi iz prve polovice 17. stoletja. Na glavi ima visok klobuk s perjanico in okoli vratu značilno nabornico, imenovano »mlinski kamen«, tudi rokavi in široke hlače z razporki ter brada in brki moža ustrezajo noši zgodnjega 17. stoletja. Podobno je oblečen tudi plesalec na njegovi desni. Od drugih kostumov velja omeniti moža s kučmo in dolgim plaščem, najbrže gre za rusko nošo, maske v ozadju pa bi mogli imeti za Kitajce, Turke in druge osebnosti.

Če se še enkrat povrnemo k možu v črni pelerini, naj omenim, da ima značilno beneško masko s kljukastim nosom in črnim pajčolanom. Gre za ljudsko oblačilo, imenovano »bauta«, ki so ga Benečani nosili v pustnem času, obenem pa je rabilo za ogrinjalo skozi vse leto. Like v teh maskah so slikali tudi slikarji Pietro Longhi, Francesco Guardi in Antonio Canaletto. Značilno beneška je tudi maska moža v desnem kotu slike: obličje mu pokriva krinka z dolgim nosom in šiljasto brado, oblečen je v harlekinsko oblačilo, v rokah pa ima širokokrajni klobuk s perjanico. Očitno gre za lik Papagena iz *Comedie del'Arte*. Nadalje je videti *Mat-tachina*, *Balanzoneja*, *Brighelo* in druge popularne osebe iz sveta italijanske komedije. Vredno je tudi opozoriti na krinoline plesalk: te so v nasprotju z okusom časa sorazmerno kratke, najverjetneje so bila to nalašč za pustni čas prikrojena oblačila. Maškaradni rekvizit je prav gotovo tudi cilindru podobno pokrivalo ene od plesalk, saj v času trirogelnikov klobukov te vrste še niso poznali.

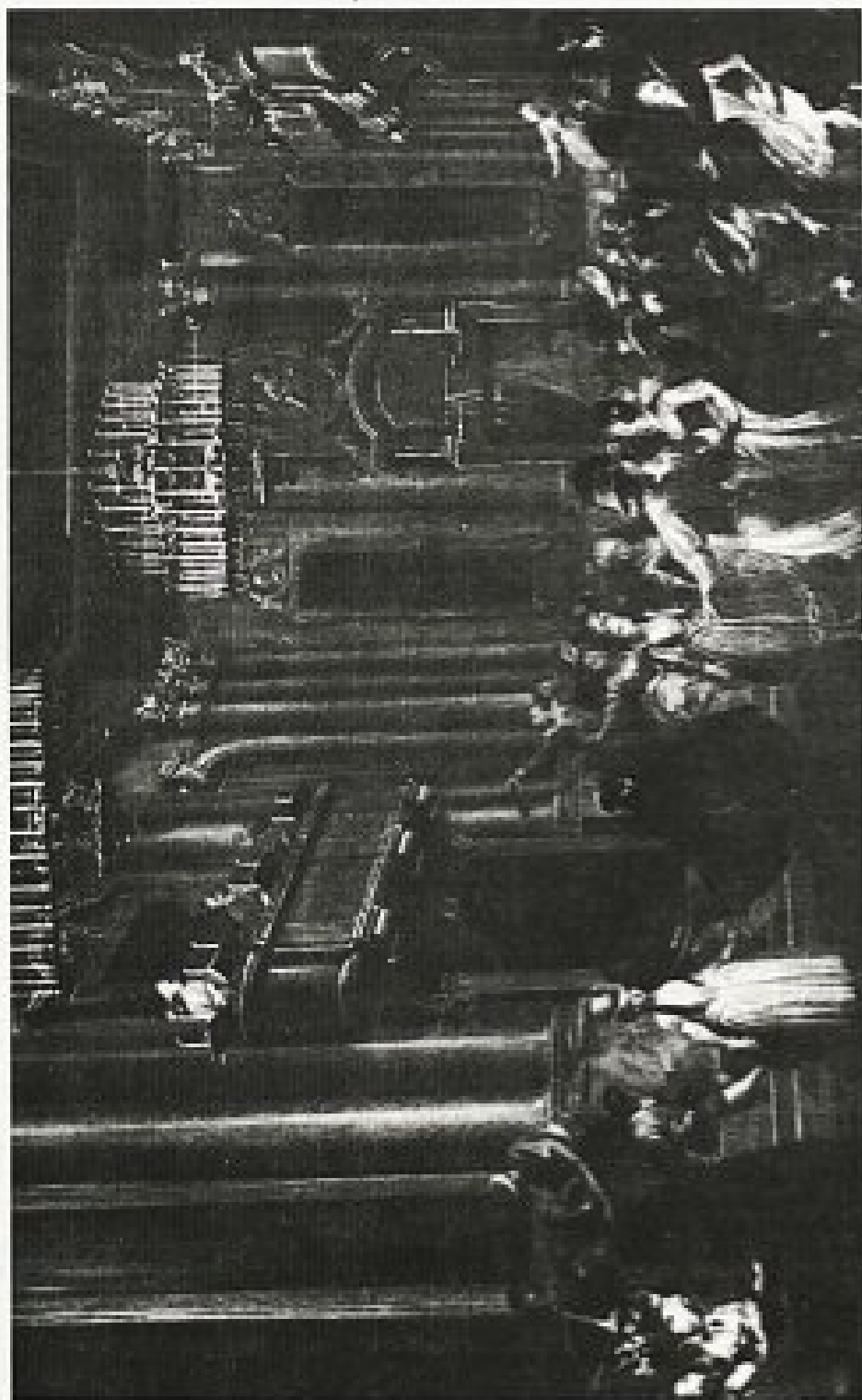
Slikar je dogodek postavil v dokumentarno okolje, morda je to ena od dvoran Teatra Fenice ali pa dvorana v palači Labia. Dokumentarna pa je prav gotovo tudi noša vesele družbe. V tem času so v Benetkah slavili Goldonijeve komedije, te pa so očitno pritegnile tudi našega slikarja. V njegovih igrah je spoznaval množico ljudi, od najpreprostejših do plemičev. V Benetkah pa so ustvarjali tudi že omenjeni pomembni mojstri, od katerih je vsak po svoje vplival na Henricija. Tudi če je Ples v maskah nastal šele okoli leta 1782, to je v slikarjevem poznem, tirolskem obdobju, je spomin na Benetke na sliki še izredno živ. Občutimo, da se je J. J. Henrici v marsičem zgledoval pri beneških umetnikih baroka in rokokoja. Slikarjevo umetnost bogati tudi zanimanje za beneško družbo, njene navade in oblačilni videz, kar je v Plesu v maskah povezal z izvirnostjo in prepričljivostjo.

Literatura:

- Emilijan Cevc: Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom. Ljubljana 1981, str. 127
 Carlo Goldoni: Krčmarica, *Mirandolina*, Ljubljana 1958
 Josef Krassler: *Steirischer Wappenschlüssel*, Graz 1968, str. 238
 Ludmila Kybalova: *Das grosse Bilder Lexikon der Mode*, Praga 1966
 Anton Pigler: *Barockthemen. Eine Auswahl von verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhundert*, 1956
 Erika Thiel: *Geschichte des Kostüms*, Berlin 1963
 Thieme-Becker: *Allgemeine Lexikon der bildenen Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1938
 Alma Tirlir v. Lutz: *Der Bozner Maler Johann Josef Karl Henrici*, Innsbruck 1960
 Cesare Vecellio: *Vecellio's Renaissance Costume Book*, New York 1977

Katalogi razstav:

- W. Suida: *Die Landesgalerie und Skulpturensammlung in Graz*, Dunaj 1923, str. 153, št. kat. 539
 Stari tuji slikarji XV.—XIX. stoletja (A. Cevc), Narodna galerija, Ljubljana 1960
 Stari tuji slikarji II (A. Cevc), Narodna galerija, Ljubljana 1964
 Tuji slikarji od 14. do 20. stoletja (F. Zeri), Narodna galerija, Ljubljana 1983

POKRAJINSKI MUZEJ MARIBOR JOHANN JOSEF KARL HENRICI: PLES V MASKAH

THE GARB ON TWO PICTURES OF THE MUSEUM
(From the Collections of the Provincial Museum)

S u m m a r y

The article describes two pictures of the department of the history of art of the museum at Maribor. At the artistic, iconographic and motivic value the authoress works out the pictures also from the point of view of the costumographic witnessing in the article — the picture of Simon Mandech with the family from the second quarter of the 16th century a work of an unknown painter and The Dance in Masks, a work of Johann Joseph Henrici from the time of 1782. The first picture shows the characteristics of the Spanish garb from the second half of the 16th century. On the second picture the costume of a gay society is drawn in a documentary way they are dressed in garments of the second half of the 18th century.

GRAD GORNJI MARIBOR IN NJEGOVO KULTURNOZGODOVINSKO SPOROČILO

Jože Curk*

UDK 728.81(091)(497.12-18 Gornji Maribor)

CURK Jože: Grad Gornji Maribor in njegovo kulturnozgodovinsko sporočilo. (Die Burg Gornji Maribor und ihre kulturhistorische Bedeutung.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, str. 99—108.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor se v članku, ki pomenja nadaljevanja onega v prejšnjem letniku ČZN, bavi s kulturnozgodovinskimi vidiki gradu Gornji Maribor. Gre za njegovo gradnjo, stavbno sestavo, prostorsko funkcionalnost in bivanjske razmere v času visokega srednjega veka, ko je igral še pomembno, deloma celo rezidenčno vlogo kot glavni grad Podravske marke. To pa se je v taku 13. stol. spremenilo, saj je grad zdrknil na nivo sedeža srednja velikega zemljiškega gospostva.

UDC 728.81(091)(497.12-18 Gornji Maribor)

CURK Jože: The Castle of Upper Maribor and its Cultural Historical Message. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, p. 99—108.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In the article, being the continuation of that in the previous volume of the Revue for History and Ethnography, the author occupies himself with the cultural historical points of view of the castle of Upper Maribor. It goes for its building, the building composition, the special functionality and the dwelling conditions at the time of the high Middle Ages, when it played still an important, partly even a residential role as the main castle of the march of Podravje. But it changed during the 13th century, because the castle slipped to a seat of a middle-sized manorial estate.

V prejšnjem sestavku (ČZN NV 23/1987 p. 241-251) je bilo ugotovljeno, da je grad Gornji Maribor nastal v začetku 12. stoletja kot glavni grad Podravske marke, da pa je v naslednjih dveh stoletjih zdrknil na nivo sedeža večjega, vendar ne posebno pomembnega zemljiškega gospostva. Vzrokov za to nazadovanje je bilo več, med njimi vsaj trije odločilni: izumrtje ustanoviteljske družine podravske Spanheimov leta 1147, babenberška razcepitev njegovega gospostva na dva dela (Gornjega in Spodnjega) okoli leta 1200 in nastanek Maribora kot mesta in utrdbe po sredini 13. stoletja. Grad je iz naštetih razlogov zgubil svoj osrednji pomen in s tem tudi glavni vzgib za svoj velikopoteznejši nadaljnji razvoj. Po nadvse pomembnem začetku je torej sledilo obdobje stagnacije, ki ga je kljub gradbenemu dopolnjevanju in stilnemu prilagajanju v naslednjih stoletjih konceptualno ohranjalo pri prvotni zasnovi, ki je zaradi zgodnjega nastanka gradu za nas dokumentarno še posebno zanimiva.

Če si odmislimo karolinške dvore, pretežno lesene stavbe z zemljiškimi okoliščinami po nižinah in nizkam gričevju ter takrat še večinoma ohranjena predkarolinška gradišča po gričih (Gradci, Straže), ki se jim je pridružilo v teku prevladujoče

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Ljubljana

mirnega 9. stoletja le malo novih, spoznamo, da se je čas nastanka obrambnih gradov začel šele po madžarski invaziji leta 897 in sledeči ji okupaciji, ki je na Dravskem polju trajala do leta 970, na ljutomersko-ormoškem ozemlju pa do začetka 13. stoletja. Ker Kobansko in Pohorje zaradi prirodnih pogojev nista bila primerna za nastanek gradov, so se ti razvili najprej med njihovimi vzhodnimi obronki in madžarsko mejo v Pesniški dolini, nato pa se postopoma razširili proti vzhodu do Mure. Na ozemlju južno od vitanjsko-rogaške razvodne črte je opisani proces potekal ravno obratno. Tu so glavni obrambni gradovi nastali najprej v Posotlju ter šele nato v osredju Savinjske doline vse do alpskih predgorij in prelazov preko njih proti Kranjski (Trojan, Kozjaka in Črničva). Gradovi iz konca 10. in 11. stoletja (saško-salijski) se nam niso ohranili, ker so bili še napol leseni, ker so bili bivanjsko neudobni in so jih zaradi tega kmalu prezidali, in ker njihove lokacije, ki so jih narekovali deželno-strateški vidiki, pogosto niso odgovarjale njihovi poznejši fevdalno-upravni funkciji. Po svojem pomenu so ti gradovi pravzaprav nadaljevali tradicijo gradišč, le da so se po obsegu skrčili, saj niso več služili občasni obrambi vsega okoliškega prebivalstva, ampak so postali stalno naseljene fevdalne postojanke, ki so se stavbno zgostile, a gradbeno še ne spojile, ter so služile predvsem njihovim izbranim posadkam. Njih prostorska redukcija na račun večje čvrstosti in lažje branljivosti pa tudi omejene zmogljivosti uveljavljajočega se zidarstva, jim je omogočila, da so se v teku 12. stoletja umaknili s slemenastih gričev na višje in strmejše, pogosto izrazito skalnate hribe ter se zaradi tega pogosto tlorisno in nivojsko razplastili. Gospodarska poslopja so ostala pod hribi, bivalna pa so se vgnezdila na njih. Kmalu so se jim pridružili bergfridi kot njihova obrambna jedra in včasih propugnaculi kot njihove spremne utrdbe. Večji gradovi so se, če se je le dalo, delili na grajska jedra in predgradja, ki so ju ločevali jarki, nasipi ali prečna obzidja. V okviru teh gradov so obstajale praviloma kapelle in če so bili širšega obrambnega značaja, v njihovih predgradjih tudi bivališča več ali manj številne vojaške posadke. Če v gradovih ni bilo dovolj prostora zanje, so živele v okoliških strelskih dvorih kot na primer v Ptujju.

Pri njih nastajanju je zidarstvo začelo v 11. stoletju spodrivati tesarstvo kot gradbeno stroko, v 12. stoletju pa se je že pretežno uveljavilo pri večjih in zahtevnejših gradovih, med katere je gotovo šteti tudi mariborskega. Manjši gradovi so bili bodisi hišastega tipa brez stolpa (Hompoš) ali stolpastega tipa brez hiše (Viltuš, Limbuš) toda vedno s potrebnimi gospodarskimi poslopji; večji gradovi pa so bili večinoma obodnega tipa z obrisi, ki so se navadno ravnali po talnih pogojih, včasih pa tudi stremeli po več ali manj pravilnih oblikah. Vendar so se te uveljavile splošneje šele v 13. stoletju pod vplivom 3. križarske vojne (1189—92) oziroma sredozemske utrdbene arhitekture, ki je z njenim posredovanjem posebno pa za vlade cesarja Friderika II. (1212—20—50) prodrla tudi v babenberške dežele. Ko je nastajal mariborski grad na začetku 12. stoletja, temu še ni bilo tako, zato so v njegovi okolici prevladovali le manjši obrambni objekti, večinoma leseni strelski dvori, vmes pa tudi nekaj manjših »gradov«, med njima zidana spanheimska v Kamnici in na Hompošu.

Grad na Piramidi, ki ju je nadomestil, je bil od vsega začetka zamišljen kot glavni grad mejne grofije (March burg = Mejni grad = grad mejne marke). Zato je bil tej nalogi in njenemu pomenu primerno zasnovan. Zavedati se namreč moramo, da sta bila oba sosednja salzburška gradova na Sekavi pri Lipnici in na Ptujju takrat še v razvalinah, saj ju je nadškof Konrad I. Abensberg obnovil šele po končanih investiturnih bojih leta 1122. Le če se vživimo v takratni obrambni položaj Podravja, spoznamo pomembnost dejanja, ki so ga opravili Spanheimi (konkretno Bernard) s tem, da so zgradili na Piramidi zidan grad tolikih razsežnosti (40 × 70 m). Grad, prilagojen obliki kopi griča (ki je bila na temenu zravna, po robovih pa strmo posneta), vendar pa s precej ravnimi stranicami nepr-

vilnega peterokotnika, je predstavljal veliko gradbeno dejanje, katerega priprave so zahtevale gotovo več časa kot sama zgraditev. Šlo je za izkope njegovih stopničastih temeljev, za odprtje kamnolomov, za pribavo apna in peska ter seveda za zagotovitev vode s pomočjo vodnjaka, brez katere se gradnja ni mogla začeti. Vsa ta dela so se morala opraviti ob stalni grožnji madžarskih konjeniških napadov, ki iz bližnje Pesniške doline niso imeli daleč do sem. Hrib je bil izbran, ker ni previsok in ga od ostalih ločujeta globoki dolini Počehovskega in Triribniškega potoka. Poleg tega je njegovo jezikasto sleme nudilo dovolj široko ploskev za namestitev gradu, obenem pa tudi možnost za njegovo oddvajitev od širšega, takrat gotovo še z gozdom porastlega planotastega zaledja za njim. Preko tega se je sovražna vojska sicer lahko približala gradu, ni ga pa mogla organizirano in naenkrat z večjimi enotami napasti, ker sta ga s te strani (čelne, severne) ščitila jarek in močan propugnakul, obdan z malim a utrjenim dvoriščem. Težko bi namreč ta stolp z dvoriščem označili kot bergfrid z malim predgradjem, čeprav je stal blizu grajskega jedra. Z južne strani je pomolasta lega grajski posadki omogočala nemoten razgled preko mokrotne ravnice do Drave in preko nje v široki panorami od ustja Dravske doline pri Laznici preko Dravskega polja do zahodnih obronkov Slovenskih goric med Malečnikom in Ptujem. Že sama lokacija gradu je torej predstavljala, gledano s strateškega vidika, dejanje, ki je podčrtavalo njegov osrednji pomen za štajerski del Podravja.

Isto velja za njegovo zgraditev. Kompaktna, do 2,2 m debela kamnita gradnja govori s svojo solidno zidarsko tehniko za strokovno neoporečno delo, ki ga je lahko opravila le profesionalna zidarska ekipa. Od kod je ekipa prišla, je vprašanje, na katerega se verjetno ne bo dalo nikoli odgovoriti. S pojavom zidarstva, ki je bilo tehnično zahtevnejše od tesarstva in zato bolj ekskluzivno, so se pri nas pojavile v 11. stoletju potujoče skupine zidarjev in kamnosekov, ki so se specializirale bodisi za gradnjo cerkvenih (toda ne redovnih, ker so ti imeli lastne gradbene delavnice) ali pa fevdalnih objektov. Pri tem so zlasti drugi pogosto razvili izjemne tehnične sposobnosti, ki pa v 11. in 12. stoletju navadno niso bile kamnoseško tako izrazite, da bi jih mogli časovno in slogovno precizneje opredeliti. To velja posebno za grajsko utrdbeno in drugo uporabno arhitekturo, ki je pogosto celo po namembnosti težko določljiva, kamoli po kakih delavniških specifikah opredeljiva. Te delavnice so namreč sledile naročilom in so zato stalno potovale od gradbišča do gradbišča, pri čemer niti deželne niti državne meje niso predstavljale večjih pregrad. Vsekakor je morala biti taka naloga, kot jo je nudilo gradbišče mariborskega gradu, zelo privlačna tako po veljavi naročila kot po obsegu izvedbe. Ta obseg je gotovo vplival tudi na zaposlitveni čas delavnice, čeprav si zanj ne smemo predstavljati preširokega okvira. Tovrstne gradbene akcije so namreč potekale sorazmerno hitro, v mariborskem primeru pa zaradi bližine meje in nevarnosti madžarskih vpadov gotovo še hitreje. Več časa kot sama zidava po dogovorjenem načrtu, so trajale priprave nanjo, zlasti nabava potrebnega gradbenega materiala (kamenja, peska, apna, lesa, vode) in njegovega deponiranja blizu gradbišča, po možnosti na vrhu griča ali vsaj tik pod njim (na severni planoti) z zagotovitvijo njegovega rednega dostavljanja v času same gradnje, ki je zaradi uporabe živega apna zahtevala hitro in sprotno dobavo potrebnega gradbenega materiala. Zaradi funkcioniranja gradbišča je veljala prva skrb vodi, v našem primeru izkopu vodnjaka. To je bilo izrazito strokovno opravilo, ki so ga opravili iskanci vode in studenčarji. Tu neprofesionalci niso imeli kaj iskati, opravljali so lahko le pomožna dela, predvsem pa skrbeli za odnos ali odvoz izkopane zemlje. Zato so mnenja o izkopih vodnjakov s strani zapornikov in podložnikov prazne marnje kasnejših stoletij, porojene iz spoštljivosti do opravljenega dela, ki se je poznejšim generacijam zdelo zaradi časovne odmaknjenosti neuresničljivo brez magičnih pripomočkov ali represivnih ukrepov. Če vodnjakov z živo vodo

(kot na Ptuju in v Mariboru) niso našli, so se morali zadovoljiti z zbiralniki in cisternami za meteorno vodo (kot v Celju). Eno ali drugo obliko vodnjaka pa so morali pripraviti pred začetkom gradnje. Če so to napravili šele pozneje, so morali v času gradnje vodo nositi ali tovoriti na hrib, kar pa je bilo težko, zamudno in tudi drago delo.

Koncept mariborskega gradu je zaradi njegove starosti preprost. Gre za peterokotno zasnovo z izstopajočo južno in lijakasto oblikovano severno stranico ter za pred njo postavljen propugnakul z ogali, obrnjenimi v smeri možnih napadov in s stranicami, spremljajočimi nezaščitene desne boke napadalcev. Obodne stene so precej dolge, ravne in gladke ter povprečno po okoli 2 m globoko temeljene, saj stoje onkraj robov kopastega platoja tako, da z njimi oblikujejo poševne stike. Tovrstna gradnja ni puščala napadalcem nobenih ravnih ploskev ob obzidju, da bi se mogli ob njem učvrstiti ali ga celo, kar je bilo posebno nevarno, spodkopati. Ker je bilo obodno obzidje zaradi lokostrelnega orožja visoko 7 do 8 m, s temelji vred pa 9 do 10 m in povprečno debelo po vsaj 1 m, smemo sklepati, da so v njega pri približni dolžini 210 m vgradili okoli 2100 m³ gradbenega materiala. V stolpasto stavbo propugnakula v domnevni velikosti 11 × 11 × 20 m je pri poprečni zidni debelini 2 m šlo okoli 1400 m³, v njegove dvoriščno obzidje v velikosti okoli 18 × 18 × 5 m ter z debelino zidu okoli 1 m okoli 400 m³, v ostala grajska poslopja, ki so bila gotovo deloma lesena, pa okoli 1500 m³ gradbenega materiala. Če te domnevne, vendar verjetne številke seštejemo, pridemo do okoli 5400 m³ zidovja, kar je zahtevalo z ozirom na omejen prostor delovišča dobro, rutinsko utečeno organizacijo, ki so jo lahko vzpostavili le profesionalni, delavniško organizirani zidarji in kamnoseki. Medtem ko so nižje dele obzidja in stavb gradili s pomočjo prosto stoječih odrov, so višje s pomočjo obešenih, ki so jih nosili tramiči, vzdani v stene in po končanem delu odžagani ali odžgani. Zidava je bila, po odkritih temeljih sodeč, sestavljena iz plastovitih, iz lomljencev zgrajenih oplat in sredice, ulite iz drobnejšega kamenja in živoapnene malte. O prvotnih predrtinah (vratih, oknih, kletnih linah itd.) ni podatkov, ker niso ohranjene. Bile so gotovo preproste, pravokotne, ozke in s poševnimi ostenji, nekatere med njimi pa morda celo polkrožno sklenjene in kamnoseško skrbneje oblikovane. Osredje grajskega areala je zasedalo arheološko dokazano dvorišče z vodnjakom v južni polovici, ob obodnem obzidju pa so slonela ločeno postavljena, večinoma dvo- največ trietažna poslopja, ki so se šele pozneje spojila v trakte. Služila so vsem tistim potrebam, ki jih je tak središčni grad zahteval. Ker je bil grad že od vsega začetka prirejen za te potrebe, ki pa jih pozneje ni več opravljal, ni bilo potrebe po njegovi širitvi (razen omejene obodne), ki bi bila mogoča le z ustvaritvijo predgradja onkraj propugnakula na nižje ležeči severni planoti. Ta potreba je odpadla, ker se je njegova posest okoli leta 1200 razpolovila in je leta 1211 zrastle pod njim na vznožju grajskega griča njegova kurija, pristava z upravnim dvorom in gospodarskimi poslopji. Kot vse kaže, mariborski grad ni nikoli premogel glavnega stolpa v smislu bergfrida, ki se je pri nas uveljavil v teku 12. stoletja, saj mu je zadostoval propugnakul z majhnim obrambnim dvoriščem, ki ga je skupaj z vratno utrdbo branil z njegove edino napadljive, to je severne strani.

Mariborski grad torej v obdobju romanike ni razvil enega od štirih temeljnih sestavin večjih gradov, bergfrida. Zato pa se je v času gotike obogatil z več pomoli, ki jih kažejo vedute iz 17. stoletja. Bergfridi so bili navadno štirioglati, redko manj (Šalek) ali večkotni (Konjice), še redkeje okrogli (Žovnek). Bili so do petnadstropni ter so služili pri večjih gradovih kot obrambna jedra, postavljena navadno v smereh najverjetnejših napadov. Njih zidovi so bili tudi preko 3 m debeli (Grad pri Slovenj Gradcu, Borl) in skrbno grajeni, po zunanji strani obloženi s plastovito položenimi lomljenci (redkeje klesanci ali prodniki), na ogalih pa opremljeni s križno sestavljenimi ogalniki. Vhodi vanje so bili navadno do 5 m,

izjemoma do 8 m od tal. Njih pritličja so služila kot skladišča živil in zapori, nadstropja so delili tramasti stropi, povezovale pa preproste lesene stopnice. Ozka režasta okna v globokih nišah s kamnitimi klopmi so osvetljevala notranjščine. Prvotno so ti stolpi služili izključno obrambi, zato branilci niso živeli v njih; od 13. stoletja dalje pa so jim začeli njihova gornja nadstropja spreminjati v stanovanja. Takrat so vanje vdělali kamine in večja okna. Ob koncu 15. in v 16. stoletju, ko so zgubili svoj obrambni pomen, ki se je prenesel na obodja gradov, so jih začeli, če se je le dalo, vključevati v stanovanjske trakte (Sevnica). Strelne line in reže (šarte) so zamenjala poznogotska in renesančna okna. Čas bergfridov je bil s 15. stoletjem dokončno mimo (Celje). Takrat so gradovi tudi organizacijsko razpadli na bivalne in obrambne dele, ki so se preselili na njihova obrobja ali celo preko njih na nove obrambne obroče. Ta razvoj za mariborski grad ne velja, ker je ta bil že od vsega začetka zasnovan kot rezidenčen. Zato je vloga bergfrida pri njem odigral propugnakul, stoječ sredi malega obrambnega dvorišča pred grajskim jedrom, ki je ostalo rezervirano za bivanje in reprezentanco njegovih prebivalcev.

Druga temeljna sestavina gradov je bilo obodno obzidje, ki ga najstarejši stolpasti in hišasti gradovi ter nekaj mlajši, stoječi na nedostopnih skalah, zaradi prostorske stiske navadno niso razvili, saj so jim za obrambo zadostovali že krajši zidni odseki (Vitanje) ali čelne stene (Celje). Kjer pa so obodno obzidje zgradili, so zanj do 1. polovice 12. stoletja navadno uporabljali ovalno obliko, v sredini pa že tudi poligonalno. Šele od 2. polovice stoletja so gradovi začeli dobivati geometrično pravilnejše ali celo pravokotne oblike (Podsreda). Takrat so kompaktni, ravni zidovi začeli premagovati vsakršne terenske ovire ter s tem že s tlorisi obeleževati romansko poreklo teh gradov. Šele v pozni gotiki so te kompaktne zidove predrl s strelnimi linami vsakovrstnih oblik in s tem pomnožili njihov obrambni faktor, ki se je dotlej omejeval le na vence cin, obrambnih galerij in hurd vrh obzidij. Cine, navadno pravokotne, pozneje in redkeje v obliki italijansko vplivanih lastovičjih repov, so bile reden sestavni del obzidij, za katerimi so potekali obrambni hodniki, ki so bili pogosto ostrešeni. Razen s strelnicami so bila obzidja opremljena tudi s pomoli (mašikuli) za zlivanje vroče vode, smole, voska itd.

V obrambnem sistemu gradov je predstavljal grajski vhod posebno postavko. Prvotno je ležal precej nezavarovan v obodnem obzidju, ščitil ga je navadno le dvizni del mostu preko nekaj širšega vhodnega dela jarka. Vrata so navadno vodila naravnost na dvorišče, redkeje preko zadverja ali cvingerja. S 13. stoletjem so začeli grajskim vhodom posvečati večjo pozornost. Nad njimi so se pojavili vhodni stolpi, opremljeni s padnimi mrežami in smolnimi »nosovi« (Celje), ob njih dvojni stolpi s strelnicami ali pred njimi stolpov podobna preddverja (barbakani ter ravelini). Vhodni portali so bili opremljeni s plohatimi, s pločevino obitimi vratnicami, v katere so bila vstavljena še vratca za osebno uporabo. Pri izpeljavi grajskih poti so upoštevali njihov obrambni vidik s tem, da so tekie čim dlje po vidnem polju grajskih straž in da so razgaljale desno, nezavarovano stran napadalcev. Manjši gradovi, sestavljeni le iz stolpa in stanovanjske hiše, niso imeli notranjih dvorišč. Ta so nastajala le pri večjih gradovih s postopno zgraditvijo njihovih obodnih poslopij. Zato so pri starejših gradovih ta dvorišča navadno bolj nepravilnih oblik kot pri mlajših. Na njih so navadno stali preprosti vodnjaki ali ležale cisterne z vodotoki (Celje). Mariborski grad je imel obodno obzidje vsestransko razvito, vhod pa ojačan s propugnakulom in lijakasto speljanim obzidjem. Tretja temeljna sestavina gradov je bil palas. Ta je predstavljal njihov najbolj reprezentativen stavbeni del, pri hišastih gradovih celo njihovo obrambno jedro. Bil ja lahko bolj potlačene (Maribor) ali stolpaste oblika (Celje), lahko pa je naličil tudi dolgi dvoranski stavbi (Ptuj). Ker je služil za bivanje, je bil redno opremljen s kamini in dimniki. Delil se je na moški in ženski del, ki sta lahko

imela tudi vsak svojo stavbo (Celje). Osrednji prostor moškega dela je predstavljala viteška dvorana. Okna so bila lahko enojna ali sestavljena ter več ali manj skrbno obdelana ali celo kamnoseško okrašena. Podstrešno etažo so osvetljevala pokončna okenca z lastnimi strešicami (gaupe). Druga poslopja, ki so služila za bivanje služinčadi, so bila pogosto lesena, le kuhinje so imele zidana ognjišča z dimnimi napami. Stranišča so se posluževala niš v debelini sten ali pomolov nad grajskimi jarki.

Četrto temeljno sestavino gradov je predstavljala kapela, ki je štela med stranska poslopja, bila najmanj vključena v njihov obrambni sistem, a bila skoraj vedno najlepše in najskrbneje oblikovan grajski prostor. Celo manjši gradovi, dvori in svobodne hiše so navadno imeli svoje sakralne prostore, čeprav včasih le skromno urejene sobe, pomole ali oltarne niše, posvečene raznim »hišnim« svetnikom. Kapele so pogosto služile tudi kot arhivski depoji, zakladnice ali grobnice. Nekaj gradov je premglo celo cerkve, ki pa so le redko stale v njihovem stavbnem sestavu (Grad pri Slovenj Gradcu), navadno so ležale izven njih, čeprav so bile z njimi povezane (Hompoš, Kamnica, Polskava). Večinoma so bile grajske kapele enojne (Celje), redkeje dvojne (Rajhenburg), še redkeje so izstopale s svojimi apsidalnimi ali poligonalnimi oltarnimi zaključki (Ormož). Oprema kapel je bila navadno skromna in preprosta, le redke so premgle zakristije ali strešne stolpiče, navadno so zvonove obešali v bližnjih ali najprimernejših grajskih stolpih. H kapelam je navadno spadalo tudi kaplanovo stanovanje (soba). Redko so bile poslikane, še redkeje so premgle barvana okna. Vendar se od vsega tega ni pri nas nič ohranilo, ker so stare kapele že v 16. in 17. stoletju večinoma propadle. Lokacija kapel ni bila vnaprej določena. Poleg prosto stoječih v grajskih jedrih ali predgradjih so stale tudi v ali ob glavnih stolpih in palacijah ter nad glavnimi vhodi, s čimer so bili ti zaupani v varstvo njihovih svetnikov. Ta lokacija je bila posebno pogosta v času visokega srednjega veka. Grajske kapele iz pietete do umrlih in v njih pokopanih, niso veliko prezidavali, a so se kljub temu le redko ohranile. Pri tem jim ni mnogo koristilo niti dejstvo, da so pogosto imele svoj posebni status in so zato celo v ganerbnih gradovih predstavljale skupaj z grajskim hribom in potjo nanj, z glavnim vhodom in grajskim vodnjakom skupno lastnino vseh grajskih prebivalcev (Vodriž). Vendar niso bile vse kapele brezizjemno v posesti grajskih prebivalcev, saj je včasih njihov patronat pripadal drugim svetnim ali cerkvenim velikašem. Skoraj vsaka grajska kapela z lastnim kaplanom, ki je služil obenem za domačega učitelja, pisarja in po možnosti hišnega zdravnika, je imela tudi lastno posest, ki jo je dobila z darovnicami od domačih pa tudi tujih dobrotnikov. Če so se kapele preselile iz starejših v mlajše gradove, je šel z njimi skoraj redno tudi patrocinij, saj so bile njihove eksekracije v srednjem veku redke. Grajske kapele so bile navadno posvečene določenim »viteškim« svetnikom kot družinskim patronom. Najstarejše visokosvobodne družine so protežirale svetega Martina (Kamnica), Mihaela (Razvanje) in Pankracija (Grad pri Slovenj Gradcu), ministeriali Jurija, Miklavža, Ahacija, Marijo, Katarino, Barbaro, Marjeto, Cecilijo in Uršulo. S povezovanjem teh patrocinijev so pogosto nastale prave genealoške skupine, ki so osvetljevale sorodstvene zveze posameznih pomembnejših fevdalnih družin.

Iz naštetih štirih temeljnih delov sestavljeni visokosrednjeveški gradovi so se seveda tlorisno medsebojno zelo razlikovali, saj so bili v prvi vrsti odvisni od talnih pogojev lege, ki je diktirala raznovrstne kombinacije naštetih sestavin.

Predstava, da so bili gradovi predvsem in samo bivališča nasilnih in neusmiljenih fevdalcev, spada že nekaj desetletij v svet pravljič. Moderne pravnozgodovinske, družbenogospodarske in sociološke raziskave so jim namreč s svojimi spoznanji našle odgovarjajoče mesto v okviru splošno zgodovinskih dogajanj. Seveda še danes veljajo zanje razna vrednotenja od genealoških preko strateških

do kulturnih in celo umetnostnozgodovinskih. Šele iz sinteze vseh teh vrednotenj se polagoma lušči njihov dejanski in vsestranski pomen za našo zgodovino, pa čeprav smo jo doživljali predvsem kot podložniki.

Njihova primarna naloga je bila zagotovo politično-vojaška, saj so morali čuvati osvojena ali pridobljena predvsem pa kolonizirana in kultivirana ozemlja. Zato so v začetku navadno predstavljali središča kolonizacijskih zemljišč, katerih pospeševalci in obenem branilci so bili. Ker so torej služili kot ofenzivni in konsolidacijski dejavniki, so nastajali v smereh kolonizacijskih tokov, katerih dosežke so nato branili s sistemi svojih obrambnih linij. Kot utrjene postojanke so predstavljali organizacijska središča okrožnih grofij, visokosvobodnih in fevdnih gospostev ter deželnoknežjih uradov in cerkvenih proštij. Kot taki so postali kristalizacijska jedra zemljiških organizmov in s tem nosilci določene moči njihovih imetnikov. Pravica do utrjevanja fevdalnih postojank je bila do leta 1232 v regalni pristojnosti nemških kraljev, nato pa deželnih knezov. Ti so odtlej dovoljevali gradnjo novih gradov in utrjevanje že obstoječih fevdalnih bivališč ter s tem nadzorovali njihovo posestno rast. Vključevanje mnogih dotlej svobodnih gradov v vazalni sistem deželnih knezov je ustvarilo osnovo za nastajajočo državnost vojvodin kot avtonomnih dežel v okviru države. Pri takem razvoju splošno upravnih kompetenc je vojaški vidik gradov polagoma zopet presegel lokalno-upravnega, deželnoknežji grajski upravniki so postali njegovi vojaški poveljniki in obenem zaščitniki njegovih pravic. Od 13. stoletja dalje so začeli deželni knezi oddajati gradove v zastave, kar jim je vedno bolj služilo za pridobivanje dohodkov. Gradovi so postali poroki za kupljena ali zamenjana zemljišča. Ob tem so šle finančne slabosti plemstva deželnim knezom samo v prid, saj jih je lahko politično izrabljaj. Upniki so zastavljene gradove vzdrževali in obnavljali, stroške pa pribijali k zastavninam. Poleg deželnoknežjih gradov so seveda obstajali tudi gradovi plemstva deloma kot dedne svobodne lastnine, deloma kot ministerialne »notranje« lastnine in deloma kot fevdi ali lene. Deželni knezi so tudi pri teh gradovih dosegli določene pravice do razpolaganja z njimi in z njihovo pomočjo izvajali razne pritiske na upirajoče se plemstvo.

Sekundarna naloga gradov je obsegala njihovo sociološko, gospodarskoupravno in sodno funkcijo. V svojstvu prve so služili kot bivališča fevdalcev, saj so s svojo gradbeno pojavo poudarjali njihov socialni, pravni in gospodarski položaj. Obenem pa so z njimi delili tudi njihovo usodo, saj so bili obravnavani kot pravne osebe in bili lahko celo kaznovani z delnim ali popolnim razrušenjem. Tudi deželnostanovska pripadnost plemstva se je večinoma merila po gradovih. Njihovi imetniki so bili navadno le preko njih upravičeni do pravic deželnega prava. Poleg sociološke so opravljali gradovi gospodarsko-upravno funkcijo kot središča zemljiških gospostev. Gradovi ali pod njimi ležeči pristavni dvori so predstavljali jedra gospodarskih organizmov, ki so skrbeli za prehrano in druge potrebe pripadajočega prebivalstva in za njegovo zaščito. K tem organizmom so spadala poleg podložniških (urbarialnih) zemljišč tudi lastna (dominikalna) ter razni gospodarski obrati, ki niso bili neposredno povezani z obdelavo zemlje, a so bili važni za gospodarsko zaokroženost gospostev. Ta so bila podvržena določenim razvojnim zakonitostim takratnega ekonomskega sistema. Mnoga gospostva so bila v začetku majhna, a so se s spretnostjo lastnikov povečala, druga zopet so bila velika, a so zaradi malomarnosti in neiznajdljivosti propadla.

Gradovi so odigrali pomembno vlogo tudi v sodnem sistemu. Nekateri so bili sedeži grofijskih, pozneje deželskih sodišč, skoraj vsi pa so imeli svoja ogradja ali pomerije, v katerih so izvajali nižje sodstvene pravice. Te so podeljevali najprej kralji nato deželni knezi, pozneje pa so nastajala tudi iz pravnih potreb. Pomirja so dejansko ohranjala določen vpliv deželnega kneza kot vrhovnega sodnika nad vsemi gospostvi, lastnimi in tujimi. Tako so gradovi kot središča gospo-

stev predstavljali v spletu deželno knežje teritorialne politike vozlišča raznih pravnih pravic in obveznosti. Ta mreža, pripeta na institucije zemljiškega lastništva, cerkvenega patronata in zavetništva, lovnega in ribolovnega prava, gozdnih in pašniških pravic, mitnin in carin ter drugih pravic je dejansko opredeljevala gospodstva kot pravne ustanove. Gradovi so v zvezi s sodno funkcijo imeli včasih posebne »sodne« sobe, češče pa zapore in ječe ter kot sedeži deželskih sodišč temnice in mučilnice, ki pa so pri nas le redko ohranjene (Ptuj, Grad na Goričkem). Končno so bili gradovi tudi pospeševalci naselitvenih procesov in neredko katalizatorji poznejših trškin in mestnih naselbin, s čimer so presegli svoj prvotni strateški, na obrambo omejeni pomen za deželo. S tem so postali nekaj vmesni člen med podeželsko in mestno naselitveno politiko deželnih knezov.

Večji med njimi so odigrali tudi vlogo trajnejših središč družabnega, le redko pa kulturnega in duhovnega življenja. Ti življenjski področji sta ostali v glavnem rezervirani za samostane in pozneje mesta. Kot smo iz povedanega spoznali, so gradovi opravljali mnogotere naloge, zato so s svojo arhitekturo najbolje dokumentirali zahteve svojega časa, to je časa fevdalizma, ki je v naših krajih vladal kot družbeni red med leti 828 in 1848 torej preko tisoč let. Mariborski grad je le eden od pomembnejših med njimi, a zasluži posebno pozornost, ker je bil ob nastanku glavni grad Podravske marke, torej ozemlja med Kobanskim in Muro na eni ter vitanjsko-rogaškimi hribovjem na drugi strani.

Bivanje v romanskih in zgodnjegotskih gradovih je bilo vse prej kot prijetno, saj so bili zgrajeni predvsem kot utrdbe in ne kot stanovanja, zato niso nudili nobenega bivalnega udobja. Čeprav vemo le malo o sestavi njihovih notranjih prostorov, vendar vemo zagotovo, da se je v njih živelo zelo utesnjeno. Bivalni prostori (kemenate) niso bili veliki, večje viteške dvorane ne pogoste. Tla so bila lesena, opečna ali estrihna. Stene so bile tenko ometane, včasih poslikane, navadno pa prekrite z opaži ali ovešene s prepregami. Tudi leseni tramasti stropi so bili le redko prebarvani, komaj kdaj poslikani. Okna so bila majhna in v globokih nišah, opremljenih s kamnitimi klopmi, zato je bilo v njihovih notranjščinah celo poleti mrakobno, pozimi pa je vladala skoraj tema. Za osvetljavo so služile bakle, voščenke, oljenke in smolne trske, ki pa so dajale zelo neenakomerno in skromno svetlobo ob obilici dima in smradu ter v tem tekmovali z odprtimi kamini. Ti so večje prostore komaj ogrevali (nekaj bolje le manjše sobe, ki so se po njih imenovale kaminatne-kemenate), zato se v gradovih od jeseni do spomladi ni dalo shajati brez kožuhov. Tudi kože in preproge po tleh ter gobelini in opaži po stenah so služili predvsem toploti, saj so zadrževali hlad, ki je vel od masivnih kamnitih in pogosto tudi vlažnih sten. Posebno hudo je bilo po višinskih gradovih pozimi, ko se je z metom in mrazu pridružil še prepah, ki so ga bili gradovi vse leto polni. Okna so se namreč zapirala z lesenimi oboknicami (polkni), špranje pa so zadelovali s slamo. Tako so imeli stanovalci na izbiri zaprta okna in temo ali odprta okna, skozi katera so vdirali mraz, dež in sneg. Obličasta stekla so se pojavila šele pozneje (na splošno šele v 15. stoletju) in so veljala za posebno razkošje. V visokem srednjem veku so v okna vtikali lesene okvire, prepete s črevesnimi kožami, naoljenim papirjem, platnom, pergamentom ali roževinastimi ploščami, ki so spuščali v temne, zakajene in hladne prostore vsaj nekaj svetlobe. Pohištva v današnji obliki ni bilo. Sestavljale so ga skrinje, grobo stesane sklopne mize in zložljivi stoli, ki so jih pogosto nadomeščale kar kože z deskami. S tem je bilo zadoščeno raznim potrebam prostorov, saj so jih lahko hitro prestavljali ali odstranjevali in tako spraznjene sobe z nasutjem slame spreminjali v spalne prostore za občasne večje družbe. Mali vitezi, bivajoči v prvotno lesenih nato zidanih stolpastih gradovih, so navadno živeli samo v dveh skupinskih prostorih, dnevnem in nočnem. Družinsko življenje v takih bivalnih pogojih je bilo seveda vse prej kot znosno. Podnevi in ponoči je vladala velika tesnoba in iz nje izvirajoč ne-

mir. Jedlo se je iz skupne skledе, hrano zajemalo z rokami, kar je padlo na s slamo pokrita mrzla tla, so pospravili psi.

Gradovi so bili torej posebno pozimi zelo neprijetna bivališča. Zato so se viteški pesniki tako pogosto pritoževali nad zimo in s tolikim hrepenenjem pričakovali spomlad, katere svetlobo in toploto so vzhiceno opevali. Če se je tako godilo članom privilegiraneга družbenega sloja, ki je živel povečini v boljših stavbah in ugodnejših razmerah (vsaj kar se hrane tiče, čeprav tudi stradež ni bil neznan), si ni težko predstavljati življenja podložnikov, za katere so bile zime in spremljajoča jih lakota vsakoletne življenjsko nevarne dogodivščine. Z vidika splošne utesnjenosti gledano, je igral grajski sadni vrt (če je bilo v okviru obzidja zanj dovolj prostora) pomembno vlogo kot udoben poletni prostor, ki je prijetno dopolnjeval bivalno stisko grajskih prebivalcev, ne da bi ogrožal njihovo varnost. Zelo slabo je bilo poskrbljeno tudi za higiensko plat življenja. Jutranje umivanje se je omejevalo na prelivanje rok z vodo, telesno čiščenje pa na več ali manj redka kopanja v kadeh, od 15. stoletja dalje celo v posebnih kopalnih sobah. Ker so ljudje in živali (psi, mačke, drobnica, perjad) živeli tesno skupaj, je bilo po gradovih dosti umazanije in tudi mrčesa ni manjkalo. Stranišča so bila navadno v zidnih nišah ali v malih pomolih, fekalije pa so se zbirale pod njimi ob grajskih zidovih. Zimska uporaba teh stranišč ni bila brez nevarnosti zaradi mraza in zdrsljivosti podesta. Zelo redko so bila stranišča v posebnih stolpih, postavljenih nad zidanimi greznicami.

Opisano zlasti pozimi neprijetno in dolgočasno življenje so grajski prebivalci prenašali z opravljanjem svojih vsakdanjih opravil, ki so se delila po spolu. Moški so jih preživljali z boji, lovom, igrami in zimskim lenarjenjem, ženske so skrbele za tkanje in pletenje, za domača zdravila, pridelavo medu in voska, varjenje piva in pripravo vina, za peko kruha in pripravo hrane, katere glavna jed je bilo kuhano ali pečeno meso. Tega se je jedlo pogosto in dosti. Za njegovo pribavo so poskrbeli moški. Tudi pilo se je dosti vina, piva in medice. Prehranjevanje z mesom in vinom je povzročalo viteško stanovsko bolezen protin, ki je mnoge pokončal ali spremenil v invalide. Tak življenjski slog in velika umrljivost otrok sta poleg pogostih vojn in spopadov decimirala fevdalne vrste in povzročala izumrtja mnogih plemenitih družin zlasti v obdobju križarskih vojn (1098—1291), saj povprečna starost vitezov ni dosegala niti 30 let. Njihova kratka življenja so občasno popestrili le obiski potujočih vitezov, pevcev in šolarjev, romarjev in krošnjarjev, igralcev in lutkarjev, tu in tam pa tudi kak minezenger ali celo epik kot Otokar Galler, ki je v svoji skoraj 100.000 verzov obsegajoči rimani kroniki opisal tudi zgodovinsko usodo mariborskega gradu do leta 1309.

Viri in literatura:

- ista kot v prejšnjem sestavku
- Hans Pirchegger: Geschichte der Steiermark. Graz 1949 in 1983
- Herwig Ebner: Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten in der Steiermark. Steiermark Land Leute Leistung. Graz 1971 p. 460—482
- Ivan Stopar: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977

DIE BURG GORNJI MARIBOR UND IHRE KULTURHISTORISCHE BEDEUTUNG

Zusammenfassung:

In der Folge des vorigen Aufsatzes (ČZN NV 23/87 p. 241—251) haben wir festgestellt, dass die Burg Gornji Maribor am Anfang des 12. Jahrh. als die Hauptburg der Markgrafschaft an der Drava entstanden ist, dass sie aber schon im folgenden Jahrhundert an der

Geltung verloren hat. Damit sind grössere spätere Umbauten ausgeblieben und die Burg hat im grossen Ausmass die ursprüngliche Anlage bewahrt. Weil die Anlage ins 12. Jahrhundert reicht, als bei uns die gemauerten Burgen erst zu entstehen begonnen haben, ist ihre kulturgeschichtliche Bedeutung umso grösser. Ihre ursprüngliche strategische Bedeutung war sehr gross, da ja von ihr aus der Vorstoss der Spanheimer über die nördlichen Ausläufer von Slovenske Gorice bis Radgona, Radenci, Negova und Hrastovec ausgegangen ist. Weil die Burg vom taborartigen Typ war, hat sie von den 4 Grundelementen den Bergfried und die Vorburg nicht entwickelt, darum aber den Propugnaculum und den äusseren Hof. Sie hatte eine hohe Mauer, einen befestigten Eingang, wahrscheinlich einen zweiteiligen Palas (gesondert für die Männer und für die Frauen) und fast sicher eine Kapelle. Diese Bestandteile, die um den inneren Hof gruppiert gewesen waren, hat man erst später baulich vereinigt zu der Form von Burgflügeln. Die Burg hatte aber ausser der Verteidigungsrolle und Wohnungsrolle auch andere Funktionen. Es ging um politisch-militärische, wirtschaftlich-verwaltungliche und gerichtliche Aufgaben und neben diesen bei der marmorierten Burg auch um repräsentative und teils auch kulturell-gesellschaftliche. Die Wohnkultur auf den Burgen der romanischen Zeit war für heutige Vorstellungen nicht auf einer beneidenswerten Höhe, war doch der Wohnungsstandard zu niedrig, um ein besonderes Behagen bieten zu können. Das war besonders zur Winterszeit bemerkbar.

POSKUS DOPOLNITI VEDEDNJE O KOLONIZACIJI V RIMSKEM PTUJU

(Ob 100-letnici prvih obsežnejših arheoloških terenskih zabeležk)

Iva Mikl Curk*

UDK 902.21497.12 Ptuj/:325.3

MIKL CURK Iva: Poskus dopolniti védenje o kolonizaciji v rimskem Ptujú. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, str. 109—114.

Izvirnik s sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Od materialnih podatkov so lokacije bivališč in spremembe v načinu pokopavanja za študij načrtne kolonizacije posebej primerne. Na tej osnovi vidimo, da je bila prava kolonizacija v Poetovio ob času, ko je P. nosila naziv kolonije, močna posebej proti koncu 2. stoletja.

UDC 902.21497.12 Ptuj/:325.3

MIKL CURK Iva: An Attempt to Improve the Knowledge about the Colonization at the Roman Ptuj. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 60 = 25(1989)1, p. 109—114.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

From the material data the location of the dwelling houses and the changes in the burial habits are especially appropriate for the study of the planned colonization. On this basis we see that the real colonization in Poetovio at the time when it carried the title of a colony, was strong, especially about the end of the 2nd century.

Obletnice, povezane z arheološkim Ptujem nimajo vselej posebne sreče.¹ Toda leta 1889 se hočem spomniti po preudarku. Iz tega leta izvira namreč prvi obsežnejši arheološki terenski dnevnik, ki nam omogoča spremljati celo sezono kopanja za starinami na hajdinskem polju. V mislih imam enega od prvih počitniških dnevnikov, ki si jih je v kvadrirane zvezčiče zapisoval profesor Franc Ferk. Dnevnik so z delom njegove arheološke zbirke prešli v Deželni muzej Joanneum v Gradcu. Ti zvezčiči so za štajerske arheologe pravecata zakladnica. Tudi raziskovanju Poetovione bi marsikaj manjkalo brez njih. V sto letih jih še nismo do kraja izčrpali. Poleg arheologije si je vestno zapisoval še marsikaj, kar se mu je pri poletnih potovanjih primerilo,² tako so Ferkovi dnevnik vsestransko zanimivo in poučno berilo. Njegovi arheološki zapiski zahtevajo zelo dobro poznanje okoliščin, posebej topografskih potankosti na vsakem najdišču, sicer se nam povezave kaj hitro zmedejo. To je tudi vzrok, da arheološki podatki iz dnevnikov še zdaleč niso v celoti uporabljeni, da pri vsakem branju najdemo še kaj novega.

V letu 1889 je F. Ferk v svojem dnevniku posvetil precej pozornosti podobi, legi in obsegu rimske kolonije v Ptujú, kolonije, katere status in ime je bilo z na-

* Dr. Iva Mikl Curk, Ljubljana

¹ Prim. J. ŠASEL *Kronika* 27, 1979, 1 ss

² V njih najdemo npr. tudi popevčico (1889): V Halozah bití, vino plí, tobak kadíti, ženske metí, tega mora vrag vzeti ...

pisov že dolgo znano. To kolonijo je videl na Sp. Hajdini, zahodno od sodobne meje med katasterskima občinama Ptuj in Hajdina. Za to mejo je bila tedaj v splošni rabi popačenka iz uradniške terminologije: kofin.

V sto letih, ki so sledila, se je pokazalo, da je bilo mesto mnogo večje in da nikakor njegova vloga v provinci, ne ob začetku rimske oblasti ne pozneje, ni bila omejena le na eno področje javnega življenja. Sto let raziskovanja je tudi pojasnilo, kako zelo se je smisel naziva *colonia* v razvitem cesarskem času že razlikoval od kolonij iz časa republike.¹ Golo besedilo v potankostih še neanaliziranega nagrobnika-sarkofaga z Vičave⁴ priča, kako so se v Poetovionu v času razvitega principata že prepletale civilne in vojaške funkcije.

Vendarle vsebuje beseda kolonija pojem zavestnega, hotenega, navadno s strani oblasti vzpodbujanega ali ukazanega naseljevanja. V našem sestavku poskusimo slediti predvsem dveh parametrom v arheoloških virih in sicer takim, ki nam dovoljujeta morda dopolniti poglede na tovrstno početje, torej koloniziranje v Ptuj v rimskem času. Segamo po parametrih, ki so prav pred 100 leti zaposlovali Ferka, in sicer po grobnih pridatkih in podobi grobov ter po razporeditvi arheoloških sledov v naravnem okolju. Ob enem si moramo biti v svesti, ko govorimo o kolonizaciji, da gre pri takem aktu za določen tujeroden element vsajen v določeno družbeno okolje. Ko smo analizirali »romanizacijo«, smo si pomagali s količino in značajem pridobitev rimske civilizacije v zaledju dveh rimskih mest na Slovenskem. Za analizo kolonizacije ali dogajanja, ki je pravi kolonizaciji vsaj blizu po vsebini, pa tako primerjanje ni dovolj. Civilizacijske dobrine je na primer staroselsko okolje v zgodnjem rimskem času v Vzhodnih Alpah sprejemalo kaj odprtih rok. Da bi mogli videti sledi kolonizacije, je treba seči globlje in sicer do značilnosti, ki se potujčevanju tako pri staroselcih kot pri prišlekkih bolj upirajo. Arheologu so na voljo seve samo nekatere take značilnosti. Zato sodim, da sta poučna parametra za našo analizo predvsem pogrebni običaji (v širšem pomenu besede, z grobnimi konstrukcijami in pridatki vred) ter lokacija bivališča.

Tu ni mogoče — pa četudi bi to znala — zelo v podrobnosti zajeti značaja italške »kolonizacije« v 1. stoletju n. št. Tedaj je bilo naseljevanje Italikov namreč v glavnem tesno povezano z obema legijama, ki sta imeli zapored v Poetovionu svoj zimski tabor-*hiberna*. Ljudi, ki so jima sledili le v zelo poenostavljenem smislu štejemo za koloniste: do določene mere so bili spontani ekonomski nomadi. Nekaj sličnega velja tudi za trgovce iz najstarejšega rimskega časa pri nas. Toda, ker je na logionarjih in njihovem pratežu slonela moč rimske države, moramo prihod Italikov v 1. stoletju v Poetovionu vendarle razčlenjeno prikazati, ko govorimo o kolonizaciji. Dejstvom se z arheološkimi viri lahko seve le približam; še bolj smo omejeni, če se opiramo le na izbrana dva parametra. Tvarnih ostalin staroselcev ni lahko ločiti od onih, ki so jih pustili prišleki. Plani žgani pokop je bil namreč v ptujski okolici značilen tudi za mlajšo železno dobo. Funkcija grobnih pridatkov je bila kaj blizu oni v severnoitalskem prostoru, odkoder je bila, so-deč po napisih, glavnina priseljencev.⁵ Pa vendar moremo naštetiti tudi nekaj izrazitih razlik. Te so najprej pri ohranjenih elementih noše in ta noša označuje grobove in dele grobišča staroselcev. Tu sicer o potankostih nastanka noriško-panonske ženske noše⁶ ne moremo razpravljati. Za našo analizo dejstvo, da je k njenem širjenju prispevalo nekaj tudi rimsko prodiranje v vzhodnoalpski prostor, ni zanimivo. V Ptuj vsekakor označuje, kot smo rekli, grobove staroselcev.

¹ E. KORNEMANN Pauly-Wissowa RE IV 1901. s v colonia 512 ss, zlasti 568

² B. JEVREMOV preluznarna poročila v *Varstvo spomenikov* 21. 1977, 251; IDEM *Vodnik po lapidariju*, Ptuj 1988, 115. V besedilu napisa je omenjen decurio kolonije (gotovo Poetovio), ki je bil hkrati praefectus I kohorte Germanov

³ I. MIKL CURK referat na 14. kongresu preučevalcev rimske vojaške zgodovine 1986 (v tisku)

⁴ A. MOCZY Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkreigen, Budapest 1959

⁵ J. GÄRBSCH Norisch-pannonische Frauentracht Im 1. und 2. Jhd. München 1965; M. SAGADIN *Arheol. vestnik* 30. 1979, 294 s

Vse kar velja za noriško-panonsko žensko nošo, velja tudi za obliko groba-provincionalnorimsko gomilo jugozahodne Panonije.* Dasi je ta prastara oblika groba po svojih koreninah blizu tudi tholosu iz sredozemskega prostora,¹ jo gre vendarle na ptujskem prostoru, tudi nekaterim izrazitim posebnostim navkljub,² šteti za pokop staroselcev. Okrogle kamnite žare, pokopavanje v amforah ter grobiščna arhitektura z ograjenimi parcelami, malimi svetišči-aediculum in seve z najstarejšo skupino nagrobnih stel so pa del grobne opreme, lastne italiskim priseljenčcem.³ Ko kartiramo (potankosti, kolikor nam jih posredujejo objave ter del arhivskih zapiskov,⁴ vnesemo na zemljevid ptujskih arheoloških terenov), vidimo, da se grobovi italškega načina pojavljajo ob glavni cesti med Sp. in Zg. Hajdino, ob glavni rimski cesti vzhodno od Grajene, toda tudi pri Domu učencev in daleč ob Ljutomerski cesti, torej tudi ob samem robu poznejšega vzhodnega dela mesta. Zelo pomembno pa je, da se na Hajdini na istem prostoru kot grobovi italškega načina pokopa vrste tudi grobovi s staroselskimi značilnostmi, z noriško panonsko nošo. Ob robu te velike zahodne nekropole so bile zanesljivo tudi tri gome. Za naš sklep je brez pomena dejstvo, da se na podlagi lokarije teh gomil kaže, kako so v predrimskem času uporabljali predvsem robove rečnih teras za stavbe in za grobišča, in je šele rimski čas, najbrž že v najzgodnejšem 1. stoletju razvil tudi prečno potezo, ko je nastala cesta pravokotno na ježe teras in se je ob njo razširilo grobišče. Vsekakor pa je to grobišče, kot smo rekli, že v 1. stoletju služilo tako staroselcem kot prišlekom. Dodaten dokaz za to trditev je tudi znani napisni nagrobnik s keltskimi imeni iz flavijskega časa.⁵

Situacija ob glavni cesti na vzhod bi mogla biti slična, čeprav rezultati izkopavanja tega dela nekropole še niso podrobneje iz vrednoteni in čeprav ji vsekakor zaradi rasti srednjeveškega mesta manjka jugozahodni začetek.⁶ Pač pa zahteva situacija pri Dijaškem domu in ob Natašini poti⁷ drugačnih miselnih konstrukcij, če jo hočemo razumeti in razložiti. Vsaj skupini z arhitekturo pri Dijaškem domu gre — sodeč po lončarski delavnici, ki je grobišču sledila na istem zemljišču — pripisati krajše trajanje in morda tudi bolj zaseben značaj. Podrobnosti bodo dale seve šele obdelave grobov in pridatkov, ki so v teku. A na tak način, kot skušamo situacijo tu razložiti, bi mogli misliti, da smo na sledi primestnemu posestvu, mogoče celo že izoblikovanemu tistemu, ki ga je v poznem 2. stoletju dobil Antonij, čigar nagrobnik so tam tudi našli, v vojaško odpravnino.⁸ Izjemnim zgodnjim najdbam z dna doline Grajene⁹ pa še vedno manjka toliko podatkov, da jih za zdaj ne moremo zanesljivo razlagati kot dokaz naselitve posameznega Italika v bližini tako zanimive poti od Drave v notranjost Slovenskih gor, in ne kot dokaz izključno blagovne menjave.

Le malo tvarnih virov nam priča o spremembah v sestavu prebivalstva za tisti čas, ko je v začetku 2. stoletja Poetovio po imenu postala kolonija.¹⁰ Čas gospodarskega vzpona obdonavskih provinc, ki so se znašle v zaledju Trajanovih

* S. PAHIČ Nov seznam noriško-panonskih gomil, *Razprave VII/2*, 1972; IDEM *Arheol. vestnik* 19, 1968, 321 ss, zlasti 332.

¹ JMC TOYNSEE *Death and Burial in the Roman World*, Ithaca-New York 1971

² prim. S. PAHIČ *Arheol. vestnik* 20, 1969, 35 ss.

³ D. SREJNOVIĆ *Starinar* NS 13-14, 1965, 79 s; I. PLESNIČAR *OEC Materiali* 29, 1965, 151 ss, zlasti 155.

⁴ Pri analizi razvoja rimskega mesta v prostoru, ki še vedno teče, uporabljamo poleg Ferkovih zapiskov tudi terenske skice in zapiske, ki jih med gradivom Zgodovinskega društva v Ptuj (Muzejsko društvo) hrani Zgodovinski arhiv v Ptuj.

⁵ Grobna skrinja družine DEVSO AGISI. Prim. S. SARIA v *Klemenč-Saria Archkol. Karte v Jugosl. Blatt* *Epigraph. 1939*, 24; A. PREMERSTEIN *Archkol. Epigraph. Mitteilungen* XV, 1892, 124; I. MIKL CURK *Živa antika* 34, 1964, 245 ss.

⁶ S. SARIA *Blatt Ptuj* 1936, 45.

⁷ B. JEVREMOV preliminarne poročila v *Varstvo spomenikov* 22 1975, 292 in VS 23, 1981, 248; za podatke o delu grobišča ob Natašini poti, kjer so iskopavali v letu 1967 in 1968 se zahvaljujem Ivanu Tušku. Sicer I. TUŠEK *prelim. p. VS* 24, 1982, 175 in VS 26, 1984, 238.

⁸ I. TUŠEK *Arheol. vestnik* 37, 1966, 343 ss.

⁹ S. SARIA *Blatt Ptuj* 42.

¹⁰ B. SARIA *Pauly-Wissowa RE XXI* 1, 1951, 1174 s. v. Poetovio

osvajanj v Daciji, označuje materialna kultura z mnogimi lokalnimi posebnostmi.¹⁹ Toda te spremembe niso bile lastne le Poetovioni, čeprav lahko sklepamo, da je med njenim prebivalstvom odhod legije pomenil velike premike. Parametra, s katerima analiziramo dogajanje mi, sta torej za zgodnje 2. stoletje brez moči. Vendar vsaj delno sodi v okvir materialne kulture tudi zgodovina verskih kultov in ta je poleg epigrafike za analize Poetovione zgodnjega 2. stoletja zelo uporabna. Veliko število Nutricam posvečenih votivov bi moglo pričati, ker kult Nutric sodi v keltsko izročilo,²⁰ da je praznino po odhodu legije zapolnil živelj iz mestnega zaledja. Samo domnevamo lahko, da je ta proces potekal spontano, brez oblastnih posegov — dokazov, ne o tem, ne o nasprotnem, nimamo.

O večjih spremembah prebivalstva moremo s pomočjo topografije mesta in tvorne kulture sklepati šele za 2. pol. 2. stoletja. Dolgo že so znane mnoge sorodne poteze v materialni kulturi Poetovione tistega časa in Porenja.²¹ Sorodnosti oblikovanja stekla in kovinskih predmetov, govore za prenos tehnologije, enako pa pri mnogih lončarskih in kovinskih izdelkih pa za neposreden uvoz.²² Ta izraziti vpliv transportov s severa smo se vse bolj navadili povezovati z dogajanjem ob markomanskih vojskah.²³ Gotovo je, da ta dejstva sama po sebi o etničnih spremembah in o morebitnih kolonizacijskih posegih ne povedo ničesar. Vsekakor pa izrazito zvečana količina tvarnih dobrin priča posredno tudi za zvečano število ljudi v Poetovioni. To tudi še ni dokaz zavestnega priseljevanja. Misliti nam pa dajo lokacije najdišč nekaterih napisnih kamnov. Pri Dijaškem domu v vzhodnem delu mesta so našli nagrobnik veterana z *missio agraria*, ki smo ga že omenili. Eden od vojakov carnuntinske 14. Gemine, Fannius Florentinus, je bil pokopan nekje na območju Velike Nedelje.²⁴ Novejša tenrska raziskovanja nas opozarjajo na to, da je bilo tudi Dravsko polje razdeljeno na velike, villam prideljene kmetijske enote.²⁵ Ta splet okoliščin bi mogel pričati za to, da so vojaka iz karnuntske legije mogli poslati upravljat posestvo v ptujsko okolico. Tako je armada dobila dovolj žita in sena, ker dokazane karnuntske dobave²⁶ verjetno niso zado-

c
o
n
f
i
n
i
u
md
r
a
v
sv
i
a s
e
p
u
l
c
h
r
a
l
i
s

1. Posnetek skice lege kolonije Poetovio v Ferkovem dnevniku l. 1889 (Ferientagebuch F. Ferk, arhiv Landesmuseum Joanneum Graz—Grazec)

¹⁹ za keramiko prim. I. MIKL CURK Rimska lončena posoda na Slovenskem, Ljubljana 1987, 30

²⁰ I TUŠEK Arheol. vestnik 37 343 ss; M ABUAMIC Jahreshefte des Oesterr. Archäol. Institutes 18, 1914, 136 37 ss, I MIKL CURK Arheol. vestnik 17

²¹ A HEKLER Strena Bullclana (VAHD) 1923, 110 sl

²² Situacija se odroža npr. tudi v razprostranjenosti malih prenosnih sodčkov, katerih bronaste pipice so se ohranile izrazito v evropskih obmejnih provincah, J. GARBSCH, Bayerische Vorgeschichtsblätter 40, 1975, 68 ss

²³ I MIKL CURK Revue de Est et Centre-Est 28, 1987, 241 ss

²⁴ O nagrobniku CIL III 14065 je v zadnjem času pisal B. JEVREMOV Ormož skozi stoletja III, 1988, 53 ss s tem, da se ob dejstvu, da gre za vojaka legije, nameščene v Carnuntumu, podrobneje ni zadržal.

²⁵ prim. tudi velikost ville v Bohovi obznanj funkcionalni in stavbni prostor meri 1 ha. Za tako gospodarstvo je bilo treba vsaj 10-krat toliko obdelovalne zemlje. Preliminarno poročilo o villi v Bohovi, M. STRMČNIK-GULIČ Varstvo spomenikov 30, 1988, 236.

²⁶ E SWOBODA Carnuntum 2, 1953, 51 ss

stovale. Večkrat omenjena *missio agraria* veterana Antonija tak splet dogodkov s hotenim naseljevanjem prav dokazuje, vse drugo more pa sklepe podpirati.

Skupine žganih grobov iz konca 2. in zgodnjega 3. stoletja v obeh severovzhodnih in v južnem stranskem grobišču, torej v dolini Grajene in po pobočjih Mestnega vrha ter južno od cerkve sv. Roka na Hajdini¹¹ nam more z značajem grobnih pridakov, s prostorsko zaključenostjo ter lego zbujati vtis, da gre za grobišča skupin, ki so prišle v mesto s kakšno posebno nalogo. Precej dokazov v vzhodnem delu mesta bi moglo pričati za to, da gre za lončarje. Grobovi so namreč sočasni z lončarskimi delavnicami in z njimi tudi prostorsko tesno povezani. Prav tako bi pa mogli biti taki grobovi povezani tudi z vojaškimi oddelki.¹² To bi bil spet dokaz hotenega naseljevanja.

Razmere v pozni antiki se izbranim raziskovalnim parametrom in tako ponostavljeni rekonstrukciji dogajanja upirajo. Epigrafsko gradivo je seveda tudi za tisti čas slej ko prej zgovorno in informativno, a tukaj se bomo za zdaj zadovoljili z opravljenim poskusom. Vsekakor moramo ugotoviti, da arheološki podatki in metoda naše interpretacije opozarjajo na živahen pretok prebivalstva in izrazite spremembe v staroveškem Ptujju, ki je nosil tudi naziv kolonije. Sila tradicije je gotovo pomembna zgodovinska zakonitost. Del etničnega substrata preživi tudi velike katastrofe. Toda v organizirani državi z močno centralno oblastjo — in rimski imperij je to mnogokrat tudi bil — se je izoblikovala tej nasprotna zakoni-

2. Skicil iz risarskega študija lege rimskega mesta v naravnem okolju (I. Mikl-Curk l. 1988)

a) ponazarja namišljen pogled iz zraka, z gledišča nad Gradom proti zahodu, v začetku 2. stol. — torej, ko je mesto dobilo status kolonije

¹¹ Z. KUJUNDŽIĆ *Poetovijske nekropole, Katalogi in monografije* 20, 2 Ljubljana 1982; I. TUŠEK *prelim. poročilo Varstvo spomenikov* 26, 1984, 238; B. SARIJA *Blatit Ptuj* 61; CURK—GULIČ—TUŠEK *Studien zur röm. Keramik, Kataloge Präh. Staatsamm. München* Bh. 1, 1982, 61 ss.

¹² I. MIKL CURK v rokopisu, 1988, oddanem za *Arheološki vestnik*

b) ponazarja pogled z iste točke v 4. stoletju.

tost: Imperij je, kot so večkrat zapisali, deloval kot izrazit »topilnik« etničnih in plemenskih lastnosti in je staroselcem primešal večkrat oddaljene in drugorodne etnične skupine. Te so se zile z domačini, včasih so izginile brez sledu, toda mnogokrat so okolje, ki so vanj zrasle, tudi temeljito preoblikovale. Rimski čas je bil dolga in dogajanj polna doba. In ker bo rimski Ptuj brez dvoma zaposloval vedoželjnost tudi v naslednjem stoletju, se je bilo morda vredno ob stoletnici začetka Ferkovih terenskih raziskovanj pomuditi ob pojmu kolonizacije.

AN ATTEMPT TO IMPROVE THE KNOWLEDGE ABOUT THE COLONIZATION AT THE ROMAN PTUJ

Summary

On the occasion of the centenary of the first well documented archaeological campaign (Franz Ferk 1889) the growth of the knowledge about the process of the colonization at the Roman—period town of Ptuj and its surroundings is presented. Round 100 AD the civil town Poetovio became a colony with the official title Colonia Ulpia Traiana. Ferk has been very interested in the dimensions of this colony. In the archaeological research two kinds of information to follow the process of colonization are especially appropriate: the geographical situation of dwelling houses and the changes in the burial habits. In such a way the opinion that the proper colonization of Italics and provincials in the late 2nd cent. AD reached its largest extend, was strengthened.

POLEMIKA

Nekaj opomb o srednjeveški župnijski organizaciji na Slovenskem Štajerskem
(Odgovor na recenzijo)

V ČZN 2/1988 (str. 326—334) je prof. Jože Curk prispeval daljšo recenzijo moje knjižice »O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem« (Ljubljana 1986) in jo po kritičnem pretresu tistega dela, ki govori o Slovenski Štajerski, pospremil s skepsjo o njeni uporabnosti.

Takoj moram povedati — kot sem storil tudi v uvodu v knjižico —, da je ocenjena razprava nastala na podlagi že zbranega gradiva za Gorenjsko in Dolenjsko in da je Štajerska skupaj s Primorsko pritegnjena le toliko, kolikor-omogoča dopolniti sliko, ki jo daje osrednja Slovenija. Prekmurja se nikjer ne dotaknem. Kar zadeva Štajersko, sem ji dejansko posvetil skromni dve strani (17—19) in pri tem v glavnem povzel tisto, kar sta o njej v tem pogledu ugotovila F. Kovačič (Zgodovina Lavantinske škofije, 1928, z upoštevanjem rezultatov M. Ljubše) in H. Pirchegger (Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer 11/1, 1940), po mojem trdnem prepričanju še vedno temeljna avtorja za ta predel Slovenije. Njuna osnovna pomanjkljivost je pač to, da cerkvene organizacije, kakor se je izoblikovala v visokem srednjem veku, ne zasledujeta preko 11. stoletja nazaj. Vaseli me, da je recenzent v svojem kratkem videnju začetkov cerkvene organizacije na Slovenskem Štajerskem (str. 330—333) potrdil mojo domnevo, da je bilo pražupnijskih matric na tem ozemlju manj, kot jib izkazujeta Kovačič in Pirchegger (moja razprava, str. 17), in se pridružil moji veri v to, da je tudi Oglej že v predmadžarskem času (9. stol.) zgradil v okviru svoje jurisdikcije južno od Drave trdnjajo (karolinško) župnijsko organizacijo, na glede na to, koliko je prepričljiv s konkretnimi predlogi.

Vendar sa z recenzentom p o v e č i n i ne morem strinjati glede napak oziroma »nekaterih nepreciznih interpretacij«, ki naj bi jib bil zagrešil v ocenjeni razpravi. Zato naj mi bo dovoljeno, da se na ljubo resnici in v korist bralcev ob tem malo ustavim.

Najprej o pripombah glede moja identifikacije krajev iz desetinskega seznama leta 1298!

— *Capella S. Egidii de Grez* je seveda Šentilj pod Turjakom, saj drugega Šentilja pri Slovenjgradcu ni; oproščam se, da nisem navedal veljavnega imena kraja.

— *Capellanus de Litoite (oz. Litore)* ja pač »Breg pri Mariboru«, ki se mu običajno pravi Pobrežje, kjer je tudi Magdalenina cerkev. Curk ima gotovo pri roki vrsto historičnih označb za to lokacijo, ki ji lahko dodam še en primarek zapisa »onran« v aktih oglejske kurije iz leta 1506 (Archivio arcivescovile Udine, Acta št. 25, fol. 745r). Kajpak bi bilo boljše, če bi zaradi jasnosti zapisal »Pobrežje pri Mariboru«.

— *Plebanus de Saxinvelt*: To je vsekakor Šempeter in ne Žalec. »Saxinvelt« je bilo pokrajinsko ime (kot npr. »Grez« ali Rajhanburg). Da bi sedež pražupnije pred letom 1256 preselili v Žalec, je zmote, ki je nastala iz napačna interpretacija tega toponima. Pravilno razume te toponim tudi Kovačič (str. 94s) in pravi, da se

Sv. Peter kot podružnica Sv. Nikolaja v Žalcu navaja šele leta 1545. Še leta 1497 se imenuje »ecclesia S. Petri in Saxonfeld« (Archivio arcivescovile Udine, Acta, št. 20, fol. 17r) in še takrat je tedanji stiški vikar župnije, ljubljanski kanonik in dekan Nikolaj Poden, rezidiral pri tej cerkvi in ne v Žalcu.

— *Capellanus de Puzon* bodo vendarle Poljčane, čeravno bi tu s Curkom (in Kovačem) pričakovali (Spodnjo) Polskavo. Resda je bila cerkev kasneje le podružnica laporske župnije, a je bila tu že v drugi polovici 12. stoletja ustanovljena lastniška cerkev s kapelanijo po nekem Iringu (gl. tudi M. Zadnikar, Romanika v Sloveniji, 1982, str. 544—547), s pravicami, ki se omenjajo tudi ob njeni izključitvi iz konjiške in priključitvi slivniški pražupniji leta 1251. Razlog za to vključitev je bila vtelesitev slivniške pražupnije studeniškimi dominikankam malo pred tem (1245), ki so sicer neposredno sodile pod jurisdikcijo poljčanske cerkve; vključitev tudi ne bi imela smisla, če ne bi bila cerkev ustrezno dotirana in oskrbovana. Vsekakor se »Puzon« (pravilneje bi bilo »Pulzon«) da laže razbrati kot Poljčane kakor pa kot Polskava. Zakaj ta v tem seznamu manjka, pa je že drugo vprašanje.

— *Capellanus de Monteparis*: tudi tu moram vztrajati na svoji identifikaciji, tj. Sv. Vid pri Planini. O tem, da bi bil nekdanji vikariat pilštajnske pražupnije v trgu Planina in se šele pozneje (a pred 1452) preselil k Sv. Vidu, piše I. Orožen (Das Bisthum und die Diözese Lavant VI, 176ff), in sicer na podlagi lokalne tradicije 17. in 18. stoletja, delno temelječe na požaru, ki naj bi upepelil župnišče v trgu. A v srednjeveškem gradivu za to ni nikakršne opore. Lokacija vikariata se od začetka 14. stoletja, ko se prvič pojavi, navaja preprosto kot »Montpreis« oz. »Mon(te)paris« in podobno (prvič najbrž leta 1309 z duhovnikom Martinom »de Monparis«, Biblioteca comunale Udine, Ms. 1474/I, fol. 41r; ostale ima Orožen, ib.), kasneje s patrociniem (St. Veitts Pfarrkirchen . . . zu Mantpreiß, 1452, Orožen, ib.), ne da bi se opazila kakšna sprememba v označbi. Tudi Kovačič (o. c., str. 90) ne vidi razloga, da ne bi prvi vikariat za ta okoliš postavil k Sv. Vidu.

— *Capellanus S. Laurentij in Luna* bi bilo lahko, kot sem zapisal, ali Bizeljsko (tj. Sv. Lovrenc v Krajini) ali Podčetrtek. Recenzent se nagiba v korist Bizeljskega, a tudi druge možnosti ni zavreči, saj tam vikariat ni šele iz 15. stoletja, kot trde škofijski shematizmi, ampak je, kot glede na oddaljenost od matice in na tamkajšnjo graščino domneva tudi Kovačič (o. c., str. 80), mnogo starejši.

— *Plebanus de Comuz*: »Comuz« sta zagrešila izdajateljja predloge, po kateri navajam zapise (P. Sella — G. Vale, Rationes decimarum Italiae nei seculi XIII e XIV, Vatikan 1941), v opombi (str. 68, št. 408) pa navajam tudi boljše Kovačevo branje, zato bi si recenzent to pripombo lahko prihranil.

— *Plebes de Salech*: Šmartno pri Šaleku v tem času ni bila župnija v smislu »plebs« in se zato ne more tako imenovati. V poznejšem krajšem seznamu papeških kolekt iz leta 1323 v isti publikaciji (Sella — Vale, o. c., str. 41) se Šmartno pri Šaleku pravilno navaja skupaj s Polskavo kot kapelanija (»Cappellani in Pulscäu et Schalek«). Dejstvo, da so bile Škale med leti 1261 do 1269 vtelesene gornjegrajskim benediktincem, še ne pomeni, da se ne bi smele pojaviti v tem seznamu. Tako jih tudi lepo najdemo tudi v seznamu iz 1323 (»Plebes de Scharlach quam tenet dominus abbas Obremburgensis«).

— *Plebes de Muochilich*: tudi ta pripomba je nepotrebna (gl. str. 69, št. 421).

Sprijazniti se je treba s spoznanjem, da je popis papeških desetini iz leta 1296 kljub temu, da je izjemno pomemben vir za mrežo župnij ob koncu visokega srednjega veka, v posameznostih pomanjkljiv. Recenzent pa bi si olajšal delo, če bi prebral tudi moje opombe k posameznim zapisom (str. 68—69).

Precej pozornosti je recenzent namenil poglavjema o patrocinih in krstnih cerkvah. Blagohotni bralec bo razumel moje opozorilo, da obravnavam le patrocinije pri tistih cerkvah, ki imajo dokazljivo župnijsko tradicijo vsaj do 12. stoletja

nazaj ali pa so sicer zgovorni za zgodnji in visoki srednji vek, zakaj le tako je mogoče v tej temi, s katero se tako radi ljubiteljsko ukvarjamo, napraviti določen red. Zato tudi ne omenjam nekaterih cerkva na Štajerskem, ki bi jih po Curkovem mnenju moral, recimo sv. Štefana v Polskavi, Andraža nad Polzelo, vrste Marjetinih cerkva in drugih. (Sv. Kancijana v Retici bi morda vendarle moral obravnavati glede na njegov izjemen geografski položaj in zgodnjo omembo.) Zato tu konec koncev ni tudi sv. Nikolaja (na Zahodu čaščen šele od leta 1087 dalje, pri nas pa si ga težko zamišljamo pred letom 1200), sv. Magdalene, sv. Katarine; pri nas sodijo ti patrociniji v pozni srednji vek.

Ko govorimo o patrocinijih, radi zaidemo na področje ljudskih pojmovanj. Ta pa imajo za nas svojo vrednost šele tedaj, če jih lahko dokažemo za tisti čas, ki ga obravnavamo. Tako si tudi s sv. Jernejem v zvezi s hitrejšim razvojem poljedelstva ali sv. Janezom Krstnikom kot zaščitnikom gozdov in življenja ob njem ne moremo dosti pomagati. Še najzanesljivejše so analogije med cerkvami s posameznimi patrociniji glede na dobo nastanka, geografski položaj, funkcijo, ustanovnike in podobno. Zakaj srednjeveške cerkve sv. Janeza Krstnika na čeloma vse obravnavam kot nekdanje krstne cerkve in kapele, sem — upam — dovolj natančno pojasnil v knjižici. Medtem ko sem repertorij tab cerkva na nekdanjem Kranjskem bolj ali manj izčrpal, saj sem imel na voljo tudi vrsto izginulih cerkva ali takšnih, ki danes stoje z drugim patrocinijem, sem njihov položaj na Slovenskem Štajerskem le nakazal. Problem je tudi v tem, da za predjožeflinsko župnijsko organizacijo na Štajerskem še ni ustreznega zemljevida, kot je tisti, ki ga je za Kranjsko dal napraviti Maks Miklavčič. Zdelo se mi je predvsem potrebno, da vprašanje krstnih cerkva postavim kot načelen problem. Koliko mo- je hipoteze drže, bo pokazalo nadaljnje raziskovanje.

In zdaj k pomembnejšim posameznim vprašanjem.

— *Radgona*: Priznam, da ni bilo v redu, da sem pri omembah Radgone nave- del patrocinij današnje mestne cerkve sv. Janeza Krstnika. Mislim pa, da rad- gonske pražupnije glede na njen patrocinijski sv. Ruperta niso mogli ustanoviti (še- le) Španhajmski.

— *Maribor*: Ni dokaza, kateri patrocinijski današnje stolnce je prvoten, ali sv. Tomaža ali sv. Janeza Krstnika. Zelo dvomim, da bi cerkev, ki bi bila nekdanj posvečena sv. Tomažu, prevzela patrocinijsko domnevno porušene domnevne krstne kapele ob njej. Vsaj ne vem za noben takšen primer. Tudi bi se pridružili Kovačiče- vemu mnenju, da je bil prvotni sedež mariborske župnije v Kamnici, ki pa je prav lahko, kot misli Curk za Maribor, s celotnim teritorijem nastala v okrilju pražupnije v Lipnici. Po Kovačiču (o. c., str. 71) naj bi se sedež kamniške pražup- nije preselil v Maribor za štajerskega mejnega grofa Otokarja II. po letu 1164. Omemba posebnega kamniškega župnika (ok. 1200, GZS IV/839) poleg maribor- skega (1189, GZS IV/716, 1193, GZS IV/761) ne moti, saj gre slej ko prej za isto osebo, enkrat tradicionalno imenovano po Kamnici zaradi zaved, ki so se dotika- le posestev v tem kraju (šentpavelski zapis!). S tem se ujema tudi patrocinijski mar- iborske cerkve, ki bi si jo lahko v tem kontakstu razložili kot krstno cerkev kam- niške župnije. Dokler nimamo pri roki trdnejših nasprotnih dokazov, mislim, da ni treba zavreči prepričljive Kovačičeve razlage o nastanku mariborske župnije.

— *Ptuj*: S Curkom se ujemava, da je ana od dveh lastniških cerkva iz 9. stole- tja bila na mestu sedanje Jurijeve cerkve (a ne s tem patrocinijem). Glede druge cerkve pa je zadeva težja. Pravim, da »... jo je mogoče identificirati z nekdanjo župno cerkvijo sv. Ožbalta« (str. 10) oziroma da bi ta, omenjena v ponarejeni Ar- nulfovi diplomii iz leta 977 z desetino, »utegnila predstavljati obnovljano središče

pražupnije (menda cerkev sv. Ožbalta)* (str. 18), medtem ko jo Curk hipotetično lokalizira na mesto kasnejšega dominikanskega samostana in pravi, da je bila po tradiciji posvečena sv. Lovrencu (da bi bila ta druga cerkev že tedaj posvečena sv. Ožbaltu, ne pišem nikjer). Pri tem ima današnja cerkev sv. Ožbalta to prednost, da se ob njej nahaja staroslovansko grobišče. Ko se bo takšno grobišče pokazalo tudi na lokaciji dominikanskega samostana, bo treba to vprašanje ponovno pretresti. Kako je s tem pri proštijiški cerkvi sv. Jurija, se še ne da reči nič določnejšega; obstoj krstne kapele ob cerkvi, četudi bi se dala trdno dokazati, še ne govori, da je cerkev že imela polne župnijske pravice, pač pa lahko računamo z omejenimi pravicami krsta in pokopa za grajske ljudi. Ptuj je z zgodovinskimi omembami cerkva iz 9. stoletja, ki odmevajo tudi v ponarejenih listinah s konca 10. in iz 11. stoletja, sila zanimiv kraj. Žal manjka ustrezno gradivo iz naslednjih stoletij, tako da nam še največ o tem lahko povedo arheološka raziskovanja in retrogradna sklepanja pa podlagi spiritualnih in temporalnih pravic. Tu pa smo tako rekoč šele na začetku.

— *Dravograd*: Da bi se sedež labotske župnije »kmalu po letu 1180« (namreč ko je bila tam postavljena cerkev po Trušenjskih) preselil v Dravograd, ni dovolj natančno. Pravno se je to zgodilo šele leta 1237 (Mon. Duc. Car. IV/1, 2280). Se pa oba s Curkom (in Kovačičem) motiva, da je bila to pražupnija, saj se je razvila iz pražupnije v Šentandražu v Labotski dolini (Erläuterungen zum Historischen Atlas . . . , II/8, 2, str. 43ss).

Kot sem povedal na začetku, nisem imel namena, da Slovensko Štajersko predstavim tako kot Gorenjsko in Dolenjsko, ki sem jima posvetil samostojni poglavji. Zato je hvalevredno, da je Curk v recenziji (tudi ob upoštevanju nekaterih mojih misli) skicalar razvoj cerkvene organizacije na tem delu slovenskega ozemlja vključno s Prekmurjem, kakor si ga zamišlja sam. Ta skica po mojem prepričanju vsebuje vrsto zanimivih hipotez, ki bi jih bilo vredno nadrobneje obdelati in podpreti z viri, seveda z upoštevanjem navedenih in drugih pomislekov. Glede Libelič npr. je W. Fresacher (Erläuterungen zum Historischen Atlas . . . , II/8, 1, str. 16s) v nasprotju s Kléblom in Kovačičem mnenja, da so se izločile iz Šmartnega pri Slovenjgradu, tako da bi slovenjgraška pražupnija prvotno segala celo na sedanje Koroško. Glede pražupnij na ozemlju savinjskih mejnih grofov recenent v nasprotju s Kovačičem (z izjemo Vidma ob Savi) misli, da so nastale prej za njihove naslednike (zlasti škofije v Krki po letu 1072) kot za same mejne grofe (do 1035). Tako tudi razširi ozemlje prvotne pražupnije sv. Petra v Savinjski dolini preko krašupnij v Braslovčah, Škalah in morebiti celo Gornjega grada na sever — da se je Nova Cerkev-Strmec razvila iz Šempetra, sem zapisal že sam, vendar sem jo datiral v čas ok. 1025 —, kar se zdi mikavno, a potrebno podkrepitve s konkretnimi dejstvi. Mikavna je tudi misel, da so Hoče in Slivnica skupaj s Konjicami nekoč tvorile eno samo pražupnijo s sedežem v Hočah, ki naj bi pokrivala oglejski del Podravske krajine. To bi veljalo preveriti s pomočjo položaja morebitnih krstnih cerkva na način, kot sem to storil za podobno obsežno ozemlje hipotetične mengške pražupnije.

V nadaljevanju te skice Curk ugotavlja proces cepljenja hipotetičnih prvotnih pražupnij (imenuje jih matične pražupnije) na manjše in še manjše, za katere predlaga naziva pražupnija in podružna pražupnija. Kolikor vem, takšne »trostopenjske« opredelitve pražupnij strokovna literatura ne pozna. Župnija je ali pražupnija ali pa to ni, zakaj za kakršnokoli odcepljeno župnijo izraz »pražupnija« ne more več veljati. Lahko bi pač razlikovali med praviimi pražupnijami, ki jih pri nas lahko često postavimo le hipotetično, in tistimi župnijami, ki so se po vsej verjetnosti odcepile, torej niso pražupnije, vendar imajo videz pražupnije, torej njihova odvisnost od morebitne matice ni več pozitivno dokumentirana, recimo preko juridičnih pravic ali z desetnimi. Ko recenent spremlja cepljenje

pražupnij na Slovenskem Štajerskem, pravi tudi, da moja »trditev o nedotakljivosti prvotnih pražupnijskih območij ne drži«. V uvodnem pojasnilu (str. 5—6) dobesedno pišem, »da teritorija, ki je bil župniji dodeljen ob njeni ustanovitvi in je vključeval tudi nenaseljena področja, kasneje p r a v i l o m a ni bilo več mogoče spremeniti«. Tega si nisem izmislil sam, saj gre za določila o omejitvi teritorija župnij, ki so jih uzakonili pod Karlom Velikim ob vpeljavi cerkvene desetine. To pa konkretno pomeni n e d o t a k l j i v o s t meja: pražupnija se je lahko v sebi cepila na najrazličnejše načine, medtem ko so njene prvotne z u n a n j e m e j e ostajale p r a v i l o m a nespremenjene. To je pa že nekaj drugega. Dokumentirane izjeme so sila redke in vedno pogojene s spiritualnimi in ne fevdalnimi razlogi. Poleg Rateč v Zgornji Savski dolini lahko tu navedem znano zamenjavo vikariatov med Konjicami in Slivnico leta 1251. Tretji takšen primer je trebanjski vikariat Mirna na Dolenjskem, nekdam najbrž pod Šentrupertom, ki pa neposredno ni dokumentiran kot takšen.

Spremljanje cepljenja pražupnij in župnij preko s tem povezanih juridičnih procesov ni tako preprosto, kot si zamišlja recenzent. Tako je tudi njegova nadaljnja trditev, da so se pri tem »ohranjale njih prvotne patronatske (nadškofijske in patriarške) pravice, ne oziraje se na njih advokaturo in lastništvo«, v sebi kontradiktorna in ne drži, že zato, ker loči patronat od lastništva in ne omenja osnovne pravice cerkvenih instanc, to je potrditve (*ius confirmandi*). Kar drži, je k o n t i n u i t e t a teh pravic oziroma l e g i t i m i t e t a njihovega prehajanja od enega nosilca do drugega, ki ga je ravno na tej podlagi mogoče retrogradno spremljati.

Janez Höfler

OCENE

Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1988

V razpravah filozofske fakultete, ki jih izdaja njen znanstveni inštitut, je izšla na začetku leta 1988 (z letnico 1987) razprava Ivana Stoparja o ž. cerkvi Marijinega vnebovzjetja v Braslovčah in o problemih karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem, ki na 60 straneh in 11 tabelah predstavlja one cerkvene objekte, za katere avtor meni, da so predromanskega, večinoma kar karolinškega izvora. Razprava zajema vso Slovenijo, vendar se bom v oceni omejil le na Slovensko Štajersko in Prekmurje, kjer avtor najde največ tovrstnih objektov (14 + 1). Gre za cerkve v Bistrici ob Sotli, Braslovčah, Laškem, Lovrencu na Dr. polju, Muti, Polzeli, Ptuj, Ribičju, Selu, Slivnici, Starem trgu, Svetih gorah, Šempetru v Savin. dolini, Vuzenici in Zrečah, medtem ko jih na Kranjskem našteje 6, na Primorskem 1, na Koprskem 5 in na Koroškem primerjalno 2. Razprava je sestavljena iz 11 poglavij, v katerih avtor obravnava posamezne objekte ali skupine objektov ter jih več ali manj podrobno po svojih kriterijih razlaga. Sledijo sklep, povzetek, nemški prevod ter 11 tabel s komentarji in zemljevidom.

Takoj na začetku je treba ugotoviti, da je razprava napisana sugestivno, da pa nas strokovno ne prepriča, ker sloni na premalo argumentiranih strukturalnih predpostavkah, ki jih avtor razglasa kar za slogovne značilnosti predromanskega obdobja. To pa ni dokazljivo brez komparativnih primerjav s temeljnimi svojstvi sakralne arhitekture drugih slogov (predvsem romanskega in gotskega), ki morajo tudi združevati določena proporcijska razmerja, različna od teh obravnavanega obdobja, da lahko ta postanejo brezizjemno opredeljiva in s tem tudi dokazljiva. Te pomanjkljivosti razprava ne odpravlja niti s svojo navidezno eksaktno uporabo dinamičnih pravokotnikov ter iracionalnih in malih celih števil, ker je njihov konstrukt preveč odvisen od preciznosti meritev (gre za centimetre!) in od brezizjemne veljavnosti proglašanih pravil. Ker je taka popolnost le izjemno mogoča, gre večinoma za aproksimacije. Stare mere (koraki, čevlji, komolci itd.) so se namreč časovno in prostorsko preveč spreminjale, da bi lahko brez zadržkov služile za tehnicistično eksaktne analize obravnavanih stavb. Mislim, da bo še vedno ostala v središču raziskav celovita izpovednost objektov z vsemi njihovimi svojstvi in slučajnostmi in ne samo z njihovimi geometričnimi modeli, ki jih avtor spreminja v opredelitveni recept. V srednjem veku namreč enotnega merskega in s tem tipološkega sistema ni bilo, rimska tradicija pa razen v Italiji in južni Franciji ni bila nikjer več toliko živa, da bi se kreativno uveljavljala, kar velja posebno za naše prehodno ozemlje, ki je bilo pod udari celotnega preseljevanja narodov od Markomanov in Kvadov v 2. pol. 2. stol. do prihoda Slovenov, Avarov in končno Madžarov v 1. pol. 10. Prav Madžare pa avtor odpravlja le kot prehodne nomadske roparje, kar pa sploh ni res. Premajhno upoštevanje zgodovinskih dejstev se prav pri takih temah, kjer je stilno-analitičen kriterij le sredstvo in ne cilj tipoloških raziskav, rado maščuje. Zato naj najprej na kratko skiciram zgodovinsko usodo slovenještajerskega prostora, ki jo ni mogoče enačiti, kot to avtor počne, z ono Karantanije—Koroške. Prav to pa je temeljno izhodišče za celovitejšo ocenitev razprave.

Stara Karantanija, ki je segala do Karavank in sredine Pohorja ter z Dudlebskim okrajem preko Lipniškega polja, je prišla o. l. 745 pod bavarsko in l. 788 pod frankovsko oblast, obdržala pa svoje kneze in plemstvo do l. 820—22. Pokristjanjevanje se je začelo l. 750 s papeško dodelitvijo Karantanije salzburški škofiji, a je doživelo ob uporu poganske stranke 789—72 hud udarec. Kranjska s Posavinjem je prišla pod Franke l. 791, Podravje vzhodno od Dravskega gozda pa l. 796. Tega leta izvedena upravna organizacija tega prostora je Karantanijo prisodila Vzhodni marki, novo osvojene pokrajine Furlanski, cerkveno pa je vse ozemlje južno od Karavank in Drave dodelila oglejski patriarhiji, katere mejo so l. 803 in 811 prestavili na Dravo v vsej njeni dolžini. Obe metropolitiji sta začeli s pokristjanjevanjem, čeprav Salzburg uspešnejše, saj je imel že 50-letne izkušnje iz Karantanije. Čeprav je pokristjanjevanje v misijonarskem smislu dobro napredovalo, se je vendar formalno uveljavilo šele po uporu l. 820 (ko so uporni, še vedno neverni Slovenci uničili več cerkva in celo samostan v Bischofshofnu) in sledeči mu odpravi domačega plemstva ter uvedbi 3 frankovskih grofij v Karantaniji (l. 822) in 4 v Furlanski marki (l. 828). Z zaplembo uporniške posesti se je začela fevdalizacija naše zemlje kot predpogoj za organizacijo svetne in cerkvene oblasti na osnovi pridvornega gospodarstva, triletnega kolobarnega kmetijstva in hubnega sistema. Iz prvotnih misijonskih postaj (Šempetra, Ponikve, Ptuja, Lendave, Laškega, Šmartnega, Slivnice, Andraža in Lipnice) so se v taku 9. stoletja razvile prve župnije, poleg njih pa je nastalo precej lastniških cerkva in kapel, ki so jih postavili po l. 828 na zaplenjeno zemljo priseljeni tuji fevdalci.

Če preskočimo dogodke v zvezi z dejavnostjo Cirila in Metoda ter l. 833 krščenega Pribine in Koclja med leti 840—47—81—89—74, grofov Spodnje Panonije, ki je na zahodu mejila s Karantanijo in Posavsko grofijo na Dravinjskem pogorju in sredi Pohorja, ter se ustavimo pri Madžarih, ki so med l. 894—99 zasedli Panonijo in vse naše kraje do Golice, sredine Pohorja, Vitanjskega pogorja in Karavank ter do meja Furlanije in Istre, lahko ugotovimo, da se je z njihovim prihodom sesul Slovincem gotovo tuj in neprijubljen frankovski fevdalni red. Osvojevano ozemlje Madžari res niso naselili, zato pa so ga upravljali in uporabljali za izhodišče svojih pohodov proti Italiji vse do leta 954. Tudi se niso z njega takoj po bitki na Leškem polju l. 955 umaknili. Najprej pač z Gorenjske, nato pa po l. 968 postopoma z ostalih naših pokrajin: vzhodne Notranjske, Dolenjske, Posavinja in Podravja, tako da je ob ustanovitvi koroške vojvodine l. 978 in njenih mark tekla meja po črti Apaško polje—Ptujsko polje—Macelj—Sotla—Orlica—Libna ter šele do l. 1200 dosegla črto Mura—Ormoške gorice—Drava—Macelj—Sotla, ki je ostala do l. 1919. Primerjati madžarsko 70-letno okupacijo s turškimi pohodi v 15. in 16. stol. je zgrešeno. Slovenci, sicer formalno vendar nasilno pokristjanjeni in fevdalizirani, so se kljub madžarskim nasilnostim odvrnili od frankovskih »pripodobitev«. Ne zaradi madžarskih požigov frankovskih fevdalnih in cerkvenih postojank, ampak prav zaradi odvrnitve Slovencev od njih smatram, da je od teh objektov bore malo ostalo. Govoriti o preživetju reprezentančne arhitekture frankovsko-krščanske ideologije, tuje poganskim Madžarom in napol poganskim Slovincem, je nestvarno, saj je to stanje trajalo 70 let, torej tri generacije, poleg tega pa je prav naše ozemlje predstavljalo edino in najbolj uporabno napadalno smer madžarskih pohodov v Italijo in južno Francijo. Šela po pokristjanjenju Madžarov, formalno za vlade Štefana I. Svetega (997—1038) dejansko pa po dolgem uplranju poganskega plemstva za vlada Ladislava I. Svetega (1077—1095) in po sklenitvi miru z njim o. l. 1128, so se začeli za Podravje in Posavinje mirnejši časi. Takrat se je pri nas anako kot na Madžarskem uveljavila romanika in začel gradbeni razvoj, ki je stekel sicer z zamudništvom, vendar v zapregi z ostalim evropskim stilnim razvojem. Zidana arhitektura, ki je bila preje redkajša od lesenih, se je pomnožila ter pri fevdalni in cerkveni gradnji prevladala.

Avtor začenja razpravo z obravnavo ž. cerkve Marijinega vnebovzvetja v Braslovčah, katerih ime spravlja v domnevno zvezo s posavskohrvatskim knezom Braslavom, ki je po l. 892 pomagal kralju Arnulfu v bojih z Moravani, po l. 894 pa z Madžari in v teh bojih l. 898/99 padel. Ker je Savinjska dolina že od l. 796 oziroma od l. 828 spadala k Posavski grofiji, ki je na Krki in Sotli mejila na Posavsko Hrvatsko, Braslav seveda ni mogel ustanoviti Braslovč, pač pa se je to zgodilo okoli sto let pozneje. Takrat je ob zaselku neznanega imena nastal upravni dvor Breže—Selških, v katerem je po l. 1036 prebival Hemin odvetnik za Sp. Savinjsko dolino Preslav, po katerem sta dvor in vas dobila ime. Blizu dvora je zrastle tudi lastniška cerkev, pri kateri je bila za časa Ažvinov (1043—ok. 1135) ustanovljena pražupnija, ki se je izdvojila iz one v Šempetru. Ta je izvirala še iz 9. stol., bila najprej misijonarska postaja in nato matična pražupnija za vso Savinjsko dolino ter bila po madžarski okupaciji obnovljena. Iz nje so se po pričevanju desetinskega seznama iz l. 1334 izdvojile braslovška, škalska in župnija v Novi cerkvi, tako da ji je ob koncu 12. stol. ostalo le še ozko ozemlje med Savinjo in Savinjskim gričevjem od Pake do Teharij. Zaradi take ozemeljske redukcije se je njen sedež pred l. 1256 preselil k cerkvi sv. Miklavža v deželnoknežji Žalec, v Šempetru pa je ostal le vikariat. Tudi Gornji grad je prvotno zelo verjetno spadal pod šempetrsko pražupnijo, a se je z nastankom alodialnega gospodstva Kagerjev in pražupnije pri njihovi lastniški cerkvi M. vnebovzvetja osamosvojil. Tak cerkvenozgodovinski razvoj savinjskega ozemlja postavlja braslovsko cerkev dokaj določno v 11. stoletje, čemur odgovorja tudi njena predromanska gradnja, ki izvira iz konca saškega (919—1024) ali še verjetneje zgodnjega salijskega (1024—1125) obdobja, nikakor pa ne iz karolinškega (796—828—898).

Zato so primerjave s Koroško komaj možne. Ta je namreč prišla l. 745 pod bavarsko in l. 788 pod frankovsko oblast ter bila l. 750 prideljena salzburški škofiji od l. 798 nadškofiji, torej 50 let preje kot Slovenska Štajerska, poleg tega pa ni, razen njenega ozemlja vzhodno od Golice, doživela 70-letne madžarske okupacije. To pa so dejstva, ki niso ostala brez vsakršnih posledic in se jih zato ne da enostavno obiti. Zato je razvoj najprej misijonarskih nato pa pražupnijskih in lastniških cerkva na Koroškem mnogo zgodnejši kot na našem ozemlju in predvsem neprekinjen ter bližji kolonizatorskim bavarskim središčem. Za primerjavo avtor našteva 3 cerkve, med katerimi je ona sv. Pêtra pri Taggenbrunnu, ki se omenja l. 860 in 927, romanska kornozvonična cerkev, ki je bila v l. pol. 19. stol. za dolžino pevske empore podaljšana proti zahodu; ona sv. Ruperta pri Beljaku, ki se omenja l. 860 (ne sredi 8. stol.!) in 1195, romanska kornozvonična cerkev iz 11/12. stol., ki so jo ob koncu 18. stol. podaljšali za dolžino pevske empore proti zahodu, in končno ona sv. Ruperta pri Velikovcu, ki je bila po tradiciji posvečena l. 760 (po avtorju celo 706!), dejansko pa se omenja l. 1043 in 1148, romanska kornozvonična cerkev iz 11. in zač. 12. stol. z najlepšim romanskim zvonikom v Avstriji. K naštetim trem dodaja avtor še ž. cerkev sv. Marjete v Liedingu, gručasti vasi, ki je bila zaradi nameravane ustanovitve ženskega samostana l. 975 obdarovana s trškimi pravicami, ki pa jih ni nikoli uresničila. Cerkev, omenjena l. 1043 in kot župna l. 1131, je v ladji kvečjemu iz konca 10. stol., vendar jo romanski portal vsaj v zahodnem delu datira v čas o. l. 1200, presbiterij s kripto pa je celo šele iz 1. pol. 14. stol. Tudi tlorisna razmerja omenjenih cerkva se vse prej kot skladajo z avtorjevimi: sv. Rupert pri Beljaku 1:2.1, sv. Rupert pri Velikovcu 1:2.3, sv. Peter pri Taggenbrunnu celo 1:2 in sv. Marjeta v Liedingu 1:2.45 (če ni bila ladja podaljšana proti zahodu). Torej ni pri nobeni niti govora o izrazito aksialnem razmerju 1:3 in podobnem, s čemer tudi odpadejo opisane primerjave in seveda spremne mere na tabeli II, kar velja še posebej za korni zvonik pri sv. Rupertu pri Velikovcu, ki ima razmerje 1:1.6. Avtor h komparaciji ne pritegne ž. cerkve sv. Lovrenca na Hengsbergu pri Wildonu baje zaradi neuporabnosti podatkov, nato

pa zatrdi, da so vse našete cerkve imele kvadrstične presbiterije (pravilneje oltarne prostore), kar pa drži samo za ono v Taggenbrunn, ne pa za ostale, ter doda historičen ekskurz, ki je nerazumljiv in poleg tega še napačen, saj je bila Slov. Bistrica že l. 1147 pritegnjena k Štajerski in ne šele l. 1311.

V naslednjih poglavjih avtor obravnava ž. cerkve sv. Jurija na Ptuju, sv. Ilije v Zrečah in sv. Radegunde-Pankracija v Starem trgu pri Slov. Gradcu. Pri obravnavi proštjske cerkve na Ptuju avtor dokazuje, da slabo pozna vire in površno uporablja rezultate dosedanjih raziskav zlasti mojih. Iz virov vemo, da je knez Pribina pri svojem dvoru (ali dvorih) postavil, nadškof Liupram pa l. 853 posvetil lastniško cerkev, ki je pred l. 874 postala župna (s slovensko 2/3 desetino), in da je knez Kocelj pri svojem dvoru postavil, nadškof Theotmar pa jeseni l. 874 posvetil drugo lastniško cerkev. Za prvo vemo, da je stala v spodnjem zahodnem delu naselbine, za drugo pa, da je stala v zgornjem vzhodnem. Znano je tudi, da sta obe cerkvi skupaj z naselbino propadli ob prvem pohodu Madžarov v Italijo l. 898/99 in da Pribinove cerkve po umiku Madžarov o. l. 970 niso več obnovili, zato pa Kocljevo, ki je stala na mestu antične cemetialne in sedanje proštjske cerkve. Cesar Oton II., ki je l. 977 priznal Salzburgu imetja in pravice iz let 860, 874 in 890, seveda ni zidal na Ptuju nobene cerkve, pač pa je Salzburg obnovil Kocljevo na robu nove, vsrnejše locirane naselbine med Grajskim gričem in Dravo. Ker so se za dravsko mostišče na Ptuju vodile vse 11. stoletje ostre borbe in je bil kraj gotovo večkrat opustošen, se mi zdi umestno vprašanje, kaj se je od gradu in cerkve iz konca 10. stoletja ohranilo. Nekoliko so se razmere ustalile šele po uspešnih bojih cesarja Henrika III. l. 1043, nakar sta nadškofa Balduin I. in Eberhard I. (1041—80—88) znova pozidala grad in cerkev. Od obeh se je nekaj malega ohranilo, od gradu Stari stolp, od cerkve severna ladjina stena, ki jo je nadškof Konrad I. (1108—47) uporabil pri svoji gradnji ok. l. 1130. Ta cerkev je segala do sedanje pevske empore, kar ni dokazala samo od avtorja osporavana arheološka potrditev, smpak tudi jasna obojestranska zidna črta na podstrešju. Zahodna empora je nedvomen prizidek z dvema gradbenima fazama, katerih prva je nastala kot predladijski prostor v 2. pol. 12. stol., druga kot empora nad njo med l. 1235—46. Avtor temu nasproti trdi, da je cerkev v vsej dolžini iz enega liva in da je zaradi proporca malone 1:3,5 karolinška iz časa nadškofa Liuprama (836—59). Pri tem avtor oporeka obstoju njene poznoantične prednice, češ da takega kontinuuma pri nas nikjer ni, kar pa osporava n. pr. že od avtorja omenjena cerkev sv. Lovrenca v Hengsbergu, ki je podedovala ne samo antično lokacijo ampak celo njen patrocinijski. Ker je v ptujski cerkvi tlorisno razmerje ladje 1:3,5, v primerjalnih v Naubornu in Regensburgu pa le 1:3 in 1:2,5, nista kot primera preveč prepričljiva. Tudi iz tega sledi, da ni sedanja cerkev iz enega kosa in z originalno prečno steno, ampak sestavljenka, katere Konradovo jedro je imelo tlorisno razmerje 1:1,8, a bilo podaljšano proti zahodu v 2. pol. 12. in vzhodu v 1. pol. 14. stoletja. Sestava sten, njihove različne strukture, najdba temeljev prvotne zahodne cerkvene fasade in drugi stilni detajli več kot prepričljivo govore proti avtorjevemu zatrjevanju, ki temelji na napačnih predpostavkah in s slabim poznavanju zgodovinskih dejstev, ki jih je nekritično deloms povzel po Zadnikarju. Listine iz let 977—1057 so namreč vse samo prepisi tkim. Arnulfine iz l. 890 in zato opisujejo gradbeno stanje Ptuja v predmadžarski dobi in ne v letih njihovega nastanka. Šele listina iz l. 1178 dejansko govori o sočasnem Ptuju.

Ž. cerkev v Zrečah je posvečena sv. Iliju, Tilnu ali Egidiju († o. l. 725), nemu od 14 pripročnikov v sili, katerega kult se je iz južne Francije razširil v 12. stoletju po Nemčiji in nato tudi k nam. Njemu posvečene cerkve se pojsojijo v 2. pol. 13. in 1. pol. 14. stol. (Šentilj pri Turjaku 1296, Šentilj v Slov. gor. 1329, Šentilj pri Velenju 1320, Zgornjsi Vižinga 1278, oni v Kočnem in pri Dramljah pa šele v 18. stol.). V Zrečah se cerkev prvič omenja l. 1375 (letnica 1251 ni dokazana), ko je

žički samostan tu že imel dvor. Patrocinij torej govori za poznoromansko cerkev iz konca 13. stol., ki sta jo sestavljali ladja s tlorisnim razmerjem 1:2.9, pravokoten presbiterij z razmerjem 1:1.35 in nadzidan gotski vzhodni zvonik pravokotnega prečnega formata, v katerem še živi tradicija romanskih kornih zvonikov. Ker je bil sv. Ilija med drugim tudi zavetnik pastirjev in živine, je lokacija njemu posvečene cerkve na obrobju Pohorja razumljiva. Njeno nenavadno obliko gre pripisati vplivom žičkih kartuzijanov, katerih glavna cerkev Janeza Krstnika iz let 1165—90 je imela tlorisno razmerje 1:4. S samostanskega območja imajo sorazmerno dolge ladje še 3 cerkve iz 14. stol.: sv. Kunigunde 1:2.5, sv. Jerneja 1:2.7 in sv. Petra v Žičah 1:3. Samostan je imel v Zrečah v okviru oplotniškega urada od l. 1281 dalje veliko posest, od l. 1390 pa kar dva dvora. Iz povedanega izhaja, da tako patrocinij kot lokacija cerkve govorita za njen nastanek po l. 1281, torej v zapoznani romaniki oziroma zgodnji gotiki, ko so postale ladje pod vplivom samostanskih cerkva zopet daljše. Primeri: dominikanska in minoritski cerkvi na Ptuj (ki se proti vzhodu širita enako kot zreška) in v Celju s tlorisnimi razmerji 1:3 in 1:2.6, poznoromanski ladji v Pernovem in Jedrti pri Gotovljah, kjer so tlorisna razmerja okoli 1:2.5, ter pri vrsti gotskih cerkva iz 1. pol. 14. stoletja.

V poglavju o cerkvi sv. Radegunde v Starem trgu pri Slov. Gradcu postavlja avtor tezo, da je to prvotna cerkev sv. Pankracija, ona na Gradu pa sekundarna iz o. l. 1230. Proti tej tezi govori vrsta zgodovinskih dejstev, ki jih naj na kratko predstavim. Mislinjska dolina, ki je spadala k Junski grofiji in s tem Koroški, se je izognila madžarski okupaciji. Cerkveno je spadala pod pražupnijo Šmartno, svetno pa pod grofe Breško-Selške. Ob razvalinah Colatia se je razvila tržna naselbina z grofijsko mitnico in sejmiščem, na griču nad njo je zrastel grad, ki se l. 1091 omenja kot Grez. Hemini nasledniki Ažvini, malo verjetno ona sama, so dosegli, da je patriarh pri njihovi lastniški cerkvi — grajski kapeli (za kar govori tudi patrocinij) ustanovil tipično enklavno župnijo, ki ni nikoli obsegala velikega ozemlja, a jo zaradi starosti štejejo med pražupnije (pravilneje bi bilo eksimirane župnije). Njen župnik in obenem grajski kaplan je živel na gradu. Ko so Ažvini o. l. 1135 izumrli, so jim sledili Spanheimi, Traungavi in Andechsi, tem pa l. 1251 patriarhi. Ves ta čas sta si grad delila župnik in kastelan, ki sta imela različen pravni status. Župnija je pred l. 1106 prešla v fevd belinjskega samostana, kjer je ostala do l. 1192, ko so jo nasilno vzeli Andechsi, ki so tega leta tudi postali lastniki gradu. Leta 1205, 26, 31 in 77 se omenja župnijski dvor na Gradu, med leti 1228—1304 pa so bili župniki celo vicedomi slovenjgraškega ozemlja. Ko je patriarh Bertold I. 1228 tu pokopal svojega brata istrskega mejnega grofa Henrika, je prezidal grajsko hišo s kapelo v pravo cerkev in jo kot tako tudi označil na portalu (katerega proporci so 1:2.8, z lokom celo 1:3.4!). Pokopališče s karnerjem seveda ni bilo na gradu, ampak pod njim na vzhodju griča nad Starim trgom, ki se kot tak prvič označuje l. 1274 v nasprotju z novim trgom oz. Slovenj Gradcem. Tu je župnik Bizancij Mutl med l. 1391—97 postavil zakristijo z oltarjem pri cerkvi sv. Radegunde, ki je bila zgrajena morda že po bojih med l. 1304—11, ko so se župniki občasno, ali pa še verjetneje po l. 1361/62, ko so se za trajno preselili z Gradu v sočasno s cerkvijo zgrajeno župnišče v Starem trgu, vendar pogosto prebivali tudi v pomožnem župnišču pri cerkvi sv. Elizabete v Slovenj Gradcu (tako l. 1404). Patrocinij frankovske kraljice sv. Radegunde († 587), protektorice znamenitega pesnika Venancija Fortunata, se je pri nas razširil šele v 14. stol. iz tega stoletja sta naša in podružna cerkev v Kapli, ki se prvič omenja l. 1412, precej mlajši pa sta oni pri Šmihelu nad Mozirjem ki je šele ob koncu 17. stol. zamenjala Vidov patrocinij z Radegundinim, in trška podružnica v Lovrencu na Pohorju, ki se pojavi l. 1688.

V istem poglavju se avtor dotakne še cerkva v Šempetru, Polzeli in Lovrencu na Dr. polju. Prva se omenja o. l. 1135, druga l. 1255 in tretja l. 1290. Zadnikar sta-

vi l. 1982 prvi dve brez opredelitve v čas romanike in tretje sploh ne omenja, vendar je prvi dve že M. Marolt l. 1931 proglasil za romanski, tretja pa je znana od časa njene obnove l. 1975. Šempeter kot osrednja misijonska in nato pražupna cerkev Savinjske doline je bila gotovo obnovljena kmalu po umiku Madžarov (ok. l. 970). Ali je v sedanji cerkvi obranjena ladja še iz tega časa, je dvomljivo, ker kaže preveč izrazita romanska svojstva, predvsem tlorisno razmerje 1:1.45 in pravilno gradnjo iz klesancev, poleg tega pa nima ohranjenega vzhodnega zaključka. Od avtorja za originalnega proglašeni oltarni prostor je namreč le podaljšek ladje, ki je l. 1859 nadomestil ožji in krajši poznogotski presbiterij s sedanjim, ki so ga l. 1913 podaljšali še za eno polo proti vzhodu.

Cerkev sv. Marjete v Polzeli je bila lastniška cerkev svobodnih de Ortov (ki so izumrli l. 1282). Kot žovneška gotoveljska je bila tudi polzelska cerkev zgodaj eksimirana iz šempetrške in vsaj od l. 1323 v posesti malteškega viteškega reda. Romanska ladja pravilne gradnje ima tlorisno razmerje 1:1.45 (torej enako kot šempetrska), njen presbiterij in zvonik pa sta zgodnjegotska prizidka iz zač. 14. stol., ki sta nastala, ko so cerkev prevzeli maltežani. V 18. stol. je cerkev najprej dobila sedanji presbiterij, nato pa so jo barokizirali.

Cerkev sv. Lovrenca na Dr. p. ali na mostu se pojavi v zgodovini v zvezi s cerkvijo sv. Štefana na Sp. Polskavi, ki jo je l. 1245 zgradil kot lastniško Riher II. Polskavski in dosegel s pomočjo Zofije Rogaške l. 1249 njeno eksimacijo iz slivniške pražupnije. Takrat sta Polskava in Lovrenc predstavljala eno župnijo. Že l. 1290 pa se v Lovrencu omenja župnik. Torej sta najprej obe skupaj predstavljali eno nato pa dve eksimirani župniji, katerih patroni so bili od l. 1288 Viltuški, nato Auerspergi in od l. 1555 Szelikliji. Kot polskavska je bila tudi lovrenška cerkev lastniškega izvora. Cerkev s tlorisnim razmerjem 1:2, ki je nastala v zvezi z bližnjim Maidburgom, utrdbo ob cesti Ptuj—Poljčane—Celje, predstavlja nadstropno stavbo, ki je imela v pritličju kapelo, v nadstropju, kjer so ohranjene režaste line, pa obrambno etažo. Glede tega je podobna cerkvi sv. Mihaela v Črešnjevcu s tlorisnim razmerjem 1:1.85, ki se prvič omenja l. 1252 in je po svoji gradnji iz antičnih spolij edinstvena pri nas. Gradnja naše cerkve je pri tleh sestavljena iz deloma antičnih blokov, v vsej višini pa iz drobnega lomljenca, sestavljenega v plastoviti in deloma spikatni tehniki. Gre za stolpasto grajsko kapelo bližnjega Maidburga, ki je bila brez posebnega oltarnega prostora, podobno kot one v Razvanju in zelo verjetno tudi v Polskavi in Črešnjevcu. Gradnja govori za arhitekturo iz 2. pol. 12. ali morda celo zač. 13. stoletja.

V naslednjem poglavju avtor obravnava cerkvi M. vnebovzvetja v Slivnici in sv. Miklavža v Vuzenici. Za prvo je mogoče domnevati, da je imela predmadžarsko misijonsko in pražupnijsko prednico, ki jo je v pomadžarskem času zamenjala ona v Hočah bliže sedežu podravskega grofov v Razvanju/Hompošu. Prav hočka cerkev s svojo kripto in jedrom sedanje stavbe zagotovo sega v 11. stoletje in je čudno, da jo avtor ni pritegnil v razpravo (morda ne ker ima tlorisno razmerje 1:1.25), težko pa bi to pritrtili za alivniško, ki se je kot pražupna izdvojila iz hočke šele na začetku 12. stoletja. Prvič se omenja l. 1146, vendar kaže, da je v sedanji stavbi šele iz začetka 13. stoletja. Njena ladja je bila v 14. stol., ko je dobila visokogotski presbiterij, podaljšana proti vzhodu do sedanje dolžine. Uporabi rimske spolije v okenskem ostenju pripisuje avtor prevelik pomen, saj jo primerja z ono v zahodnem portalu cerkev sv. Ruperta v Velikovcu iz 11. stoletja, ne omenja pa bližnjega Črešnjevca, kjer so okna celo izklesana iz rimskih kamnov.

Tudi razvojna podoba cerkve sv. Miklavža v Vuzenici se mi ne zdi prepričljiva. Cerkev, ki se prvič omenja l. 1238 in je bila l. 1265 eksimirana iz šmartinske pražupnije, je posvečena svetniku, katerega kult je preko Alp prinesla žena cesarja Otona II. Teofanu o. l. 975, razmahnil pa prenos njegovih relikvij v Bari l. 1087. Po avtorju je vsa cerkvena ladja iz enega liva in zaradi velike dolžine zelo

stara, vsaj izpred l. 1054. Vendar temu ni tako. Prvotno sta jo sestavljala ladja velikosti ok. 15×8 m in vzhodni zvonik, ki so mu o. l. 1254 dozidali poznoromanski oltarni prostor. Okoli l. 1400 so ladjo dvignili in za ok. 8 m podaljšali proti zahodu. To prizidavo dokazuje poleg južne predvsem severna zidna črta, ki jo označujeta cezura in prvoten omet, saj prizidan del ladje ni ometan, ker se je takoj znašel na podstrešjih starejše Sigismundove in sočasne Križeve kapele. Torej je ladjin prvotni tloris imel razmerje 1:1.7, podaljššan pa ga seveda ima ok. 1:2.7. Jedro ladje je po tlorisu, zidni strukturi in ohranjenem portalu sodeč iz sredine ali kvečjemu 1. pol. 12. stoletja.

O kapeli sv. Jurija na Svetih gorah je bilo že dosti napisanega, pri čemer se z datacijo njene ladje niha od zač. 6. stol. do zač. 12. stol. Ko so bili Madžari porinjeni preko Sotle, so ob njej zrastle prvi gradovi (Brestonica, Kunšperk, Podčetrtek, Rogatec) in bile zopet postavljene prve cerkve ali vsaj kapele v naštetih in drugih krajih Posotlja. Takrat so se tudi na starih kulturnih lokacijah zopet začele romarske poti kot n. pr. na Svete gore, Stare gore, Tinsko goro, Donačko goro. Kljub portalu v razmerju 1:3.3 in najdenemu pravokotnemu ter domnevnemu prvotnemu apsidalnemu oltarnemu zaključku, gre za arhitekturo iz konca 10. ali začetka 11. stoletja. V paralelo s to kapelo postavlja avtor cerkev sv. Petra v Ribičju, ki se pojavi v zgodovini l. 1326 kot radeljska podružnica. Ima rahlo zašiljen banjasti obok v pravokotnem presbiteriju in raven strop v ladji, katerih proporci naj bi po avtorju kazali na čas nastanka svetogorske kapele, kar pa je malo verjetno. Ladjino tlorisno razmerje je 1:1.8, presbiterijevo 1:1.2. Slavolok med njima je relativno visok in ozek ter navzgor rahlo razširjen. Zalomljen banjasti obok v presbiteriju postavlja cerkev v pozno romaniko 2. pol. 13. stol., kar bi tudi odgo-varjalo njeni vlogi v cerkveni zgodovini Dravske doline.

V tabeli V. avtor predstavlja še dve cerkvi, ki ju smatra za predromanski (to je po njegovem izpred sredine 11. stoletja), namreč sv. Petra v Bistrici ob Sotli in sv. Martina v Laškem. Cerkev sv. Petra pod Kunšperkom se pojavi l. 1251 kot vikariat in l. 1286 kot vikariatna župnija. Cerkev, ki je imela prvotno pravokoten presbiterij, je v ladji predromanske gradnje iz 11. stol., saj je stala med Kunšperkom, katerega prvi grad je bil l. 1167 porušen, in Svetimi gorami, o katerih je bilo že govora. Za cerkev sv. Martina v Laškem upravičeno domnevamo, da je obstajala že v predmadžarski dobi kot misijonska postaja, ki so jo po umiku Madžarov obnovili kot pražupnijo za osrednji del Posavja obkraj Savinje in Save. Bila je patriarškega izvora (kot Šmartno, Hoče, Ponikva in Šempeter), čeprav v središču posesti Breže-Selških in nato Ažvinov. Njena ladja ima tlorisno razmerje 1:1.7, oltarni prostor pod zvonikom pa je kvadratast. Zadnje raziskave so pokazale, da je prvotna cerkev obsegala srednjo, ravno krito ladjo s 3 južnimi okni, ki se je verjetno zaključevala z apsido. V 2. četrtini 13. stol. so ji to odstranili ter prizidali čokat dvoetažen zvonik z neznanim vendar verjetno pravokotnim oltarnim prostorom. Oba njegova slavoloka in obok v zvonici, ki je bil prvotno za ok. 2.5 m višji od ladjinega stropa, govorijo za tako zaporednost nastanka. V 2. pol. 13. stol. so prizidali ravno krito severno ladjo z lastno streho, vstavili v srednjo ladjo leseno zahodno emporo in zaradi tega predelali prvo od njenih oken, ki je odtlej nekaj višje od ostalih dveh. V 1. pol. 14. stol. je nastala nekaj krajša, obokana južna ladja, sledila je prva povišava srednje ladje, prekritje vse cerkve s skupno sedlasto streho in nadzidava zvonika skoraj do sedanje višine. Ob koncu istega stoletja so leseno zahodno emporo zamenjali z zidano, po sredini 15. stol. zgradili sedanji presbiterij, v zadnji četrtini istega stoletja pa obokali severno ladjo, ki je bila prvotno ravno stropana, nato pa leseno banjasto obokana, vstavili emporino kamnito stopnišče in prizidali zakristijo. Končno so ok. l. 1500 dvignili glavno ladjo in jo zvezdasto obokali, s čemer so zaključili srednjeveški razvoj cerkve. Iz povedanega sledi, da je sorazmerno velika cerkev v svojem jedru iz 12. stol., predpota-

viti pa smemo, da je imela skromnejšo prednico iz pomadžarskega obdobja, ko so tu obnovili karolinško misijonsko postajo oziroma matično pražupnijo.

Avtor omenja tudi podružnico sv. Mihaela v Razvanju, kjer povzema moje izsledke, ne omenja pa župne cerkve sv. Mihaela v Črešnjevcu. Od obeh cerkva je prva v zasnovi iz konca 10. ali iz začetka 11., druga pa verjetno iz 2. pol. 12. stoletja. Cerkev predstavlja tako po gradnji iz antičnih spolij kot po dejstvu, da je imela etažo, ki je bila po reзах sodeč obrambnega značaja, gradbeno uganko, ki brez arheoloških posegov ni razrešljiva.

Končno se avtor loti še razvozlanja problematike obeb edinib okroglih cerkva na obravnavanem ozemlju: sv. Miklavža v Selu in Janeza Krstnika v Spodnji Muti. Prvo avtor z metodo svoje analize datira pred l. 880, torej v čas kneza Pribine in nadškofa Liuprama. To pa je z ozirom na poznejše politične dogodke na tem ozemlju neverjetno, saj bi se po tej logiki morali ohraniti še tudi kaki drugi intaktni objekti iz tega časa. Argumenti za njegovo trditev (proporcij oken in vrat, podkvasta apsida in stenska členitev zunanjščine) niso prepričljivi. Portalni (z lokom vred) v razmerjih 1:2,85 in okna v razmerjih 1:7 oziroma 1:10 ali podobnih so prav v času romansko-gotskega prehodnega sloga in zgodnje gotike prav česti (n. pr. Bertoldov portal na Gradu, niša v zvoniku cerkve v Domanjševcih, oltarno okno v Šoštanju, naknadno povečano ladijsko okno v Vitanju, okno v Šmartnem na Pohorju itd.). Glede stenske členitve so zanimivejše paralele s sorodnimi madžarskimi objekti v Kalosdi, Viteniedsentpalu, Jaku vse iz o. l. 1260 kot z ono na zvoniku predromanske cerkve sv. Benedikta v Malsu, ki je sicer res karolinška, a je njen zvonik šele iz 12. stoletja. Končno je v presoji še apsida, katere oblika naj bi bila podkvasta, segmenta pa naj bi se sekala sredi rotunde. To pa ni res, ker se segmenta sečeta pred središčem ladje in ker je aplikacija polkrožne apsida na okroglo ladjo mogoča samo v »podkvasti« obliki, če boče apsida ohraniti svojo polkrožno prostornino in se po romanskem načelu sestavljanja stavbnih delov kot podrejenih vendar samostojnih prostorskih teles združiti z ladjo. Iz vsega tega ter sorazmerno poznega patrocinja in pozne omambe kraja l. 1340 in cerkve l. 1366, je zaključiti, da je cerkev iz srede 13. stoletja in ne kar 400 let starejša.

Druga rotunda je cerkev Janeza Krstnika v Sp. Muti, pod katere zgodnjegot-skim presbiterijem iz l. četrtiline 14. stol. so l. 1984 našli temelje prvotne apsida. Avtor jo mimo tradicijsko sporočene letnice posvetitve l. 1052 poriva v predromanski čas, ko so bile »centralno zasnovane stavbe nekaj povsem običajnega, če ne celo tipičnega«. Preverimo, če to velja tudi v našem primaru. Mučko polje je naravno vozlišče cast, katerih tri so preko Radlja in Remšnika ter po sredi 13. stol. po dolini Drave vodile proti SV in V na Štajersko, drugi dve pa preko Dravograda in Vuzenice proti Z in JZ na Koroško. Taka lega, kateri se niti cestni niti vodni promet nista mogla izogniti, je dobesedno vabila k ustanovitvi mitnice in s tem k razvoju kraja. Zato se je prava zgodovina Mute začela s koncem 12. stol., ko je njeno območje, imenovano Bistrica, prešlo iz traungavske v bambersko posest, v kateri je ostalo s prekinitvami do l. 1425. Škofje so v dolini ob mostu čez Bistrico kmalu postavili mitnico, po kateri je kraj dobil ime, nad njo pa grad, ki se l. 1251 prvič omenja, in so ga med l. 1255—87 močno prezidali. Na pomolu med njima se ja razvila naselbina, ki je pred l. 1299 postala trg, v katerem sta se v teku 18. stol. pojavila Ivniški dvor in Kiehhofen, v zač. 17. stol. pa so vanj preselili tudi mitnico. V njej se l. 1349 omenja cerkev sv. Marjate, ki je gotovo nastala kmalu po ustanovitvi naselbine okoli l. 1200. Cerkveno je to ozemlje najprej pripadalo labotaki pražupniji in nato radeljski župniji kot njana kaplanija, dokler se ni l. 1456 dalno in l. 1534 popolnoma osamosvojilo. V zaselku, ki se ja razvijal v dolini ob mitnici in blizu rečnaga pristanišča pri izlivu Bistrice v Dravo tar se l. 1459 imanuje Spodnja Muta ali Nova vas pri Muti, so se pred l. 1257 udomili avgustinski aremiti—viljemiti, ki so že l. 1271 uporabljali cerkev Janeza Krstnika

za svoje redovne potrebe. Njihova naselbina, ki je štela po 3 do 10 redovnikov, je bila vedno zelo skromna, saj je imela l. 1516 le 4,5 imenjskih ft premoženja ter l. 1542 8 podložnih družin in 6,5 imenjskih funtov premoženja, od katerega je dobivala 7,5 gld dohodkov in naturalije. Istega leta se na Muti omenjata 2 cerkvi, prior pa je občasno opravljal tudi župnijske posle. Iz tega izhaja, da na Muti ni bilo še tretje cerkve in da je avguštincem kot beraškemu redu odgovarjala lega njihove naselbine blizu ceste in mitnice. Obravnavana cerkev je s svojo okroglo obliko za nas gotovo tuja, vendar ji to ne zagotavlja avtomatično visoke starosti. Pri njej moramo računati tako na vplive Koroške in Bamberga, kot tudi madžarske okupacije med 1254 in 1260 ter celo eremitskih viljemitov, ki jim je bil Janez Krstnik puščavniški vzornik. Če upoštevamo kontekst naštetih zgodovinskih dejstev, bi s cerkvijo težko segli pred 13. stoletje. Ko so prišli pred l. 1257 viljemiti na Muto, jo morda celo še sploh ni bilo. Če jo niso dobili, so si jo zgradili ter pri njej ustanovili svojo eremitsko postojanko, pozneje pa majhen samostan, zaradi česar se cerkev l. 1410 omenja kot samostanska in l. 1542, ko je govora o dveh cerkvah na Muti kot goczhaus und closter sand Johannis. Gradnjo njene ladje iz precej velikih prodnikov in lomljenec ter s plastjo ploščatih škrljavecov na vrhu (povišava?) prekriva delno izravnalen originalen omet, ki je starejši od prizidanega presbiterija in prekrit z vsaj tremi beleži okraste in rdečkaste barve, katerih vrhnji kaže na presbiteriju sledove gotske ornamentalne in figuralne poslikave. Sličen omet z dvema beležema je hranila tudi zazidava južnega portala potlačene, rahlo podkvaste oblike, kar dokazuje, da so ga zazidali morda celo že ob prizidavi presbiterija, ko so prebili zahodnega, l. 1873 popolnoma predelanega, in s tem dali cerkvi izrazitejšo vzhodno usmeritev. Kot presbiterij je tudi ladja brez vsakršnih stenskih členitev. Zgodovinska dejstva, zidna struktura in deloma že izravnalen omet govorijo za sorazmerno pozen nastanek objekta po sredini 13. stoletja (a zagotovo ne pred koncem 12.). To dejstvo podkvaso deformirani portal z razmerjem 1:2 komaj lahko premakne za 200 ali celo več let nazaj.

Avtor končuje razpravo s sklepom, da se je sredi 11. stoletja tudi pri nas začela romanika s svojimi talnimi značilnostmi (izpeljanimi iz kvadratatah osnov), ki so odpravile dinamične pravokotnike in vzdolžno akcentuiranost objektov. Kot primera za to trditev navaja romanski kornozvonični cerkvi DM na Prevaljah in sv. Lenarta v Strmcu, čeprav dopušča tudi izjemne zasnove pri samostanski arhitekturi, ki je uporabljala svoje modularne in proporcijske vzorce, med njimi tudi antičen zlati rez. Razprava nam poskuša odstreti razvojni lok sakralne arhitekture med 9. in 13. stoletjem, »ko pri nas ni bilo nobenega pomembnejšega kraja več brez svoje cerkve«. Vse bogastvo tega dogajanja naj bi odkrile nadaljnje študije s pomočjo in ob upoštevanju vseh strokovnih pomagal, ki so ali pa še bodo na razpolago (zlasti precizne tehnične meritve).

V povzetku avtor še enkrat spregovori o uporabi proporcev iracionalnih in malih celih števil, ki jih s tlorisov aplicira tudi na oblike arhitektonskih členov. Pri tem prihaja do določenih spoznanj, ki bi naj obvezno veljala za vse omenjeno obdobje ter morda celo še za 8. stoletje. Gre: za poudarjeno vzdolžnost cerkva iz 9. in 10. stoletja, za dosledno uporabo proporcev malih celih števil in racionalne aproksimacije iracionalnih, za odpiranje novih metodoloških pristopov pri obravnavi najstarejše arhitekture, za upoštevanje njenih odstopanj od postavljenih opredelitev in za upoštevanje vsega prostora, ki so ga Slovenci zasedali v 7. in 8. stoletju.

Oceno lahko zaključimo z ugotovitvijo, da je avtorjeva metoda ugotavljanja zakonitosti predromanske arhitekture izzivna, da pa je kljub navidezni eksaktnosti precej negotova, saj med z njeno pomočjo ugotovljenimi cerkvami ni mogoče nobene z gotovostjo prisoditi karoliški dobi ter le nekatere pozni saški (otonski) in salijski, ki jo avtor sicer že šteje k romaniki, a ima pri nas še stilna svoj-

stva predromanike vse do začetka 12. stoletja. Gre za cerkve v Braslovčah, na Ptuju (severna ladjina stena), na Gradu nad Starim trgom, za Jurijevo in Martino kapelo na Svetih gorah, Bistrico ob Sotli, Laško in morda Šempeter v Savinjski dolini, obšel pa je Hoče (s kriptó) in Črešnjevce, ki ju zaradi njune specifične problematike ni vključil v svojo razpravo.

Jože Curk
dipl. umet. zgodovinar, Ljubljana

Jože Mlinarič: Dokumenti iz Mariborske mestne knjige I in II, Maribor 1988

V 13. in 14. zvezku Gradiva za zgodovino Maribora, ki ga izdaja Pokrajinski arhiv Maribor, je njegov neutruden sodelavec J. Mlinarič obdelal Mariborsko mestno knjigo in s tem opravil še eno pomembno delo v zvezi z izdajo arhivske dokumentacije, ki zadeva zgodovinsko usodo Maribora in njegove okolice. Mestna knjiga je nastala po požaru 8. 11. 1513, ko je skupaj z rotovžem pogorel tudi mestni arhiv. Mestni pisar je do l. 1537 vanjo redno vpisoval vso ohranjeno in sproti nastajajočo mestno dokumentacijo ter v obliki regestov reproduciral tudi ob požaru uničeno. Sledeči pisarji so sicer vanjo vpisovali razne podatke do l. 1737, vendar se pri tem niso držali kakega sistema. Zato je knjiga zlasti bogata s podatki za 18. stol., precej skromnejša za 17. in komaj uporabna za 16. Obsega 499 oštevilčenih listov, med katerimi jih je ostalo 208 nepopisanih.

Avtor je vsebinsko obsežno snov razdelil v dva dela. V prvem (v 13. zvezku) obravnava pretežno listinsko in aktno gradivo v obliki 99 regestov in transkripcij, v drugem (v 14. zvezku) pa ostalo transkribirano dokumentacijo. Listinsko gradivo obsega 17 listin, ki so nastale pred požarom (med l. 1342 in 1513), 76 iz obdobja med l. 1514 in 1538 ter 6 iz let 1565, 75, 96, 1637 (Haasov testament), 38 in 1737. Večina gradiva zadeva mestno poslovno življenje, zlasti trgovino in promet z vinom, sosedstvo s Ptujem, Slov. Bistrico in Radgono, odnose z okolico, pravice in obveznosti mestnega prebivalstva, problematiko deželjskega sodišča v mestni upravi itd. Čeprav ne gre naštevati vsaga vsebinsko zanimivega v zvezi z zgodovino Maribora, je vendar poudariti, da je večina gradiva iz obdobja med l. 1516 in 1538 ter da je povezano z vinsko trgovino in zlasti s konkurenco Ptuja, ki je bil takrat v gospodarskem vzponu, zaradi česar se je Maribor še toliko bolj krčevito oklepal svojih pravic v vinski trgovini s Koroško.

Drugi del je za študij mestne zgodovine morda še zanimivejši. Avtor ga je smiselno razdelil v tri sklope, katerih prvi zadeva mesto, drugi deželjsko sodišče v upravi mesta in tretje župnijo v obsegu mestnega pomirja. V prvem sklopu sta opisana mestnega pomirja in mestne posesti s pripadajočimi pravicami iz 1. četrtine 18. stol. ter objezde mestnega ozemlja iz aprila 1871. Sledi poravnava med meščani in grofom J. J. Khieslrom zaradi Pohorskega gozda iz l. 1878, spor s šentpavelskim samostanom o pripadnosti zemljišča mestne opekarne pri Račjem dvoru iz let 1473—1505 ter kratek toda precizen zapis pravic mesta do ribolova v Dravi na območju mestnega pomirja. Zanimiv je seznam dohodkov mestnega sodnika od rokodelcev in Judov ter pregled zavezancev zemljiškega davka v mestu in njegovem pomirju, ki nam poimensko našteva njegove prebivalce v vseh 4 četrtih in obeh predmestjih. V pasusu o mitnini je govor o oni, ki se pobira od blaga v pristanišču in na trgu ter oni, ki se plačuje za prevoz blaga skozi mesto.

Dodana je odredba notranjeavstrijske dvorne komore iz l. 1639, ki je določala višino mitnine, ki jo je mesto smelo pobirati za popravilo mostov, cest in poti v njem in v njegovi okolici. Sledi sumaren seznam vasi s številom kmetij v mariborskem zemljiškem uradu, katerih podložniki so bili oproščeni mitnine, ker so opravljali letno po tri dni tlake (po kmetiji) za mesto. Šlo je za 292 kmetij in 28 ohišij v Ušji ulici, katerih prebivalci so opravili po 904 dni letne tlake. Še bolj zanimiv je detajlen seznam zavezancev tlake iz l. 1537, iz katerega je razvidno stanje kmetstva v širši mariborski okolici pet let po prehodu Sulejmanove turške vojske preko nje. Enako zanimiv je seznam dohodkov iz raznih naslovov (činža, mostnaine, cestnine itd.), ki so jih pobirali mestni gradbeni mojstri za potrebe utrjevanja mesta ter za vzdrževanje onih cest in mostov v okolici, ki so bili na skrbi mesta. Sledi notica o mestnih požarih v letih 1601, 48, 50 in 1700, iz katere je moč razbrati precej podatkov o gradbenem stanju mesta v 17. stoletju.

V drugem sklopu so zbrani dokumenti, ki zadevajo mestno upravljanje mariborskega deželskega sodišča (1497 — o. 1640). Najprej je tu opis meja tega sodišča iz l. 1526, ko je še segalo do Mure, nato prisega podložnikov iz Jurija, Svečine, Jarenine in Selnice ob Dravi mestnemu sodniku kot predstavniku deželnega kneza ter seznam krajev, v katerih je mestni sodnik v funkciji deželskega skrbel za pobiranje mitnine in stojnine ter za vzdrževanje sejemskega miru. Šlo je za kraje: Jurij ob Pesnici, Malečnik, cerkvi sv. Ulrika in Magdalene pri Mariboru, Selnico ob Dravi, Pernico, Jakobski Dol, Jarenino, Šentilj, Kamnico, Svečino in posredno Ruše, saj so Mariborčani pobirali mitnino za tranzitno sejmsko blago na Betnavi. Slede trije seznama krajev na območju mariborskega deželnega sodišča: prvi z navedbo števila kmetij in dajatev, ki so šle deželskemu sodišču, drugi iz let 1526—36 z navedbo števila kmetij, poimensko podložnikov in dajatev za potrebe deželskega sodišča ter tretji z navedbo vasi, katerih podložniki so bili zavezani še k posebni dajatvi za potrebe deželskega sodišča. Vsi trije seznama ponujajo dober vpogled v gospodarsko stanje mariborskega deželskega območja v 2. četrtini 16. stoletja. Sledi obsežen zapis poskusov barona Wolfa Eggenberga, gospodarja Ernovža, za pridobitev celotnega ali vsaj dela mariborskega deželskega sodišča med leti 1612—13. Pravda se je končala začasno v korist Maribora, vendar pa je bilo že l. 1626 odcepljeno ozemlje severno od Pesnice v korist deželskega sodišča v eggenberškem Strassu, nakar je ok. l. 1640 prešlo tako zmanjšano deželsko sodišče iz mestnih v roke grofov Khiesslov.

Tretji sklop sestavljata seznama dohodkov župne cerkve J. Krstnika in njenih podružnic sv. Ulrika v vzhodnem in Naše (ljube) gospe v zahodnem predmestju od nepremičnin v mestu in njegovi okolici iz ok. l. 1530 ter seznam dohodkov duhovnih ustanov iz l. 1483. Oba seznama nam ponujata precej podatkov o meščanih, zanimivih tudi za historično topografijo Maribora. Iz sumarnega poročila je razvidno, kako bogat vir za zgodovino Maribora se je odprl z Mlinaričevo objavo Mestne knjige, saj ta dobesedno vabi k nadaljnji historiografski obdelavi podatkov, ki jih tako širokogrudno ponuja.

Jože Curk
dipl. umetnostni zgodovinar
Ljubljana

Prispevki o Štajerski in Prekmurju v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino v letih 1973 do 1988

O Štajerski in Prekmurju se v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, ki ga izdaja Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v zadnjih petnajstih letih piše precej. Tudi sicer je bila vzhodna Slovenija zastopana v prispevkih v predvojni Kroniki slovenskih mest¹, pa tudi v njeni povojni naslednici je ta del Slovenije stalno prisoten, kakor nam to odstira bibliografija revije za njenih prvih dvajset povojnih letnikov (1953—1972)². Ti članki v marsičem dopolnjujejo obravnavo krajevnozgodovinskih študij v posameznih zbornikih in v Časopisu za zgodovino in narodopisje. Naj ob že minuli 35-letnici izhajanja povojne Kronike pogledamo njeno »štajersko«³ bero v minulem poldrugiem desetletju.

Prispevki, ki bolj ali manj obsežno zajemajo vso slovensko Štajersko govore o utrjevanju slovenještajerskih mest v 18. stoletju (J. Curk 30/1982, str. 5—11), o poštnem prometu in prvih poštah, na slovenskem Štajerskem (A. Hozjan, 38/1988), o cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. in 18. stoletju (J. Curk, 34/1988, str. 7—15 in 138—147), o slovenski Štajerski v popisu 1754 (J. Curk, 35/1987, str. 4—8), stavkovnem gibanju v devetdesetih letih preteklega stoletja (F. Rozman, 28/1978, str. 95—99), Gradcu in razmejitvi na Štajerskem leta 1918/19 (T. Zorn, 28/1978, str. 175—181) in o Štajerski na stereodiapozitivih konec 19. in v začetku 20. stoletja (M. Kambič) 29/1918, str. 56—58).

Kar nekaj prispevkov obravnava Celje. Najprej dva iz starejše zgodovine o boju Celjskih za Podravje in Posočje v letih 1425 do 1430 (V. Habjan, 23/1975, str. 1—13), in o zgodovini srednjeveškega Celja (S. Vilfan, 32/1984, str. 15—19), nato pa še članki o prostituciji v Celju ob koncu prejšnjega stoletja (J. Cvirn, 33/1985, str. 142—147), veliki celjski povodnji leta 1901 (J. Cvirn, 33/1985, str. 78—80) in o celjskem polku leta 1918/19 (J. J. Švajncer, 38/1988, 40—48), o zletu Svobod v Celju in njegovem odmevu v časopisju (T. Čepič, 29/1981, str. 33—40) ter o fotografu Josipu Pelikanu 1885—1877 in njegovi fotografski delavnici (M. Kambič, 34/1988, str. 204—207).

Dravograd opisujeta dva prispevka: eden govori o zgodovini trga ob njegovi osemstoletnici (J. Curk, 33/1985, str. 5—10), drugi pa o gosposčini Puhenstein pri Dravogradu do okoli leta 1800 (J. Mlinarič, 23/1975, str. 153—160). Po en članek predstavlja preteklost Gornje Radgone, namreč nastanek trga (I. Rihtarič, 33/1985, str. 183—185), in Gornji Grad (A. Svetina, 22/1974, str. 88—91), dva pa govorita o Laškem. Tako beremo oris najstarejše zgodovine Laškega (T. Knez, 27/1979, str. 149—154) in zapis ob njegovi 750-letnici (J. Curk, 25/1977, str. 145—148). Manj se je pisalo o Lenartu v Slovenskih goricah — o tem govori članek o tamkajšnjem špitalu meščanskem (J. Mlinarič, 23/1975, str. 13—20) in o Lovrencu na Pohorju, ki je zastopan s prispevkom o zgodovini kraja in njegove okolice (J. Curk, 32/1984, str. 19—23), zato pa več o Mariboru.

Seveda je največ člankov o njem v temataki številki Kronike (31/1983, št. 2—3), ki je izšla sočasno z zvezkom Časopisa za zgodovino in narodopisje (n. v. 19, 1983, št. 1—2) posvečenem zgodovini Maribora in ki tvorita zanimivo dopolnjevanje. Mariborski številki obeh revij prinašata tudi kazalo svojega »dvojčka«⁴ ter tako nudita kar se da popolno informacijo. Poleg tega pa se pojavlja mariborska zgodovina še večkrat na straneh Kronike. Tako lahko beremo o utrdbeni ra-

¹ A. Vidovič-Miklavčič, Bibliografsko kazalo Kronike slovenskih mest I—VII (1934—1940), v: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, 22/1974, št. 3, str. 203—240

² A. Vidovič-Miklavčič, Bibliografsko kazalo Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino I—XX (1953—1972) v: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, 21/1973, št. 1, str. 39—80.

boti mariborski (K. Pišec, 27/1979, str. 81—91), o odnosih med šentpavelsko opati-
jo in gospodi iz Melja, gospodi mariborskimi in mariborskimi meščani v sred-
njem veku (J. Mlinarič, 29/1981, str. 241—250), pa o uniformah meščanskega kor-
pusa in deželne brambe v Mariboru (S. Vrišer, 23/1975, str. 166—169). Nato so tu
še članki o mariborskih kositrarjih (M. Simoniti, 25/1977, str. 22—20), o maribor-
skem pešpolku in razslovenjenju slovenskih vojaških enot (J. J. Švajncer,
30/1982, str. 31—41 in 35/1987, str. 163—168) in o vojaškem uporu leta 1919 v Ma-
riboru (J. J. Švajncer, 30/1982, str. 214—224). O obdobju po letu 1918 govori še pris-
pevek o komunalni in gradbeni zgodovini mesta med obema vojnama (J. Curk,
28/1980, str. 194—199), starejši čas, zlasti prelom stoletja (19/20), pa predstavljajo
štirje članki o fotografijah starega Maribora (S. Vrišer, 22/1974, str. 120—132;
23/1975, str. 183—185; 24/1976, str. 49—51 in 25/1977, str. 60—63). O preteklosti
bližnje graščine Betnava pa je najti v Kroniki prispevek, ki ga omenimo kar pri
Mariboru (J. Mlinarič, 24/1976, str. 11—20).

O j s t r o pri Hrastniku obravnava prispevek o stavki v tamkajšnjem pre-
mogovniku leta 1883 (D. Kermauner, 21/1973, str. 106—168), o P e s n i c i govori
prispevek o mladinski delovni akciji Pesnica 1946 (J. J. Švajncer, 20/1981, str.
41—51), o P o l z e l i pa je objavljen prispevek o tamkajšnji malteški komendi (J.
Mlinarič, 28/1980, str. 161—171). Več člankov pa obravnava preteklost P t u j a.

O tem mestu najdemo najprej par prispevkov o antičnem obdobju: o njenih
začetkih in o vojaškem puču avgusta 69 (oboje J. Šašel, 28/1980, str. 157—161 in
27/1979, str. 1—7), nato pa o tematiki od 17. stoletja naprej. Tako je iz arhivske
zakladnice predstavljen rokopis receptov iz 1683 (31/1983, str. 76—77), invalidski
dom in invalidska uprava v Ptujju od srede 18. do srede 10. stoletja (33/1985, str.
175—177), ptujski historiograf Simon Povoden 1753—1841 (29/1981, str. 254—258)
in grb mesta Ptujja (26/1978, str. 68—70). Vse poslednje štiri ptujske prispevke je
pripravila Kristina Šamperl Purg.

En članek govori o R o g a š k i S l a t i n i in obravnava rogaške zdravilne
vrelce v 16. stoletju (R. Leskovar, 24/1976, str. 20—28), kar trije pa o S l o v e n j
G r a d c u. Tako je opisan grad Rotenturn in njegov pomen za Slovenj Gradec
(36/1988 J. Curk, 36/1988, str. 72—74), požar v kraju leta 1903 je prikazan tudi v
fotografiji (M. Kambič, 28/1980, str. 221—223), tretji članek pa predstavlja razvoj
tovarne meril do konca druge svetovne vojne (M. Linasi, 33/1985, str. 162—166).

S p o e n i m člankom sta zastopana še V u z e n i c a s prispevkom o njenem tr-
škem grbu (B. Otorepec, 31/1983, str. 18—21) in Z a g o r j e s predstavitvijo idrij-
ske steklarne v Zagorju ob Savi v začetku 19. stoletja (M. Verbič, 24/1976, str.
28—37). Omenimo še tri članke. Dva obravnavata nošo — eden predstavlja grob-
ni najdbi iz Betnave pri Mariboru in Gradu pri Slovenj Gradcu iz 17. stoletja (A.
Vrišer, 27/1979, str. 04—09), drugi pa uniforme borcev za severno slovensko mejo
1918—19 (S. Vrišer, 26/1978, str. 109—112), tretji članek pa je prispevek o življe-
nju in delu Antona Krempla (I. Rihtarič, 32/1984, str. 57—60).

Nekaj je tudi obravnava P r e k m u r j a. Tako je objavljen članek o stoletnih
mejnih razprtijah zaradi Mure med Avstrijo in Madžarsko (I. Zelko, 32/1984, str.
24—27), o šolstvu v lendavski občini od 10. do začetka 20. stoletja (I. Zelko,
29/1981, str. 258—262), o čevljarskem cehu v Turnišču od 18. stoletja do današnje
Planike (Š. Sukič, 23/1975, str. 24—29), o treh štipendijskih ustanovah prekmur-
skih luteranov (F. Šebjančič, 31/1983, str. 22—26), o prekmurskem pisatelju Jože-
fu Košiču 1788—1867 (V. Novak, 33/1985, str. 62—64) in o boju za severno sloven-
sko mejo 1918/10 v Prekmurju (L. Ude, 24/1976, str. 84—89).

Torej je v Kroniki v zadnjem poldrugem desetletju (1973—1988) posvečeno
Štajerski nad 70 različnih člankov. Če je kakšnih deset takih, ki obravnavajo do-
ločeno vprašanje iz preteklosti na celotnem področju slovenske Štajerske, pa
prednjačijo prispevki o kakih petnajstih posameznih krajih. Daleč največkrat se

je pisalo o Mariboru, saj je (upoštevaje tematsko številko) temu mestu posvečeno skoraj toliko prispevkov kot vsem ostalim krajem skupaj. Precejkrat so se našli tudi avtorji o zgodovini Celja in Ptuja (po šest oziroma sedem prispevkov), tudi Slovenj Gradec, Laško in Dravograd so zastopani vsaj dvakrat, o ostalih krajih pa je bil v tem času objavljen v Kroniki le po en članek. Zanimivo je, da so dobro tretjino člankov prispevali le štirje avtorji (za starejše obdobje J. Curk in J. Mlinarič, za kasnejši čas J. J. Švajncer in S. Vrišer). Številčnost in pismenost zgodovinarjev, arheologov, etnologov, pa tudi slavistov, umetnostnih zgodovinarjev in ljubiteljev krajevne zgodovine na Štajerskem in v Prekmurju, pa daje upanje, da prispevkov z vzhodne Slovenije v kroniki ne bo zmanjkalo.

Branko Šuštar

Ankica Pandžić: STARE KARTE I ATLASI Povijesnog muzeja Hrvatske, Zagreb 1987, 112 strani + 3 barvne priloge; UKM — 65251/22.

Razkošno opremljena knjiga Ankice Pandžić, sodelavke Povijesnog muzeja Hrvatske, je več kot le vodnik po kartografski zbirki te ustanove. Na 112 straneh velikega formata in zelo kvalitetnem papirju naniza še množico zanimivih podatkov ter predstavitev, spadajočih med temelje poznavanja starejše zahodnoevropske kartografije.

Sestavljata jo dva zaokrožena dela. Prvega uvaja kratek pregled razvoja zemljepisnih kart in globusov v času od Anaksimandra iz Mileta (6. st. pr. n. št.) do Martina Waldseemüllerja, ki 1507. prvi uporabi ime Amerika na svoji karti sveta. Vmes najdemo ilustracije starih kart iz 14. in 15. stol. Sledi popis vseh pomembnejših kartografov 16., 17. in 18. stol. v zahodni Evropi, od katerih izvirajo eksponati te kartografske zbirke. Zbrani so pod poglavji Kartografije Italije, Nizozemske, Francije, Nemčije in Avstrije, seveda so podrobneje opisani prav avtorji dotičnih kart in zemljevidov.

Italijo zastopata tukaj Vincenzo Maria Coronelli, prvi kartograf Beneške republike v 2. pol. 17. stol. in Rimljan Giacomo Cantelli de Vignola. Skoraj polovico zbirke tvorijo karte nizozemskih mojstrov. Temu primerna je širina poglavja o tej kartografski šoli: iz 16. stol. avtorji Gerhard Kremer Mercator, Abraham Ortelius in Gerard de Jode; 17. stol.: Jodocus Hondius in sin Henricus, Guiljelmus Blaeu, Jan Janssonius, Nicolaus Joannis Vischer I (Piscator) in nasledniki — sin N. J. V. II ter vnuk N. J. V. III, in Frederick de Witt. Francoska kartografija se je lepo razvila že v 16. stoletju, pravi razmah nato doživi v 2. pol. 17. in posebej v 18. stol. Avtorji: Nicolas Sanson, Charles Hubert Alexius Jaillot, Nicolas de Fer, Guillaume Delisle (oz. de L'Isle), Philippe Buache in Jean Baptiste Bourguignon d'Anville.

Tudi nemška kartografska šola ima znamenite predstavnike že od 2. pol. 15. stol. naprej (Martin Behaim). V 17. stol. nastopi zatišje, ki ga konča eden največjih kartografskih mojstrov sploh, Johann Baptista Homann (1663—1724). Na podlagi njegovega dela se nemška kartografija prelevi v samostojno znanstveno disciplino. Od 1702. naprej prihaja iz njegove znamenite delavnice Homannischen — Landkarten Offizin karta za karto, skupaj preko 600. Z vzdevkom Homannianos Heredes (Homannovi nasledniki) nadaljujeta njegove dosežke Michael Franz in Johann Georg Ebersberger, delavnica pa obratuje do začetka 19. stol. Razen Homanna so predstavljeni še Georg Matthäus Seutter in Tobias Conrad

Lotter. Avstrijsko kartografijo zastopajo tu Wolfgang Lazius, Augustin Hirschvogel in Johann Sambucus.

Domačih avtorjev v zbirki ni, kljub temu se omenjajo stvaritev Ivana Klobučarića, Martina Rote Kolunića, Stjepana Glavača, Pavaa Ritterja Vitezovića in Janeza Vajkarda Valvasorja. Kot vemo delajo v njegovi bakroreznici na gradu Bogenšperk razni umetniki, npr. Andrej Trost. P. R. Vitezović je bil tod dve leti v uku, nato pa odšel na Dunaj za učenca k znamenitemu Georgu Matthäusu Vischerju. Tako je npr. Valvasorjevo karto Kranjske J. B. Homann vzel za podlago lastne karte Kranjske. Od njega spet prevzame G. M. Seutter, pa spet G. Le Rouge za svojo znano karto Kranjske, izdelano v Parizu 1742. (v katalogu pod št. 56).

Poglavje Umetniška obdelava kart opiše tipe kartuš, okvirjev, meril in vetrnih rož ter pisave na kartah. Slede vodni znaki (kratek popis), razporejeni po tabelah in njih prikazi). Seveda so predstavljeni vodni znaki na kartah te zbirke.

Drugi del — katalog vsebuje oštevilčene karte, sortirane po posameznih kartografskih šolah, kot so našete v prvem delu. Dodana je še kartografija Anglije (2 karti) ter karte hrvatskih pokrajin, vendar so njihovi avtorji neznani. Predstavljenih je točno 100 kart, ob vsaki bogat podatkovni stolpec. Ne bi posebej poudarjal, da najdemo marsikatero karto še upodobljeno na črnobelih(55) ali barvnih ilustracijah(9). Nadalje so tu atlasi — sedem primerkov nemških in nizozemskih mojstrov, ter dva nizozemska globusa iz začetka 17. stol. Zaključeno število prezentiranih eksponatov znaša 109. Knjigo končujejo sezname kartografov, risarjev, geografov in izdajateljev; ilustracij; uporabljene literature. Za nameček so še tri lepe barvne priloge — karte hrvatskih dežel različnih avtorjev. Posebej opozarjam na kar nekaj kart slovenskih dežel ter med temi na štiri karte Štajerske (katal. št. 14, 15, 49 in 73).

Andrej Hozjan
stažist-raziskovalec na PF Univerza v Mariboru

TITOVA ZBRANA DELA ENAINDVAJSETA IN DVAINDVAJSETA KNJIGA, »KOMUNIST«, LJUBLJANA 1988.

Pri založbi Komunist sta ob koncu lanskega leta izšli 21. in 22. knjiga zbranih del Josipa Broza Tita, v kateri so objavljeni Titovi ukazi, navodila in sporočila za mesec julij in avgust leta 1944. To je obdobje, ko so se vojaške fronte zaveznikov dokončno tudi strateško povezale in obkrožile nacistično Nemčijo. Temu dejstvu se je prilagajalo tudi vodstvo NOG v Jugoslaviji s svojimi enotami, ki so v poletnih mesecih leta 1944 štejele okrog 400.000 borcev.

Titove direktive iz julija in avgusta 1944 govorijo, da je vrhovni štab dajal največji pomen operacijam v južnih in vzhodnih predelih Jugoslavije, torej v Makedoniji, predvsem pa na področju Srbije. Josip Broz Tito je politične in vojaške akcije v Srbiji neposredno vodil preko poslanih radiogramov ter vodilnega kadra, ki ga je vrhovni štab pošiljal enotam v Srbijo. Vojaška osvoboditev Srbije je bila strateško pomembna tudi v političnih razmerjih do Šubašičeve vlade ter Winstona Churchila. Tito je namreč menil, »da se vse dotlej dokler ne bodo vzhodni kraji Jugoslavije predvsem pa Srbija dokončno osvobodeni in dokler ne bodo iz nje do zadnjega izginili vsi četniki, NOG ne bo imelo dobrih pogojev za nadaljnjo nagodbo s kraljevsko jugoslovansko vlado dr. Ivana Šubašiča«.

Depeše je Tito skoraj vsakodnevno pošiljal tudi glavnemu štabu za Vojvodino, GŠ Hrvaške ter Slovenije. Za Slovenijo in Hrvaško na splošno velja, da sta bila glavna Titova naslovnika oba glavna štaba, zelo redko pa posamezne enote, med tem pa je nekaterim enotam v Bosni in Dalmaciji Tito neposredno odpošiljal ukaze.

Titove depeše v mesecih juliju in avgustu 1944 nam tudi povedo, da je veliko pozornost posvečal razvoju, političnih organizacij v Srbiji in Makedoniji, vzpodbujal njihov razvoj ter ga tudi korigiral. 21. in 22. knjiga Titovih Zbranih del sta po obsegu dosedaj najbolj popolni, čeprav tudi v teh dveh knjigah ostajajo precejšnje praznine. Tako na žalost še niso bili najdeni marsikateri Titovi dokumenti, ki govorijo o stališčih o nekaterih pomembnih dogodkih pri katerih je Josip Broz neposredno sodeloval. Tako uredništvo ugotavlja, da med drugim manjka zapisnik oziroma stenogram o tem, kaj je Tito govoril na sestanku v noči med 9. in 10. julijem z najožjim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Prav tako tudi ni dokumentov o vsebini Titovih pogovorov s posameznimi člani politbiroja ali vrhovnega štaba, ki jih je Tito pošiljal v notranjost reševati posamezna delikatna vprašanja. Do sedaj se še niso našli tudi zapisniki dveh sej politbiroja, CK KPJ neposredno pred njegovim odhodom v Italijo na pogovore s Churchillom in po njegovi vrnitvi na Vis.

Kljub tem prazninam sta obe redakciji Titovih Zbranih del dokumente izdale korektno z ustrežajočim znanstvenim aparatom. Izdajanje Titovih Zbranih del je dejanje več desetletij, še posebej, če se bo izdajatelj držal prvotne zamisli, da se objavi vse, kar je Tito pisal ali govoril v svoji bogati politični karieri.

Marjan Matjašič, asistent PF Maribor

Polemika — Polemics

- Janez Höfler: NEKAJ OPOMB O SREDNJEVEŠKI ŽUPNIJSKI ORGANIZACIJI NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM 115

Ocene — Reviews

- Jože Curk: IVAN STOPAR: KAROLINŠKA ARHITEKTURA NA SLOVENSKEM
The Carolingue Architecture in Slovenia 120
- Jože Curk: JOŽE MLINARIČ: DOKUMENTI IZ MARIBORSKE MESTNE KNJIGE I IN II, Maribor 1988 129
Documents from the Municipal Book I and II of Maribor
- Branko Šuštar: PRISPEVKI O ŠTAJERSKI IN PREKMURJU V KRONIKI, ČASOPISU ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO V LETIH 1973 do 1988 131
Articles about Styria and Prekmurje in the Kronika (Cronicle) a Newspaper for the Slovene Local History in the Years 1973 till 1988
- Andrej Hozjan: ANKICA PANDŽIČ: STARE KARTE I ATLASI Povijesnog muzeja Hrvatske. Zagreb 1987, 112 strani 133
Old Maps and Atlases of the Povijesni muzej Hrvatske (the Historical Museum of Croatia, Zagreb 1987, 112 Pages
- Marjan Matjašič: TITOVA ZBRANA DELA, ENAINDVAJSETA IN DVAINDVAJSETA KNJIGA, »KOMUNIST«, Ljubljana 1988 134
Tito's Collected Works, the Twentyfirst and Twentysecond Book, »Komunist«, Ljubljana 1988

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
25. (60) LETNIK 1989, ZVEZEK 1

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračić — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan Žnidarič — Natisnilo ČGP Večer, tozđ Mariborski tisk, Maribor, 1989, v nakladi 500 izvodov

ISBN 86-377-0434-4

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 4210/84/88 z dne 23. 8. 1988 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov.

R dp
ČZN
1989

39

119890054, 1

COBISS •